

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

HARKÁNYI EDE
BABONÁK ELLEN.

1907.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, IV. VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

BABONÁK ELLEN.

KÍSÉRLET AZ ERKÖLCSI VILÁG GAZDASÁGI ALAPJAINAK
MEGHATÁROZÁSÁRA.

ÍRTA
HARKÁNYI EDE.

ÖTÖDIK EZER.

1907.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, IV.. VERES PALNÉ-UTCA 16,

ELSŐ RÉSZ

ELMÉLET.

Un ne détruit que ce qu'on remplace.

COMTE.

ELSŐ FEJEZET.

A kérdés beállítása.

I. A lelki élet nyomora. — Hitetlenség és tudomány. — Az erkölcs vallásos alapja. — A morál tud. megalapozását az egyén érdeke követeli.

II. Tételes vallások társad. szerepe. — Jelen állapotaink. — A nyárspolgár félelme. — A tudás szerepe. — A morál tud. megalapozását az emberiség érdeke követeli.

I.

Az egyén és emberiség fájdalmas úton halad a hitetlenség felé.

A gyermeknek állandóan „jó” istenkéről mesélnek. Mikor később az élet vaskezeivel markol bele az ifjú szívébe, ez a dolgok természeténél fogva a Mindenhatóhoz fordul segítségért. Az egyik buzgó imádságban a néma bűnből keres gyógyulást. A másik az égtől kenyeret esd éhes anyuska számára. Némelyik kívánságai abban merülnek ki, hogy szigorú tanárját szállja meg a könyörületesség. — Oh, hány fiatal, buzgó

szív dobban meg az esti harangszónál; mennyi epekedő tekintet néz a mennyek felé! A sóvárgás, remény, kétségbeesés zavaros, összefüggéstelen szavai törnek lázas ajkából elő. Isten pedig néma, büszke, közönyös. A legnagyobb igazságtalanságot kell túrnünk, a világ rendjén pedig mi sem változik. Az ember sir, szenved, éhezik; a nap pedig mosolyog, mint mindig. Haldoklóknak utolsó hörgésébe madárdal vegyül; a nagy tragédiákat a villamos vasút csilingelése zavarja meg.

Minden ember, minden nemzet történetében akad pillanat, melyben az nagy igazságtalanság áldozatának érzi magát. Ilyenkor rendül meg az isten *jóságába* vetett hit. A félelemből táplálkozó vallásosság tovább él ugyan, de megszakad a szeretet fonala. A legtöbb nép és sok ember nem is jut ennél előbbre. Rajongó szeretet helyett rettegésből hódol a természetfelettinek. Esetleg változtatja bálványait, de megőrzi a túlvilágot, így volt ez különösen a múltban. A lázongó titánoknak senki sem nyújtott segítő kart és ők visszaestek abba az érzéketlenségbe, melynek a tömeg hódolt. A közvélemény ólomsúlylyal nehezedett az agyvelőkre és lenyűgözte a szellem szabad röptét. A lángész kitört ugyan, de szavát elfojtotta a vér; igazságait megemésztette a máglya tüze.

Óriási kinszenvedés árán, lassú, tapogatózó fejlődésben végre megváltoztak az idők. Az iskola tanítása ma már minden szemfórgató leplezgetés ellenére beleütköznek a kátéba. A sötét műhelyekben és gyárak füstös légkörében könyvek terjednek. A kételkedés szellemei kísértenek. A tudomány és érvelés tehetetlen ugyan azzal szemben, ki *szereti* istenét,

de szívesen lázadnak fel zsarnokuk ellen azok, kik szolgálják az Urat. Az élettől mesterséges úton elzárt leányok ritkán, vagy csak később jönnek a változás tudatára, de a fiú hamar észreveszi a hitetlenség lehető voltát. Két kézzel kap minden tanításon, mely megszabadítja a kényúrtól. A tudás magvai hamar gyökeret vernek a szenvedéstől felszántott szívekben. Ma már sok ember lelkéből nő ki a kételkedés virága. Repeső örömmel fogadjuk a rügyfakadást. A szabadság érzése boldogságot ad. Ifjú korunk hevességével tördeljük az alkalmatlan bilincseket. Legyőzhetlennek látszó erő tölti el lényünket. Ellőkjük a vallást; megélünk nélküle.

Múlnak a napok. Sajátságos dolgokat tapasztalunk. Az élet olyan helyzeteket termel, melyekre nem találunk kielégítő feleletet.

A házasság és szerelem minden belső viszonyát nem szedhetjük szakaszokba. Az apa és gyermek legfontosabb kötelességei kisiklanak a törvényhozó hatásköréből. A hamis súlyokkal mérő kereskedőt leleplezi a rendőrség és megbünteti a bíró, de vajjon micsoda eszközökkel férjünk ahhoz a szülőhöz, ki nem jól méri szeretetét? . . . Tanítványa testében kártévő tanár a bíróság elé kerül, de vajjon mikép vonjuk felelősségre azt az oktatót, ki a gyermek esztét teszi tönkre? . . .

Kétség uralkodik bensőnkben. Ismerősöm néhány hónap előtt megbántott. Most szívességet kér. Vajjon megtoroljam-e a sértést? Eszem igennel felel, mert ha tudják rólam, hogy jó kereskedő módjára mérem a haragot és szeretetet, úgy a jövőben csínján bánnak velem. Hallgatok az ész tanácsára és rosszal fizetek. De íme, bensőmben valami nyom,

zaklat. Közönséges nyelven „lelkiismeretfurdalásnak” nevezik ezt. A vallástalanság összes érvelése pedig nem enyhíti fájdalmamat. Gyors haragomban megvertem kutyámat és az később igen rosszul esik. Hálátlan voltam szüleim irányában és évekkal haláluk után heves fájdalom fog el. *Tudom*, hogy már nem tehetem jóvá hibámat; de semmi sem bírja hallgatásra a „belső bírót”.

Máskor viszont meggondolásom ellenére nagylelkű vagyok. Játékos barátomon segíték, pedig tudom, hogy semmi sem menti őt meg az elzülléstől. Az éhező koldusnak adok alamizsnát, pedig ezzel csak meghosszabbítom szenvedéseit, halálküzdelmének idejét. Gyakran tartózkodom rossz cselekvéstől, pedig a felfedezés veszélye nem kényszerítene vágyaimon, szenvedélyeimen való uralkodásra. Mindez a lelkiismeret műve! Számúztam a *felettem* uralkodó természetfelettit és az *bennem* támad fel új életre.

Ez a megmagyarázhatatlan valami: a tudás és tapasztalás fájdalmas összeütközése már sok embert félúton visszaterített. A valláshoz menekülnek, mely nem ad ugyan megnyugvást, de legalább számúzi a gondolkodást. Mások pedig vezérlő csillag nélkül mennek az élet forгатagába, erőltetik a közönyösséget, néha rosszaságot és elsülyednek a bűnben — csak kevés ember halad egyenesen útján. Büszke arcuk nem árulja el a belső kételkedés állandó mardosását.

Az életben később eldurvulunk és nem tekintünk vissza ifjúságunk szenvedéseire. A hivatás, mesterség taposómalmában leszokunk a gondolkodásról és tépelődésről. A régmúlt küszködésre már nem emlékezünk, de annak sebeit ott viseljük

lelkünkön. A legtöbb ember megsínyli a lelki élet nyomorát. Ritka az oly tökéletlen vagy igen tökéletes halandó, kit nem bánt a kétség, vagy pedig ki egyszerre megtalálja útját. A többségnek szenvednie kell. Hosszú fejlődés kapcsolta egybe a vallást és morált. Az első ma már felesleges, de a másik annál szükségesebb. Szerencsétlenségre a talapzat megingatását a felépítmény is megérzi. Innen a sok kétség, gyakori szenvedés.

Az évezredek erkölcsanak természetfeletti hitre épültek fel. Vallás irányította a külső cselekvést és adott belső megnyugvást. Hitelvek szabályozták a lét apró dolgait és nagy eseményeit egyaránt. A kis káté, biblia, esetleg gyóntató szék az élettől felvetett *minden* kérdésre határozott, kételkedést nem tűrő pontos feleletet adott. A hívés kora egyúttal a megnyugvásé volt. De napjainkban az elkerülhetetlen fejlődés megdönti a hitet és vele a nyugodt bizonyosságot is. A tudomány elhomályosította a vezérlő csillagot és a sötétségben magára maradt emberiség egyre tapogatózik és gyakran, ezelőtt csak nem is sejtett akadályokba üti vérző homlokát. Napról-napra érezzük azt a kongó űrt, melyet a vallást leromboló megismerés nélkül idézett elő, hogy helyét mással kitöltötte volna. Az ismeretek terjedésével kiszorult az emberek gondolkodásából a csodás elem és ezzel eltűnt a morál régi megalapozása. Fájdalmas vajúdás közepette született meg a huszadik század és a keserves erkölcsi harc ép addig tart majd, amíg a tudomány pótolta azt, mit elrabol. Az emberiség békéje érdekében a morál megingott épületét kell új alapokra helyezni.

II.

A nagyobb boldogságot, mely után mindannyian epedve vágyódunk, kizárólag a fejlődéstől várhatjuk. Már pedig az emberiség egész történetének tanúsága szerint a haladásnak a túlvilági hitnél és papi kasztnál elkeseredetebb ellensége sohasem volt. A tények elfogulatlan szemlélése kétséget nem ismerő biztonsággal meggyőz bennünket arról, hogy *minden* tételes vallás elmúlt kultúrát testesít meg egyrészt, az uralkodó osztályokat szolgálja másrészt; e két okból *szükségszerűen* gátolja a fejlődést. Ép ezért a haladás minden hívének a természetfeletti ellen kell törnie, mely különben is homlok-egyenest ellenkezik a természettudományokkal.

A hivatalos történetírás ugyan mást tanít. Belénk oltották „az egyház világtörténeti hivatásának” tiszteletét. Évszázadokon át a papságé volt a tudomány egyedárusága és így sikerült ama tanoknak terjesztése, melyeknek hamis voltáról egyszerű megfigyelés is meggyőz bennünket.

Ebben az országban napról-napra jobban elhatalmasodik a vallás, helyesebben szolgálóinak uralma. És mi az eredmény? Népbútítás, türelmetlenség, visszafejlődés. A vakbuzgóság óriási polip csúnya szívókarjainak módjára behálóz mindent és meggátolja az előrehaladást. Nincs oly hasznos felszabadító törekvés, melyre ne nehezedne a butaság ólomsúlya. Az egyház holtkéz és kötött birtokból táplálkozó gazdasági erején felül meggyőzéssel keríti a vezető uralkodó osztályokat és embereket hatalmába. Eszközül pedig nem a

vallásos mithológia zagyva tömegét használja, mert hisz az ma már csak a nagy tömegekre hat. Jehova, sőt Krisztus haragja nem feszélyezteti módfelett államférfiainkat; a polgárság java sem fél az özönvítől, hanem inkább a proletariátustól. És isten bölcs szolgálói ép e rettegésbe vetik meg lábukat.

Állandó ijesztgetésük őszinte szavakba öntve körülbelül így hangzik: „Évszázadokon át hirdettük *másoknak* az engedelmesség és alázatosság erényét. Mi lesz belőlünk és a világból ha ledőlnek az agg bálványok?” Az uralkodó osztályok pedig elképedve ismétlik: „Mi lesz belőlünk?” Míg a pokol és mennyország képzetei uralkodnak, addig a jóember becsületes kereskedő módjára a túlvilággal üzérkedve köti meg alkuját: Korgó gyomorral engedelmeskedik zsiros gazdájának, mert hisz rövid földi szenvedés árán elsőosztályú zsöllét vásárol a mennyországban és mindörökké e jó helyről hallgatja az angyalok hangversenyét. De mi történik a hit megszűnése után? Alkalmassint általános felfordulás, pusztulás, rablás, gyilkolás kora jó el.

Az oktatók előrelátó gondossággal préselték bele az emberek fejébe Berzsenyi mondását:

„Igy minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvesz:
Róma ledül és rabigába görbed „

A „tiszta erkölcs” pedig az írástudók és fárizeusok magyarázása szerint a klerikalizmus. Így született meg a nyárs-polgári” félelemből élősködő „valláserkölcsi irány” összes követkevéseivel. Sok jóhiszemű ember komolyan gondolja és

vallja hogy enélkül a Haza és emberiség tönkre menne; gyűjtogató, bombavető anárkisták martalékává esne.

Így fordították ki az idők változásához alkalmazkodó vallások a dolgok természetes rendjét. Valamikor a hitből fakadt a morál. Most e kétséges szolgálatot uzsorakamattal kérik vissza és az erkölcs szent nevében kívánnak a vallás számára egyeduralmat. Az emberek pedig készséggel megadják ezt, mert — félnek.

E rettegés szükségessé teszi a tudományos vizsgálódást. Végre valahára közelebről szemügyre kell venni a hit és erkölcs viszonyát; meg kell nézni, vajjon tényleg babonák adtak irányt az emberi nem cselekvésének? Az „istentől belénk oltott lelkiismeret” összes következéseivel megérdemli a tudományos kutatást. De az egyszerű rombolás nem elegendő. Miként Comte monda: „Csak azt semmisítem meg valójában, mit más-sal pótolok.” Nem ér semmit, ha egyszerűen a természetfelet-tit lerontó tudományra hivatkozom. Míg cselekvésünk rejtélyesnek látszó tényeit *tudományos* úton valóban meg nem magyarázom, addig isten és mennyország, ördög és pokol, no meg a mindebből élősködő emberbutítás állandóan újra fel-támad. A bibliai teremtés meséje is csak akkor vesztette el hitét, mikor Laplace a világegyetem kialakulásának észszel felfogható feltevését adta. Hasonlókép a valláserkölcsi ba-bonák kipusztulásának elengedhetetlen feltétele oly hipotézis, mely a hatásaiban csodálatosnak látszó morálpáncs kiala-kulását és uralmát természetes úton magyarázza meg.

Sokan attól félnek, hogy ily kutatások „erkölcstelenségre vezetnek.” A rejtély igen bonyolult voltától eltekintve nézetéül szerint első sorban az immoralitás vádjától való rettegés oka

a kutatók alapvető közös tévedésének: A közvélemény nyomása alatt a gondolkodók, talán tudatukon kívül is, egyre azzal számoltak, hogy a természetfeletti kizárása erkölcsatlenség felé taszítja az embereket. Ezért tagadja meg például Darwin saját elmélete és a bibliai mese között való szembe- szökő ellentétet. E babonás félelem még azokban is túlteng, kik tisztára észszerű alapokra kívánják az erkölcsatlant fektetni és abban nyilvánul meg, hogy a moralisták óriási nagy gond- dal ép saját korunk elveiről akarják igazolni, hogy azok nem- csak a múlt, de a jövő szempontjából is a lehető legjobbak. Ez az erőlködés hasonlít ama gyermekmulatsághoz, melynek célja tíz-tizenöt pontnak egy ábrába való foglalása. Az egyik játszó egyenes, a másik hajlott, a harmadik kacskaringós vonalak- kal oldja meg a feladatot, de a cél mindig egyugyanaz: a vo- nalnak a pontokat metszeniök kell. Ép így a moralisták. Ki- indulásuk, elveik és módszerük nagyon eltérő, de következé- seikben majdnem mindnyájan elismerik a közkeletű erkölcs- tan pontozatainak csálhatatlan voltát, így történik azután, hogy nem a kutatás szabja meg az eredményt, hanem a fix eredmény érdeke befolyásolja a kutatást. Még Spenceren és a nyomában járó kiváló gondolkodókon is meglátszik ez a hely- telen erőfeszítés, mely azután más okkal nem magyarázható tévedésekre vezet. Hogy csak egy példát említsek, Spencer a dolgok mai rendje ellen törő kommunizmust a fajkiválasz- tásra való hivatkozással ellenzi.¹⁾ Pedig nyilvánvaló, hogy a természetes kiválasztás ép a mai társadalomban nem műkö- dik jól, mert hisz a gróf és milliomos tökéletlenebb fiának

¹⁾ Spencer: Principles of Ethics. II. k. 100. lap.

fenmaradása a proletárgyermek boldogulásánál sokkal valószínűbb.

A kutatók nem szabadulnak fel kívánatos mértékben a környezet és saját előítéleteik befolyásától és úgy járnak, mint a sétáló, ki egyre csak lábát nézi, se előre, se hátra nem tekint és ezért eltéveszti az irányt, eltéveszti a célt.

A mi hitünk szerint semmiféle meggondolás nem szabad, hogy a felismert igazságok kimondását meggátolja. Akár tartsa a közvélemény erkölcsösnek, akár erkölcstelennek nézeteinket: ez nem jó számba. De különben is végső elemzésben a tudomány tényei mindig erkölcsösek, mert igazak. A rövidlátó tömeg félelme nem megokolt.

Az okozatiság törvényének felderítése — s ebben látom minden kutatás célját — semmi téren sem járhat gyászos következetekkel. A hangtan igazságai nem rontották le az ének érzelmi hatásait; Helmholtz fénytani törvényeinek ismerése cseppet sem zavarja azt az élvezetet, melyet bájos vidék, vagy művészi kép látása vált ki bennünk. Tudjuk, hogy a hang és fény pusztá rezgés, melynek érzése *bennünk* él, de azért ez a külső ok és belső okozat szokott lefolyásán, hatásain és kísérő tüneirényein mit sem változtat. Ép így az erkölcsparancs mibenlétének felismerése nem módosítja majd cselekvésünk természeti törvényektől megszabott rendjét. A tények felismerése legfeljebb csak javíthat sorsunkon. Ha valóban kérlelhetetlen törvénnyel állunk szemben úgy ennek tudása megkönnyíti az engedelmeskedést. A végső ható okok felderítése után esetleg módosíthatunk a következtéseken. A folyamatok természetes voltának látása lerontja a félelmet és fájdalmas kételkedést. Az erkölcs észszerű okának kiderítése meg-

fosztja a vallásos babonákat utolsó mentsvárunktól és lényegesen meggyorsítja a túlvilágba vetett hit megszűnésének hasznos folyamatát. *Végső elemzésben tehát az erkölcs tudományos megalapozását nemcsak a szenvedő egyén, hanem az egész emberiség gyors, zavartalan fejlődésének érdeke is követeli.*

E magam elé kitűzött cél elérésére mindenekelőtt a morál lényegét kell meghatároznom.

MÁSODIK FEJEZET.

Az erkölcs meghatározása.

- I. Mi az erkölcs? — Felelet a vallás szempontjából. — A metafizika álláspontja.*
- II. Evolucionista felfogás. — A fogalmak igen tág köre. — Menger nézete.*
- III. Helyes meghatározás. — Nem a cselekvés kritériuma, hanem oka a fontos.*

I.

Mi az erkölcs? — Első pillanatra úgy látszik, hogy e kérdésre a gyermek is adhat feleletet. De bővebb vizsgálódás után kitűnik, hogy néha még a bölcsek válasza is gyermekes.

Erény Pesch Tilmann atya tanítása szerint „készség és lankadatlan törekvés azt tenni, mi Istennek tetszik.”¹⁾ „A bűn lényege” pedig „az Isten iránt való engedetlenség.”²⁾ Ha e

¹⁾ Pesch: Az istenes élet. 176. lap.

²⁾ Pesch: i. m. 80. lap.

feltevés megáll, úgy budhai, krisztusi, confuciusi, mózesi és sok egyéb erény létezik és áll egymással szemben. A köztük való választásnál pedig a dolgok szükségességénél fogva meddő dogmatikai vitákba kell sülyednünk. És tényleg a szkolasztika tanúsága szerint az erény meg bűn meghatározása és különösen osztályozása igen heves csatákra adott alkalmat. Végre a jezsuiták szeretetteljes pártfogása a keresztény erkölcsant a probabilizmus elvére építette, mely szerint a hívő azokban a kérdésekben, melyeket egyházi hivatalos ítélet nem döntött el, tekintélyek valószínű nézetét fogadhatja el. Például: Az írás szerint nem szabad gyilkolni. Némelyik jezsuita-tekintély kivételt tesz arra az esetre, ha valaki becsületét akarja megmenteni: „Non ut malum pro malo reddat, sed ut conservet honorem.” Becsületsértést különben igen könnyen követ el az ember ütéssel, szóval, sőt jelekkel is: „sive per signa.” Minden ilyen esetben a megbántott, bűn elkövetésének veszélye nélkül nyúlhat fegyverhez. Esetleg szabad hátulról is ölni: „Licet per insidias aut a tergo percutiat”, mivel csak oly ember ellen követhetünk el orgyilkosságot, ki „egyáltalában nem gyanakodik.” Bizonyos körülmények között papok is gyilkolhatnak. „Az egyháziak, sőt szerzetesek nemcsak életük, de saját, vagy rendjük vagyonának védelmében szintén ölhetnek.” Molina atya pedig kijelenti, hogy „nem merne bűnért elítélni oly embert, ki megöli azt, ki legalább egy tallér értékű dolgot akar tőle elvenni: unius aurei vei minoris adhuc valoris.”³⁾ Pascal, a kiváló, vallásosságáról híres katolikus író a jezsuiták számos más ily „valószínű” nézetét idézi, mely uzsorát, irigy-

³⁾ L. Pascal: Lettres a un Provincial 87., 91., 95., 97. 1.

séget, simoniát, rágalmazást és még sokkal súlyosabb dolgokat bizonyos körülmények között nem tart bűnnek. A nemi dolgokra vonatkozó probabilis nézetek szintén igen furcsák. Λ XIII. Leó pápától biztos vezetőként ajánlott Liguori szt. Alfonz erkölcstana, teszem fel, elég sajtáságos olvasmány.

Így látjuk, hogy az erény és bűn meghatározása még a csalhatatlan egyház keretein belül is nem egyszer ütközik lényeges nehézségbe. Még a vallás is csak a nem gondolkodó embereknek ad megnyugvást. A tépelődés minden téren bizonytalanság érzését szüli. Jobb tehát, ha egy és mindenkor eltekintünk a megrögzött dogmáktól és a független gondolkodóknál keressük a rejtély nyitját.

Kant a Kritik der praktischer Vernunft-ban az előzetes megismerés (Erkenntniss a priori) segítségével a „reine praktische Vernunft” e 3 erkölcsi alaptételét (postulátumát) állítja fel: erkölcsi szabadság, hallhatatlanság és, isten léte.⁴⁾ Ebből azután *általános*, minden embert kötelező parancsok következéneek. Csakhogy a világban való egyszerű körültekintés azt igazolja, hogy gyakorlatban ily elvek nem uralkodnak. A hívő Pascal már évszázadokkal ezelőtt fájdalmasan tapasztalta, hogy: „néhány éven belül megváltoznak az alaptörvények . . . Tolvajlást, vérfertőzést, apagyilkosságot és gyermeköglést az erkölcsös cselekvések közé számították.”⁵⁾ Montaigne pedig titkos kárörömmel jelenti ki: „Az apa megévésénél rettenetesebb dolgot nem képzelhetünk el és azok a

⁴⁾ Heinze: Geschichte der Phil. III. k. 303. 1.

⁵⁾ Pascal: Pensées sur la Religion.

népek, melyek régen e szokásnak hódoltak, mégis a fiúi szeretet jeleként magyarázták cselekvésüket.”⁶⁾ Ily és ehhez hasonló *számtalan* tény láttára ki kell kapcsolni a morál fogalmának meghatározásából nemcsak minden természetfelettit, de az egész emberiségre és minden korra kiterjedő metafizikai egységesség éhét is. Ezzel a művelettel nagy holt súlytól szabadultam meg és az írók sokkal szűkebb körében választhatok az erkölcs meghatározásai között.

II.

Persze a műtét nem járt némely rossz következtetések nélkül: Ha a tapasztalati tényekből akarom levonni a morál meghatározását, úgy mindenekelőtt a jó és rossz fogalmáról alkotott nézet nagy változásai tűnnek fel. Alig akad oly tett, melyet a közhit nem bélyegzett erkölcstelennek: Némely helyen a házasságtörés halálos bűn, másutt a vendéget megilletik a házigazda vendégének kegyei. Jóformán nem létezik az emberi cselekvés oly fajtája, melyet a morál nem vett szigorú parancs alá: Példaként említem a ruházzkodást, mely az arcot, vagy másutt megint az ivarszerveket védi. Nemrég a gyermek még áldásszámba ment, ma pedig 8 — 9 leány „boldog” apja a szánakozással vegyes gúny tárgya. A soknejűség kelet népeinél bevett intézmény, Európában pedig csak titokban üzik azt. Látjuk tehát, hogy az erkölcsparancs terjedelme és tárgya időben és térben módosul. Ez az állandó hullámmozgás

⁶⁾ Montaigne: *Essays*; 261 l.

kényszerítette bele a gondolkodókat az igen tágkörű meghatározásokba. Így Spencer, Millhez intézett levelében ezt mondja: "Morality = science of right conduct." ⁷⁾ (Erkölcsöség = a helyes cselekvés tudománya.) Ha a moralitás tényleg a helyes cselekvés tudománya, úgy az orvosi ismeretek jó része beletartozik az erkölcstanba. És a pillanatnyi látszat ellenére e felfogás nem is oly lehetetlen: Az ember kötelességei közé tartozik a saját egészségéről való gondoskodás, mivel ellenkező esetben mulasztását maga családjá, városa is megsínyli. Ha a gyermekét szoptató anya táncmulatságba megy, úgy saját és ezzel magzata egészségét veszélyezteti, tehát eljárása erkölcstelen. Ép ily beszámítás alá esik az önhibájából betegségbe eső férfi, ki könnyelműségével terheket ró környezetére. Tehát a spenceri „helyes cselekvés” fogalma alá sorolhatom, ha nem is az egészség megóvására szolgáló (orvosi) rendeleteket, de mindenesetre a test megóvásának általános kötelességét és ily szempontból tényleg morális az a tett, mely „fentartja a külső és belső hatások egyensúlyi állapotát.”⁸⁾ Mivel pedig a hatások eltérők, azért az erkölcs fizikai szempontból: „a moving equilibrium”; (változó egyensúlyi állapot); biológiai szempontból: a balance of functions.”⁹⁾ (az életműködések egyensúlyi állapota). A morális cselekvés tehát az egyén, faj és emberiség érdekét szolgálja,¹⁰⁾ azaz cselekvésünk összes következményeivel számolnunk kell.¹¹⁾ E nézet végső kö-

⁷⁾ Id. Bain: Mental and Moral Science 62. 1.

⁸⁾ Spencer: i. m. I. k. 71. 1.

⁹⁾ Spencer: i. m. I. k. 39. 1.

¹⁰⁾ Spencer: i. m. I. k. 8., 9. §§.

¹¹⁾ Spencer: i. m. I. k. 28. §.

vetkezéseit vonja le Bax, mikor azt kívánja, hogy az egyén *tudatosan* áldozza fel magát a társadalmi egésznek.¹²⁾

Ha a két szerző követelését a cselekvések zömének, a múlt és jelen szempontjából való mérlegelésével vizsgáljuk, úgy az teljesíthetetlennek látszik. Tetteinket ritkán előzi meg a jövőbe látó ítélet, s ha igen, úgy mégsem követeljük a józan ész szavát. A moralista persze azt feleli, hogy akkor az ilyen cselekvések egyszerűen — erkölcstelenek. Csakhogy keveset ér az oly meghatározás, melynek köre üres. Mit használ definíció, ha az életből semmi sem fér bele? Az eszmény szempontjából esetleg értékes, de a valódi élettel küzködő embernek segítséget megnyugvást nem ad. Célunk pedig ez. Oly gondolkodókhöz fordulunk tehát, kik ép adott viszonyainkból következettek:

E követelésnek megfelel Menger, csakhogy nála a jelen képzete teljesen elhomályosítja a jövő célját. Nézete szerint: Az erkölcstan . . . nem azt mutatja, hogy az embernek mit kellene tennie, hanem azt, amit a társadalmi erőviszonyok nyomása alatt tényleg cselekszik.”¹³⁾

Ez a meghatározás sem egészen helyes: A tudomány sohasem elégszik meg a tények pusztja felsorolásával, hanem azok *felhasználására* is törekszik. Nem felel meg céljának az az orvosi könyv, mely pusztán a betegség tüneteinek leírására szorítkozik és a gyógyításra nem ad utasítást. Ép így a moralista esetleg növeli ugyan az egyéni megnyugvást, ha Spinoza, Schopenhauer módjára kétséget nem tűrő határozott-

¹²⁾ Bax: The Ethics of Socialism. 21 1.

¹³⁾ Menger: Neue Sittenlehre. 2—3. 1.

sággal kimutatja a cselekvés törvényszerű, tehát kötött voltát. De a tudomány mégsem egész, ha nem nyilvánul meg benne a javítás ama vágya, mely minden emberi gondolkodás és cselekvés kiinduló pontja. Érthető ezért, ha pld. Bayet az ellenkező túlzásba esik és nem morál-kódex kidolgozásában, hanem az erkölcsi valóság megjavításában látja az ethika célját.¹⁴⁾

Nem fogadhatjuk tehát el a felsorolt meghatározások egyikét sem. A velők való foglalkozás azért nem volt meddő, mivel kidomborította azt, hogy a nézetünk szerint helyes értelmezésnek fel kellene ölelnie a jelen állapotát, a múlt tanulságait és a jövő követelését.

III.

E feltevéseket közelíti meg Jászi nézete, mely szerint: „Az erkölcsstan . . . a társadalom bizonyos állapotában reá nézve vitális fontossággal bíró azon eljárási módok szabályzata, melyek megfelelő végrehajtására a társadalomban általános készség még hiányzik.”¹⁵⁾ A „ne hazudj”, „ne lopj” és a többi erkölcsi parancsról nyilvánvaló, hogy megtartásuk a társadalom szempontjából fontos. Az sem szenved kétséget, hogy e parancsokat jelenleg még általában nem követik, de alkalmasint kívánatos azoknak a jövőben minél teljesebb mértékben való érvényesülése.

¹⁴⁾ Bayet: La Moral Scientifique. 48. 1.

¹⁵⁾ Jászi: Erkölcs és Művészet. 20. 1., lásd még 45. 1.

Némi aggályok mégis felmerülnek e meghatározással szemben is: Kérdés, hogy az erkölcs vagy erkölcstan körében csak a társadalom szempontjából nagyfontosságú cselekvések foglalnak-e helyet? Korunkban, teszem fel, súlyos ítéletet hívunk ki magunk ellen, ha nem úgy ruházkodunk, eszünk, sétálunk, mint a „rendes emberek.” — Még inkább kérdéses az, vajjon minden esetben kényszerrel biztosítja-e a társadalom az erkölcsösnek vélt cselekvést? Pál élete kockáztatásával a vízben fuldoló Péter után ugrik. A közvélemény ezt és általában a nagylelkű tetteket dicsóíti és erkölcsi voltukról költők és novellisták köteteket írnak tele. De tényleg külső kényszer hatása alatt kockáztatta Pál életét? Ha nem ugrik a Dunába, úgy legfeljebb megszólják, de ez sem valószínű. Tehát, miért cselekszik Pál erkölcsösen? Azt hiszem, e kérdésre adandó válaszban rejlik az egész morál.

*   *
*

Végső elemzésben tehát a vallástól hiába várjuk az erkölcsnek nemcsak észszerű, de egységes meghatározását is. A metafizika némileg számol az első követeléssel, de nem tesz eleget a másodiknak. Spencer és Bax idealista, Mengernek kizárólag a jelent szemlélő és Jászinak csak bizonyos fajú cselekvésekre kiterjedő meghatározása szintén nem elégített ki bennünket. Talán még leghelyesebb az a Spencerre támaszkodó nézetünk, mely szerint egyszerűen: *Erkölcös az a cselekvés, melyet adott kor annak tart.* Ebből következnek a morál tudományának meghatározása, melynek lényeges vonása az előrelátás és tökéletesítés után való törekvés. *Erkölcstan*

tehát az a tudományszak, mely a társadalmi alakulás folyamán a cselekvések helyességéről alkotott különböző közfel-fogásokat a jó felismerésének és kikényszerítésének célzatával kutatja.

Meglehet, sőt valószínű, hogy e körülírás is hézagos. E meghatározásnak és megelőzőinek hiányai pedig azt igazolják, hogy nem az erkölcsös tett lényegének, hanem okának megmagyarázása fontos. Azt kell keresnem, miért cselekszenek az emberek erkölcsösen, vagy erkölcstelenül? Például miért ugrik Pál a fuldokló Péter után a Dunába?

HARMADIK FEJEZET.

A cselekvés okairól.

7. Mese a vízbeugró Pálról. — Utilitárizmus. — Egyéb példák. — Spencer elmélete. — Két alaptételének bírálása.

II. Harmadik tétele: 1. A visszamenő belátás az egyén szempontjából. — Pikler nézete. — Állatok példája. — Jászi magyarázata. — Bírálás. — 2. Társadalmi belátás. — Marx, Fouillée, Darwin nézete. — Pikler elmélete. — Alkalmazás az állatokra: poszméh, fecskemama, vad bivaly, zerge, oroszán. — Az elmélet nem kielégítő.

III. Kautszky és Menger nézete. — Átöröklés. — A hangyák esete. — A gazdasági körülmények, meg az ész hatása. — Következések.

I.

A becsületes Pascal kertelés nélkül jelenti ki: a hit észszerű oka az érdek.¹⁾ Az ember cselekvését a túlvilági jutalom és büntetés képzelei vezetik. Pál tehát valószínűleg azért ugrik

¹⁾ Pascal: Pensées sur la Religion. V. 1.

a vízben fuldokló Péter kimentésére, mivel jó tetteivel érdemeket szerez isten színe előtt.

E feltevés első pillanatra elég valószínűnek látszik. Csak-hogy sok életmentő kerül ki a hitetlenek köréből. Istentelen emberek Pálénál is magasztosabb cselekvéseket követtek el, még pedig a jutalom minden reménye nélkül.

A szent inkvizíció működése és a történelem bizonyágot tehet arról, hogy nem egy ember választotta a kínszenvedést; nem a mennyország reményében, hanem ép azért, mivel a túlvilágról szóló állításokban kételkedtek. Ezekben is meg volt a hit, mely a tudományban látta vezérlő csillagát és vértanúságot vállalt, ők tagadják a földöntúli létet csak ezért választották a kínos halált, melyről tudták, hogy minden fel-támadást kizáró *végleges* megsemmisüléssel jár. A tömeg bámulása és az utókor dicsőítésének reménye sem játszhatott közbe, mivel sok eretneket a nyilvánosság teljes kizárásával tettek el láb alól. Ezek tehát aligha okoskodtak Pascal módjára.

Mi vezetheti az ilyenfajta Pálokat? Miért ugranak ők a vízbe? Vagy miért nem árulják el bajtársaikat és vállalják Oroszországban „gyenge” nők a meggyalázást és a legrettenesebb erkölcsi, meg testi szenvedéseket?! . . .

A gondolkodók nagy iskolája e kérdésre a hasznosság elméletével felel: Spinoza szerint cselekvésünk annak megszerzésére irányul, mit hasznosnak tartunk.²⁾ Tehát a rendőr

²⁾ Spinoza: *Traité theologico-politique*: XII. 270. 1. Ha figyelembe vesszük Spinozának más műveiben (*Ethica*. III. 2. tan-tételéhez írt megjegyzés) kifejtett ama nézetet, hogy a cselekvés annyiban szabad, amennyiben tényleg azt tesszük, amit akarunk,

Pál hasznosabbnak véli az életmentésért járó ezüst érdemkeresztet, mint saját életét. Mindenesetre elég sajátságos okoskodás, de a rendőröktől nem várhatunk nagy logikát. — Bentham kijelentése szerint: „Erény kisebb jóval összehasonlított nagyobb jónak adott előny.”³⁾ Tehát a családfentartó Pál nagyobb jónak tartja Péter barátja életét, mint saját maga és ennek révén felesége és gyermekei fenmaradását. Amint látszik, ez is egyszerű, tudatlan ember, ki nem okoskodik az arisztoteleszi logika szabályai szerint. — Stuart Mill nézete szerint: „A cselekvések abban a mértékben jók, melyben boldogságunk fejlesztésére alkalmasak.”⁴⁾ De vajjon, hol, mikép fejlődik a filozófus Pál boldogsága, ha ő vízbe fül? Pedig ezt a veszélyt kockáztatja minden életmentő.

Ha tehát bölcsészek tanácsa szerint okoskodnának az emberek, úgy nem akadna önfeláldozás. A rendőr Pál a fuldokló láttára elfordítja fejét, ha Spinoza elveit követi; mivel élete kockáztatása nem hasznos. A jó barát Pál nyugodtan sétál tovább, ha Bentham tanácsai szerint cselekszik, mivel az élet a legnagyobb jó; az izgalom pedig árt az idegrendszernek. A filozófus Pál sem veti kockára életét, mely nélkül Mill elvét: a boldogság fejlesztését nem valósíthatja meg.

de akaratelhatározásunk már nem szabad, úgy valószínű, hogy fenti kijelentésében is arra az illúzióra céloz, mely látszólag a mi meggondolásunknak is szerepet juttat, holott nem tőlünk függ az, mit tartunk hasznosnak. Spinoza idézett mondanását még sem ebben hanem szó szerinti értelmében vettem, mivel az utilitaristák fegyvert kovácsolnak e kijelentésből és érvelésem ép ez iskola ellen irányul.

³⁾ Id. Fouillée: *Grand Philosophes* 549. 1.

⁴⁾ S. Mill.: *Utilitarisme* 49. 1.

Az életmentők tényleg nem a bölcsészek, hanem sarki rendőrökből kerülnek ki: Ezek szerencsére nem okoskodnak, hanem — vízbe ugranak. Ha gondolkodnának, tépelődnének, úgy bizonyára nem tennének olyat, minek eredménye legjobb esetben elismerés és esetleg néhány forint; legrosszabb esetben pedig a halál. Pál esetét tehát az utilitarista iskola aligha magyarázza meg.

Különben nem is kell ily rendkívüli példákat kijátszalnunk. Az élet apró eseményei közepette mindannyiunkkal megtörténik, hogy néha lemondunk a nagyobb hasznosságról és az „*erény útját*” választják:

Sötét éjjel az előttem bandukáló ember zsebéből kiesik egy korona. Minden veszély nélkül felvehetnem azt, de mégis figyelmeztetem az öreget. Miért? Talán cselekvésre annak belátása visz, hogy a szegény ember nálamnál jobban használhatja a koronát, mely nélkül hat gyermeke éhes gyomorral fekszik le? . . . Ha ez a feltevés megáll, úgy miért vonakodik a milliomos a munkabérek felemelésével? . . . De hát különbözők az emberek és engem jobb belátásom vezérel, mely sajnálatot vált ki. Ebben az esetben is kérdés, hogy a belátás, avagy pedig a sajnálás *érzése* késztet-e cselekvésre? — De menjünk tovább: Túlzsúfolt villamoson utazom és elkerülöm a kalauz figyelmét. Leszállás előtt mégis kérek egy 12 filléres jegyet, pedig azt könnyen „elbliccelhetném.” Mi indított cselekvésre? Beláttam annak helyességét? . . . Sajnálom a szegény villamos részvénytársaságot? . . . Aligha! — És számos más esetben tapasztaljuk, hogy *mi magunk esetről-esetre nem követjük belátásunkat*. Ezzel megdől Spinoza, Bentham és Mill elmélete. Ép oly nyilvánvaló az is, hogy úgynevezett „jobb

ösztöneink” kényszerítenek bizonyos dolgok tevésére és mások elhagyására.

Csak egy megoldás marad tehát: nem mi, hanem elődeink belátása kényszerített ki bizonyos cselekvési módokat, melyek azután megszokás és átöröklés útján megrögzödtek. E magyarázást választotta Spencer következő alapvető kijelentésében:

„*Moral intuitions are the results of accumulated experience of Utility, gradually organized and inherited.*”⁶⁾ E meghatározás az erkölcsi parancs hármasságát állapítja meg:

1. az eredeti hasznosság tapasztalását (experience of Utility);
2. mely lassanként átmegy a fajba, tehát öröklődik (gradually organized and inherited); és 3. ösztönszerűvé (intuitive) válik.

Nézzük sorra e feltevéseket:

1. A morális cselekvések ösztönszerű voltát tapasztaljuk. Enélkül a Pált kimentő Péter önfeláldozását, vagy a koronát visszaadó ember cselekvését semmi sem magyarázza. E téren tehát a mindennapi élet eseményei Spencer nézetét igazolják.

2. A szerzett sajátságok és tapasztalások átöröklését hirdette már Darwin⁷⁾ és az egész tudomány elfogadta. Weismann és iskolája ideig-óráig a tagadás álláspontjára helyezkedtek ugyan, de a tények bizonyossága ellen huzamos ideig nem küzdhettek.⁸⁾ Ettől eltekintve az állatok példája is igazolja a szerzett sajátságok átöröklhető voltát, így például

⁶⁾ Spencer: Principles of Ethies. I. 123. 1. m. 20. §.

⁷⁾ Darwin: Abstammung des Menschen: II. k. 418. 1.

⁸⁾ Weismann elméletét nézetem szerint Le Dantec a feltámadás minden reménye nélkül temette el Traité de Biologie c. kiváló művében, (lásd: különösen 215—235. lapokat.)

a mi kacsáink, mióta háziállatok, „leszoktak” a röplésről; a Ceylon-iak pedig már az úszással is felhagytak.⁹⁾ Kínában és Polynéziában a növényi táplálékkal hízlalt eb fogyasztási cikk lévén, elvesztette azokat a jellegzetes sajátságokat, melyek őt a ház őrzőjévé, az ember legjobb barátjává tették.¹⁰⁾ Vagy például a mi jól nevelt vadászkutyánk már nem bántja a baromfit; ellenben a patagóniai, tűzföldi kutyában még megvan e kellemetlen szokás.¹¹⁾ — Spencer levezetésének két tagja tehát hitelt érdemel. A harmadik ellenben aggályos:

3. A hasznosság belátása felhalmozódott tapasztalás eredménye. E feltevés a jelen szempontból megoldhatatlan problémát a ködös múltba helyezi vissza. Kérdés, hogy ezzel megközelítjük-e a rejtély megfejtését?

Péter tehát nem azért ugrik vízbe, mivel belátja cselekvése hasznosságát. Elődei végezték el e munkát; ők vették fel az életmentés szokását, mely azután szerzett sajátság létreátöröklődik és Péterben már ösztönszerűen nyilvánul meg.

A felmenőkben kétféle módon kristályosodhatott ki a mentés szükségességének belátása: vagy egyénenként mérlegelték a viszonyokat és innen fakadt cselekvésük, vagy pedig a társadalom, mint ilyen, látta be az önfeláldozás szükséges voltát és ezért rákényszerítette azt tagjaira. Nézzük e két lehetőséget külön-külön.

⁹⁾ Romanes: *Evolution mentale des animaux*: 185.

¹⁰⁾ Romanes: i. m. 233. 1.

¹¹⁾ Romanes: i. m. 232. 1.

II.

1. Az első nézet mellett Pikler Gyula, a szociológia illusztris művelője is állást foglal. „A helyes élet erkölcsi és szokásai nyilván egyes okosabbak belátásától származnak, ép úgy, mint a jog és a helyes technikai eljárás, szántás-vetés, baromfitenyésztés szerszámhasználat stb. szokásai is elfogadásra találnak a többiekénél mert helyességüket belátják és legfeljebb később gyakoroltatnak nagyobb meggondolás nélkül.”¹²⁾ Szerző itt „belátás” alatt nyilvánvalóan *tudatos* szellemi működést ért, melyet a célszerűség felismerése vezet.¹³⁾ És ép ezért a nézet már első pillanatra is aggályo-

¹²⁾ Pikler: A jog keletkezéséről: 176—177.

¹³⁾ Pikler: i. m. I. lap. — Pikler i. m. I. fejezetében szembeállítja a belátás és ösztönszerűségi iskolát. A IV. fejezetben pedig a belátást elemibb tényeire vezeti vissza és annak kialakulását fiziológiai folyamatokra építi fel. Az ily módon meghatározott „belátás” legalább eredetében veszedelmes módon hasonlít az ösztönhöz. Másrészt, ha ugyane szót a fent idézett mondatban olvasom, úgy azt kell hinnem, hogy az emberek, miként eszközöket, úgy az erkölcsant is tudatos módon készítették. Itt pedig ez a fel fogás meg ill, úgy a szabad akarat elmélete, melyet a főkapun már rég kitessekeltek, egy mellékajton ismét bejön. Mert ha belátással válogatom ki a rossz és jó cselekvéseket, úgy mégis többé-kevésbé tőlem és tudásomtól függ cselekvésem. Én tényleg ezt hittem a Holnap férfiai c. művem megírásakor. Most ellenben úgy látom, hogy a tudás a jelenben kis mértékben, a kezdetleges fejlődés szempontjából pedig számbavehető módon egyáltalában nem befolyásolja a cselekvést. Ezért tartom aggályosnak a „*belátásos*” szót, mely elemi tényeire visszavezetve alkalmasint helyes, de minden-

kat válthat ki. Napról-napra a saját maguk, mint mások példáján azt tapasztaljuk, hogy nem belátásunk szerint, hanem annak ellenére cselekszünk. Akármelyikünk ismeri a túlzott ivás, evés, dohányzás káros hatását és ennek ellenére is követi ösztöneit. A mai kultúremberben érzelmek és belátások összeütközésénél ismétlődik a vas- és cserépfazék meséje: az utóbbi darabokra törik. Fokozott mértékben valószínűtlen tehát, hogy a nálunknál sokkal impulzívabb kezdetleges, megösembert, sőt az állatokat is célszerűség felismerése vezette legyen. A tévedés rögtön nyilvánvalóvá lesz, ha állatokat figyelünk meg:

Franklin meséli, hogy a tengerparton végignézte egy újfundlandi meg egy juhászkutya veszekedését. A tusa hevében az utóbbi a vízbe esett és rossz úszó létére elpusztul, ha a másik ki nem menti.¹⁴⁾ Tehát az újfundlandiban ugyanazt felleljük, mit Péterben bámulunk. Egyéb állatokban pedig más erényeket találunk; így megvan némelyikökben a szülői szeretet,¹⁵⁾ szégyenérzés, nagylelkűség, önfeláldozás,¹⁶⁾ kölcsönös segítség, szimpátia betegek irányában¹⁷⁾ és így tovább. Már pedig az állatok morális cselekvését még sem vezetheti bármely értelmezésben vett belátás!

A felsoroltakhoz hasonló tények szeget ütöttek a gon-

esetre alkalmas arra, hogy igen lényeges tévedésekre adjon okot. Pikler nézetét — azt hiszem, — ép úgy és hasonló okokból magyarázták félre, mint Spinozáét. (L. e fejezet 2. jegyzetét.)

¹⁴⁾ Franklin: *Vie des animaux*. I. 180. 1.

¹⁵⁾ Leroy: *Lettres sur les animaux*. 68. 1.

¹⁶⁾ Darwin: i. m. I. k. 104—109. 1.

¹⁷⁾ Darwin: i. m. I. k. 152—153. 1.

dolkodók fejében, kik a „belátás” fogalmát annak megfelelően módosítani iparkodtak. Jászi szerint „nem szabad valaminek belátása alatt egy tudatos gondolati sort érteni. Minden, amire itt — kivált az eredet kérdésénél — gondolunk, csak annyi, hogy némely belátások örömet, mások fájdalmat okozó természete felismertessék s ezen öröm és fájdalom emlékképe valamelyes maradandósággal bírjon.”¹⁸⁾

E magyarázat a belátást nagyon közel hozza az *emlékezéshez*. Csak azt nem tudjuk, hogy szerző az emlékezés mely fajára gondol. Az úgynevezett szervi emlékezést jóformán minden élő lénynél fellelem. Ennek révén és gyakran meggondolás közbejötté nélkül, kényszeríti ki a természet azt, ami hasznos. Az emlékezés más módjaival függ össze az a jelenség, melyet *előrelátásnak* nevezünk: Múlt fájdalmának és örömének megrögzítése bizonyos dolgok tevésére, vagy abbanhagyására késztet bennünket. Ezt a működést is fellelem sok állatnál és embernél egyaránt. De az előrelátás motorikus ereje primitív embereknél igen kicsiny. Közhely az utazók ama megfigyelése, mely szerint a vad törzsek csak az ösztönök (pld. éhség) *közvetlen* hatása alatt dolgoznak és munkájuk eredményét minden előrelátás nélkül pazarolják. Ezért váltakozik pld. állandóan az életben való dobzódás és kínos éhség. Az ily értelemben vett belátás, vagy előrelátásra tehát a morál kialakulását nem vezethetem vissza. A szervi emlékezés pedig csak *ösztönszerű* cselekvési módok kiváltására alkalmas.

Az egyéni *belátás* elmélete tehát tarthatatlan és oly

¹⁸⁾ Jászi: i. m. 16.

észfinomodásokra adott okot. hogy már e kinövésök is lehetlenségekre vezetnek vissza a tant. Csak egy példát említek: Peschel szerint: „a jégkorszak prometeusza” tiszta gondolkodás útján, *tudatosan* fedezte fel a tűzelesztés művészetét.¹⁹⁾ Tessék elképzelni az ősemberpárt. Életműködése eledelésnek összegyűjtésében, megtermékenyítésben és nemzésben merült ki. Ismereteik és intelligenciájuk oly végtelen kicsiny, hogy még igen kezdetleges eszközöket is csak nagyolva készítettek el. És az ilyen tökéletlen lény leül; térdei közé veszi fejét; gondolkodik; addig okoskodik, míg kitalálja, hogy a súrlódás hőt fejleszt! . . .

2. Marad tehát a társadalom szempontjából értelmezett belátás, mely már eleve sokkal elfogadhatóbbnak látszik: Könnyebben hihetem, hogy az erős társadalom alakítja a gyenge embert, mint ennek ellenkezőjét. Sok gondolkodó tényleg e *modus vivendi*-t választja. Mach hangsúlyozza, hogy a kezdetleges emberi közösségekben uralkodó közvélemény jól felismeri azt, mi a köz szempontjából hasznos vagy ártalmas.²⁰⁾ Fouillée szerint szintén a társadalom tapasztalása alakította ki az erkölcsi elvet.²¹⁾ Még Darwin is egy helyen azt a nézetet vallja hogy: „A köz ítéletét rendesen bizonyos kezdetleges tapasztalás váltja ki, mely megmutatja azt, mi az idők folyamán legjobban az összes tagokra nézve.”²²⁾ A

¹⁹⁾ Id. Schürte: *Urgeschichte der Kultur*. 57. és 310. 1.

²⁰⁾ Mach: *Erkenntniss u. Irrtum*. 102. 1.

²¹⁾ Fouillée: *Les elements sociologiques de la moral* 243. 1.

²²⁾ Darwin: *i. m. I. k.* 181. 1. — Hasonlóan Spencer: *i. m. I. k.* 172, 316., 465., 477. és *II. k.* 55. lap.

társadalmi belátás működését pedig talán azért lelem fel inkább a kezdetleges népeknél, mivel ott a viszonyok aránylag kevésbé bonyolultak.²⁵⁾ Kérdés csak az, vajjon ez esetben kell-e egyáltalában belátás? Pikler az ő egyéni belátásos elméletét logikusan átviszi az állatvilágra is. E lépésnél ítélni lehetjük meg legjobban az egyéni meg társadalmi belátás értékét:

A ragadozó állatok szétszórtan, a növényevők csordában élnek. Pikler szerint a „növény- és húsevő állatok között e tekintetben létező különbség is belátás következménye.”²⁶⁾ Amint látszik tehát, az állatok tetteit is logikai szabályokba önthetjük. Alkalmazzuk e feltevést egyéb esetekben:

A lóherét kivitték Újzélandba, de az nem szaporodhatott, mivel e növény megtermékenyítését a poszméhek (dongók) végezik. Fogták tehát magukat és egy hajórakomány dongót vittek ki. De mily nagy volt a természettudósok bámulata, mikor kiderült, hogy a megváltozott éghajlati viszonyok között ezek az állatok felhagytak szokásos télire való visszavonulásukkal. Kérdés, hogy itt a társadalmi vagy egyéni belátás működött-e? Én azt hiszem egyik sem, hanem inkább a Lamarck óta annyiszor emlegetett alkalmazkodási törvénnyel állunk szemben.

Más példa: Miként Darwin észlelte, ősszel a fecskék magukra hagyják későn született és még tehetetlen kicsinyeiket. Micsoda belátás vezetheti ezeket az anyai szeretetökről ismeretes állatokat? A fecskemamák társadalma talán

²⁵⁾ Jászi: i. m. 12. 1.

²⁶⁾ Pikler: i. m. 49. 1.

így okoskodik: Ha itt maradok, úgy gyermekeimmel együtt pusztulok, önfeláldozásom tehát eredménytelen. Ellenben, ha útra kelek, úgy kicsinyeim tönkre mennek ugyan, de én a meleg égöv alatt fenmaradok; ismét visszatérhetek; új fészket rakok; új családot alapítok; leszármazóimat felnevelhetem. Fajom szempontjából tehát hasznosabb a vándorlás, ergo útra kelek.

Bármennyire becsülöm is a fecskéket, mégsem tételezek fel róluk ennyi belátást és így csak egyetlenegy okát látom annak, hogy miért győzedelmeskedik a vándorlási *ösztön* az anyai *ösztön* felett? Az egyéni belátás tehát itt tartahatatlán, a társadalmi pedig felesleges. Egyszerűen el kell fogadnom Darwin magyarázatát melynél jobbat nem találok: *A természetes kiválasztás végzi el a fecskemama okoskodását.*²⁸⁾ Amely fecskében nagyobb volt az anyai szeretet, mint a vándorlási készsége, az fajával együtt elpusztult. A dolgok természeténél fogva tehát amaz ősök hagytak utódokat, melyekben a vándorlási *ösztön* legyőzte az anyai *ösztönt*. Ezért *kell* a fecskének vándorolnia.

A vad bivalycsordából ritkán válik ki egyes állat. Ennek okát nem látom a tömeg belátásában, mely tudatosan nevelte erre a kis bivalyokat. Én azt hiszem, hogy a kósza bivalyok nagy része oroszlán fogára került,²⁹⁾ vagy egyébként pusztult el. A természetes kiválasztás fegyelmezte tehát a bivalyokat.

Ezek után aggályosnak kell tartanom Pikler nézetét,

²⁸⁾ Darwin: i. m. i. k. 161—162. 1.

²⁹⁾ Darwin: i. m. i. k. 155. 1

mely belátásra vezet vissza a ragadozók elkülönített életét, vagy a növényevők társasjátékát. A zerge nagy tömegekben jobban védekezik, élelmét pedig így is megszerezheti; ellenben az oroszán kevésbé szorul oltalomra és ha nagy csapatokban vadászna, úgy bizony felkopna az álla. De mindezt nem látták be sem a zergék, sem az oroszánok; hanem *a természetes kiválasztás hatása alatt* a célszerűség ellen vétő állatok egyszerűen kipusztultak.

Ezek a megfontolások vezetnek arra a nézetre, hogy az állatok szokásai és némely fajnál tapasztalható magasrendű etikájuk is nem egyéb, mint alkalmazkodás, természetes kiválasztás és átöröklés eredményeként jelentkező, belátástól független *ösztön*. Meglehet azután, hogy ezt a tudat bizonyos tünetei *kísérik*, de valószínűtlen, hogy a belátás okként *előzze meg* az ösztön kialakulását.

Ha az okoskodást tovább vezetem, úgy felmerül az a kérdés, vajjon az állatokhoz annyira hasonló kezdetleges ember erkölcsi parancsai nem köszönik-e létüket ugyanazon eredetnek? A legrégebb, legáltalánosabb morálpárancsok egyike az anyai szeretet. Vajjon belátásra vezethető-e ez vissza? Vajjon tudatában volt-e az anya annak, hogy kivész faja, ha nem gondozza kicsinyeit? Én nem hiszem. Nem hiszem pedig mindenekelőtt azért, mivel a mai értelemben vett morál nem nagy dicsőségére már aránylag magasabb fejlődési fokon a megváltozott külső viszonyok nyomása alatt a gyermekölés, gyermekevés és abortus szokása fejlődött ki. Kétkedésem további általános és ezért súlyosabb oka az etnográfia. Aki a kezdetleges népek szellemi életének leírását olvassa, az feltétlenül meggyőződhetik arról, hogy

a kezdetleges ember életében nagyon kicsiny szerep jutott a szellemi működésnek általában és a belátásnak különösen. Különbösen e nézetet erősíti meg mindennapi tapasztalásunk is: Azt már az imént jeleztem, hogy az egyéni belátás erőlennek bizonyul és mi nem tartjuk meg a mértékletesség erkölcsparancsát. Hasonló jelenségeket látok korunk társadalmában is: Az emberek tudják azt, hogy egyenlő elbánás híján a kiváltságos emberek és osztályok óriási módon megkárosítják az államot. A közhitté vált tömegbelátással szemben az igazságosság erkölcsparancsolata máig sem érvényesült, így mondanak ellent a példák a tudósok állításának. Ha még napjainkban is a szellemi élet kis hatását és az érzelmi világ óriási túltengését tapasztaljuk; ha napról-napra keservesen érezzük a meggyőzés kis erejét, úgy a kezdetleges ember szempontjából a belátás jelentéktelen szerepébe okvetlen bele kell törödnünk.

Ezért meddő kísérletet végez az, ki egyedül belátásra építi fel az erkölcsi fejlődés rendszerét. Nem tagadjuk, sőt magunk is elfogadjuk az egyéni és társadalmi belátás kiegészítő és módosító hatását. Gondolkodásom tökéletesedése arányában emelkedik a távoli okok motorikus ereje. Míg az ősember a pillanat hatása alatt áll, addig a mi gondoskodásunk évekre, sőt évszázadokra terjed ki. Ma már aggódva gondolkunk a föld szénkészletének kiapadására és meglehet, hogy e fontos anyag ok nélkül való pazarlása valamikor súlyos morális beszámítás alá esik majd. Az így értelmezett belátás (nézetem szerint előrelátás) okvetlenül befoly az erkölcsi evolúcióra, fokozottabb mértékben értékelem a társadalmi belátást, melynek pld. nevelési rendszerünk és vele az erköl-

csök jelentékeny módosítása köszöni létét. De ismétlem, *az egész morális fejlődést és különösen annak megalapozását nézetem szerint nem kereshetjük a belátásban.* A kielégítő magyarázat érdekében egyéb ható okot kell keresnünk.

III.

Kautsky szerint „az erkölcsi parancs állati ösztönnél nem egyéb.”²⁷⁾ Ezt társadalmi szükséglet váltja ki, melyet viszont anyagi (gazdasági) körülmények szabályoznak.²⁸⁾ Menger pedig azt mondja, hogy az egyén akarása számításba se jő; minden a gazdasági erőviszonyoktól függ.²⁹⁾ A történelmi materializmus így teljesen gazdasági perspektívából oldja meg az etikai összes kérdéseit. E tan szerint a gazdasági rend uralja *kizárólag* az ember cselekvését, gondolkodásmódját és ezek alakulását. Tehát minden téren a fejlődés egyedüli ható oka és mértékjelzője a gazdasági viszonyok alakulása. A morális ösztön is tisztára a termelés és fogyasztás adott módjának visszatükrözése. Így meghatározott termelési rendnek szükségszerűen bizonyos etikai kánon felel meg.

E nézet legjobb próbaköve ismét csak a példa: Budapesten azonos gazdasági viszonyok között él néhány ezer

²⁷⁾Kautsky: Ethik 63. 1.

²⁸⁾Kautsky: i. m. 123., 140. 1.

²⁹⁾Menger: Neue Sittenlehre 14., 31., 35. lapok.

nyárspolgár. Azokra a „lateiner” emberekre gondolok, kik trabuko szivart szívnak; 800 forintos lakásban laknak; feleségeik hosszú aranyláncot hordanak és két gyermeket ajándékoznak a hazának. Néhány száz ilyen ügyvédnek, orvosnak jövedelme és szükségletei nagyjában megfelelők; nézeteik meg tetteik pedig hajmeresztően ellenkezők: Akad közöttük becsületes ember és gazember; szorgalmas és hanyag; radikális és maradi gondolkodású. Lehetetlen, hogy hasonló társadalmi helyzetükből fakadjon az ő nagy különbözőségük. Tehát a *jelen* gazdasági körülményeinek *teljes* mindenhatóságában nem hihetek, bár napról-napra tapasztalom e tényezők igen nagy hatalmát. Szerencsére segítségemre jő az öröklés és én azzal érvelhetek, hogy a ma egyenlő viszonyok között élő Dr. Némethy Árpád és Dr. Kohn Jakab őseinek különböző viszonyaiból fakadt gyermekeiknek eltérő jelleme. E nagyon valószínű magyarázat csak arra nem felel, hogy a Némethy és Kohn család felmenőinek alakulására *tisztára* és közvetlenül a gazdasági keretek hatottak-e?

Nézzük ismét az állatokat: A hangyák társadalma sokban feltűnően hasonlít az emberi egyesületekhez. Ezért a kutatók, talán ép a rosszul értelmezett történelmi materializmus hatása alatt, a hangyáknak oly erkölcsi elveket tulajdonítottak, melyek nélkül megfelelő emberi társadalom tényleg nem állhatna fenn. Így Fouillée minden habozás nélkül jelenti ki: „Kölcsönös segítség szabály a hangyabolyokban.”³⁰⁾ És e nézet első pillanatra megokoltnak látszik: A hangya megvalósítja azt a kooperatív rendet, melynek feltételeként

³⁰⁾ Fouillée: i. m. 131. l.

az altruizmust emlegetik; ezért biztos, hogy benne nagy mértékben kifejlődött ez az érzés. Azonban nagy sajnálatunkra a megfigyelések ellentmondanak az előzetes feltevéseknek: Sir John Lubbock 35 féle kísérletnek vetette alá a hangyákat: néhányat mézbe dugott, másokat fejük szabadon hagyásával homokba temetett, némelyeket kloroformmal elkábított, megmérgezett és így tovább. A tehetetlen állatokat társainak útjába tette, de azok *sohasem* segítettek rajtuk. Sutherland megismételte a kísérletet 17 fajta ausztráliai hangyával, melyeket három nyáron át napi 3—6 óráig figyelt meg. A hangyaboly bejárata előtt vékony szálakkal lekötötte az állatokat, vagy pedig megsebesítette, túlságosan megterhelte azokat. Társaik pedig — a legnagyobb közönnyel haladtak el mellettük. Ellenben az ugyanarra a helyre elhelyezett idegen állatokat rögtön megtámadták és kivégezték. E kísérletek alapján jelenti ki szerző, hogy „semmi sem történt, mi a hangyák szimpatikus érzésének csak gondolatát is keltené.”³¹⁾ E különös jelenség valószínű okát Sutherland a hangya látó és halló szerveinek igen nagy tökéletlenségével magyarázza: *e szervek nem alkalmasak oly hangok és látóképek továbbítására, melyek a szimpátiát előidéző indulatokat és érzelmeket termelik.*³²⁾

Ha a hangyák bizonyos fajának szeme és füle más volna, avagy alakulna, úgy alkalmasint cselekvéseik is módosulnának. No már most az a kérdés, hogy a Némethyek és Kohnok között a múltban nem találkoztak-e némelyek,

³¹⁾ Sutherland i. m. I. k. 295., 297.

³²⁾ Sutherland: i. m. I. k. 299. 1.

kik a többiektől eltérően láttak és hallottak, nem ugyan megfelelő szerveik változása okából, hanem azért, mivel *eszük* eltérően magyarázta a külvilág behatásait? Ha nem akarjuk már eleve kétségbe vonni az okos és nem okos, előrelátó és előre nem látó emberek között tapasztalható kétségtelen eltérést, úgy e feltevést okvetlenül el kell fogadnunk.

Napról-napra észlelünk oly cselekvést, melyet egyszerűen ösztönökkel nem magyarázhatunk: A városligetbe készülök. Megvizsgálom a hőmérőt, barométert és csak azután döntök, hogy vastag, avagy vékony ruhát, szalmakalapot, avagy esernyőt vigyek-e? Ha éhes lennék és nem volna pénzem, úgy alkalmasint a séta helyett dolgoznék, íme a gazdasági körülmények hatása. De ruházatom megválasztásánál tudásom, előrelátásom irányít, persze ismét csak adott viszonyainktól szabott kereteken belül. Ha ugyanis nem rendelkeznek termométer, légsúlymérő, szalmakalap, két öltöny és egy esernyő felett, úgy alkalmasint megtakarítanám a tépelődést.

E néhány példa azt a hitet kelti bennem, hogy a gazdasági körülmények és ész is hat tetteinkre.

*

*   *

Vizsgálódásunk arról győzött meg bennünket, hogy a belátás, vagy előrelátás egyedül nem magyarázza a cselekvést, bár hatása némelykor kétségtelennek látszik. Másrészt az emberek, miként az állatok gyakran követik ösztöneiket. Végül belátásból eredő, meg ösztönszerű tetteinket egyaránt nagy mértékben befolyásolják a gazdasági viszonyok.

Végző elemzésben tehát valószínűleg két belső (ösztön

és belátás) meg egy külső (társadalmi helyzet) tényező uralja tetteimet. Meglehet, hogy mind a három kölcsönhatásban áll. De melyik az ok, melyik az okozat; melyik a lényeges, melyik a kevésbé fontos? Mindeme kérdésre nem kaptunk választ. Nem áltathatjuk tehát magunkat azzal, hogy felfedtük az emberi cselekvés mechanikáját. Még kevésbé feleltünk a morál kérdésére, mert ha ismerem Péter vagy Pál eljárásának okát, úgy még nem tudom, miért valljuk egyik tettét erkölcsösnek, a másikat nem; miért változnak századok folyamán a jóról alkotott nézetek; miért követi a rossz tettet lelkiismeretfurdalás?

Kutatásunk, mely esetleg némely többé-kevésbé érdekes szempontra hívta fel figyelmünket, következeiseiben meddő. Láttuk az erkölcs tudományos megalapozásának szükséges voltát. Megpróbálkoztunk a morál meghatározásával és ezért kerestük a cselekvés okait. De itt megakadtunk. Ez természetes: Ha oly valaki akarná a test fejlődésének és alakulásának törvényeit megállapítani, ki szülést, csecsemőt, gyermeket sohasem figyelt meg, sőt nem is látott, úgy fáradozását aligha koronázná siker. Ép így járunk mi is.

Csak akkor számíthatunk némi eredményre, ha *eredetétől kezdve* állandóan szemléljük az erkölcs alakulását. Vajjon lehetséges-e ez? Az emberiség ifjúságát némileg ismerjük, bár történeti leírásaink nagyon hézagosak, tökéletlenek. De a gyermek és csecsemőkor már amaz ősidők homályába vész, melyekben az írás művészetét még nem találták fel. Vajjon áll-e más eszköz és mód rendelkezésünkre, melylyel felfedhetjük sok-sok ezer év homályát? Az e kérdésre adandó válasz dönt vállalkozásunk lehető, vagy lehetetlen volta felett.

MÁSODIK KÉSZ.

FEJLŐDÉSTAN

Für gleiche oder annähernd gleiche
Ökonomische Entwicklungstufen
müssen die Moraltheorien noth-
wendig mehr oder weniger über
einstimmen

ENGELS

ELSŐ FEJEZET.

A kutatás módszere.

I. A rekonstrukció kérdése. — Megegyezések ősleletek és a ma élő kezdetleges népek között. — Az okozatiság törvénye.

II. Az őskor történetére néprajzi adatok vetnek fényt. — Valószínű tévedések. — A cél.

I.

Mikép rekonstruálhatom évezredek előtt élt emberek testét, lelkét; gazdasági és szellemi viszonyait?

Az írás mesterségének felfedezését ily kutatások szempontjából nagyon is új keletűnek kell tekintenem: ezért fába, kőbe és ércbe vésett, vagy növényi anyagokra írt jelek nem örökíthették meg az ősemlék történetét. A föld kezdetleges lakóinak nyomát csak néhány lelet: csontvázak, igen tökéletlen fegyverek és eszközök rögzítették meg. Első pillanatra úgy tetszik, hogy ezek nyomán még a képzelő erő legnagyobb megerőltetésével sem rajzolhatjuk meg a fejlődés kezdetének történetét. Az erkölcs eredőjének kérdését tehát szükségsze-

rúen örök homály fedné, ha az ásatások nem vetnének fényt nagyfontosságú *összefüggésre*.

Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy bizonyos anatómiai sajátosságokban a mai vadak és a történelem előtti idők emberei megegyeztek. Ily találkozások pld. az ellaposodott szárcsontok (tibiák); a sinkampó (olekranon) nyilasainak megmaradása; a prognatizmus; a koponya kis térfogata, falainak nagy vastagsága; homlokdudorok jelenléte; a koponya agybenyomásainak egyszerűsége; öt gyökerű bölcsességfogak stb.¹⁾

További analógiával szolgálnak az eszközök:

Európában talált jellegzetes neolit bárdoknak és nyilvesszőhegyeknek *teljesen* megfelelő fegyvereket használnak napjainkban Új-Kaledónia vad törzsei.²⁾ Braziliában és Abeville-ben kiásott fejszék párját forgatják még most is Ausztrália őslakói.³⁾ A Melanéziában készült buzogányok megegyeznek Amerika őskorából eredő teletekben talált hasonló fegyverekkel.⁴⁾ Kétségtelen tehát, hogy időben és térben egymástól igen távol álló emberek harci és vadászszerszámainál a hasonlatosság bizonyos törvénye uralkodott.

Ugyanez a tény üt meg bennünket egyéb használati cikkek megfigyelésénél:

A Tüzföld lakói és eszkimók még nemrég tűz gyújtására olyan eszközöket használtak, mint amelyeket a történeti idők előtti korszakból eredő Chaleux-i leletben ta-

¹⁾ Letourneau: i. m. 16. és köv. lap.

²⁾ Letourneau: i. m. 13. és köv. lap.

³⁾ Cosentini: La Sociologie Génétique: 16. lap.

⁴⁾ Schurtz: i. m. 40. lap.

láltak. A csiszolt kőkorszakból való európai sírok cserépedényeinek mását lelték fel az Andaman-szigetek lakóinál. A pörgőt Új-Guineában, Ausztráliában. Dél-Afrikában, Dél- és Észak-Amerikában egyaránt misztikus vallási szertartásoknál használták és Ausztráliában meg Dél-Amerikában egyaránt szigorúan megtiltották azt, hogy a nők lássák ezeket az eszközöket.⁵⁾ Ebben az esetben tehát nemcsak a tárgyak rendeltetése, hanem a hozzájuk tapadó képzetek is megegyeznek. Ezt tapasztalták más esetekben is. Kezdetben ugyan megmosolyogták azokat az arkeológusokat, kik európai sírokban talált, sajátosan faragott agancsokra azt „fogták rá”, hogy azok kormánypálcák voltak, de a gúnyolok elnémultak, mikor utazók az Észak-Amerika bennlakóit kormányzó törzsfőnökök kezében teljesen megfelelő hatalmi jelvényeket láttak.⁶⁾

A lakások készítése szintén bizonyos rendszerességet árul el:

Csak egy nagyon jellemző példát említek: Afrika nyugati tengerpartjának mentén lakó vadak felfedezésük idejében szakasztott oly cölöpépítményekben laktak, mint amelyeket Herodotos ír le.⁷⁾

A társadalmi berendezkedés a fejlődés folyamán szintén ismétlődik:

A régi Egyptom már évszázadok óta megszűnt, mikor Amerikában kialakult az Inkák birodalma. A kölcsönös hatást tehát kizártnak tekinthetjük. Ennek ellenére a két or-

⁵⁾ Schurtz: i. m. 50—51. lap.

⁶⁾ Letourneau: i. m. 18. és köv. lap.

⁷⁾ Letourneau: i. m. 13. és köv. lap.

szágban sok oly azonos intézményt találunk, melyeket felületes szemlélő, már szokatlanságuk okából is, meg nem magyarázható véletlen találkozásnak minősítene, így mindkét birodalomban az uralkodó isteni személy volt, ki nővérével házasodott össze. Mindkét országban a munkát és a javak eloszlását, bizonyos kezdetleges kollektivizmus szabályozta. Mindkét államban kasztrendszer uralkodott. Mindkét közönség erkölcstana igen súlyosan elítélte a termőföldek öntözésére szolgáló csatornák átvágását.

A tények bizonyossága szerint tehát hasonló anatómiai, ipari gazdasági és társadalmi jelenségek *egymástól függetlenül* alakultak ki. Ezt a történelmi időkben is látjuk. Különböző egyéneknél gyakorta megegyező találmányok gondolata alakul ki. A távcső eszméje például egymástól függetlenül Lippershey János, Andrianszow Jakab és Gallilei agyában fogamzott meg. E kétségtelen tényről semmiben sem különbözik az a nagy valószínűséggel igazolható feltevés, hogy Amerika és Európa őslakói bizonyos időben „*rájöttek*” a kő, majd a réz és vas megmunkálásának fortélyaira. Csak az a kérdés, mivel okoljuk meg azt a rájövést.” A véletlen közrefekvő, de semmit sem magyarázó feltevés. Az okozatiság meg nem dönthető törvénye arra utal, hogy véletleneknek csak azokat az eseményeket nevezzük, melyeket adott tudásunkkal még nem kapcsolhatunk be ismereteink körébe, így a pestis kitörése és terjedésének iránya ötletszerűnek tűnt fel abban a korban, mely még nem ismerte a bacillusokat és azok szaporodásának feltételeit. De mi, kik már tudjuk, hogy állandó viszonyok között az elhagyott esernyők, feledékeny-

ségből bélyeg nélkül feladott levelek, avagy az öngyilkosságok száma lényegesen nem változik, már nem érvelhetünk e véletlennel. Ha tehát egymástól független népek cselekvésében, avagy életében hasonló jelenségeket tapasztalunk, úgy ennek csak egyféle észszerű magyarázatát adhatjuk és ez a *ható okok hasonlósága*. Ennek az igazságnak világitásánál alakul ki a fejlődés valódi képe.

II.

Minden földrajzi terület és minden nép bizonyos át-
alakulási korszakokon ment át. Nem fér pld. ahhoz semmi kétség, hogy korunk jéggel borított sarkvidékein valamikor égnék emelkedő tropikus növényzet közepette az elefántok ősei cammogtak, melyeket később ugyanott mérsékeltebb ég-
öv növény és állatvilága váltott fel. Ép ily biztos az is, hogy a ma uralkodó nemzetek elődei átmentek a kő-, réz- és vas-
korszakon. Elődeink az évezredes változás folyamán állan-
dóan ismétlődő feladat: a megélhetés, a lehetőleg jó megél-
hetés biztosítása előtt állottak. A lecke ugyanaz volt és marad örökké, de a földrajzi, gazdasági és műveltségi viszonyok
módosulásával módosult a megfajtás alakja. A kőkorszak
hiányosan felfegyverzett embere víz fölé emelt hajlékban kere-
sett menedéket állat és embertársa elől; a középkor népessége
ugyaneből az okból építette hegyekre fallal kerített városait;
a mi időnk ugyanezt a célt rendőrséggel és állandó had-
sereggel valósítja meg.

Minden kor halandójának születését és halálát a létért

folytatott küzdelem kapcsolja össze. Ha ezer embernek adom fel azt a leckét, hogy két pontot *lehetőleg rövid* vonallal kössön össze: úgy legtöbbjük a legcélszerűbbet, az egyenest választja majd. Hasonlókép a legtöbb nép, létért folytatott küzdelmében adott viszonyaiknak legcélszerűbb eszközeivel kapcsolta össze a bölcső és sír két végpontja között elterülő közt. Azok az egyének és nemzetek, melyek rosszul oldották meg a feladatot, kipusztultak. A fennmaradók célszerű eljárása hasonló viszonyok között szükségszerűen hasonló volt. Ezért találták ki egymástól évezredek óta elválasztott, de *hasonló viszonyok* között élő emberek a hasonló cölöpépítményeket, cserépedényeket és kőpengéket.

A kőpengék legegyszerűbb készítési módja a hasogatás, mely eljárásra legalkalmasabb a kova (obszián). Természetes tehát, hogy a legtöbb kezdetleges nép ezen a kövön és ezzel a módszerrel kezdte technikáját. Adva lévén az anyag minősége és az eljárás módja: már eleve feltehetjük, hogy egyforma alakot ölt az eszköz. És tényleg, a kutatások meggyező eredménye szerint az u. n. pattintgatott kőkorszakban mindenütt az u. n. borostyán és fűzfalevélidomú pengék lépnek fel. A fegyver minősége ismét megszabja az élelemgyűjtés lehetőségét. A szűk vagy bő táplálkozási viszonyoktól függ viszont, hogy kisebb vagy nagyobb embertömeg lakhatik-e együtt. De az együttélő emberek száma ismét bizonyos szervezkedést tételez fel: 50—100 embert még összetarthat a pátriárkális rend. de 50,000—100,000 ember vezérek és kiváltságos osztály nélkül már nem lehet meg. A szervezkedés ismét a maga részéről eleve meghatározott életfelfogást és morálpárancsot vált ki.

Ebből tehát az az igen fontos igazság következik, hogy *az egyforma műveltségi fokon álló népek technikai, gazdasági, szellemi és társadalmi viszonyai alkalmasint nagyjában megfelelőek.*

E találkozás láttára nyilvánvaló, hogy honnan merítettem ismereteimet: Tudom, hogy hasonló viszonyok között élő emberek hasonló módon gondoskodnak megélhetésükről. Az őskori leletek és etnográfiai adatok összehasonlításából pedig az tűnik ki, hogy napjainkban is élnek u. n. kezdetleges népek, melyeknek viszonyai nagyjában hasonlítanak a kezdetleges ember életkörülményeihez. Azt nem tudjuk ugyan határozottan, miért maradtak el a fejlődésben a vad népek. De e kérdés megoldása kutatásunk szempontjából nem feltétlen szükséges. Elég a tényekkel való számolás.

Ha régmúlt idők erkölcsi evolúcióját akarom megállapítani, úgy akként járok el, mint amikor felnőtt emberrel a gyermekkor sajátosságait akarom szemléltetni és e célból egy csomó gyermeket mutatok néki és leírom azok testi és szellemi viszonyait. Hasonlóképp a morál eredetének kutatásánál a legkezdetlegesebb embertől kiindulva fokozatosan vizsgálnom kell mindazokat az egyre tökéletesedő népeket, melyek egy-egy oly fejlődési fokon állanak, melyen az egész emberiség valószínűleg szintén átment. Ezeknél az egyes népeknél újkori megfigyelők tapasztalásai alapján állapíthatom meg az erkölcs egyes parancsát, alakulásainak okait és módját, így rekonstruálhatom talán *nagyjában* a fejlődés menetét.

Munkámba feltétlenül csúsznak majd be hibák. Nemcsak személyes gyarlóság, de a módszer tökéletlen volta is

kikényszeríti e feltevést. A néprajzi adatok hézagosak, gyakran ellentmondók. Ettől eltekintve az erkölcs evolúciójának meghatározására nélkülözhetetlen a kezdetleges ember gondolatvilágának rekonstruálása, mely a mai halandónak tökéletesen sohasem sikerülhet. De azt remélem, hogy ép e tökéletlenségek felismerése ment majd meg némely végzetes tévedésektől. Csak a legjellegzetesebb mozzanatokra és a legkivívóbb ható okokra terjeszkedem ki, így jobban megválaszthatom a néprajzi adatokat és módom lesz arra hogy közülük csak a több oldalról megerősítettekre építsek. Az introspekciót pedig lehetőleg keveset használom és inkább külső tények megrögzítésére fektetek súlyt. Tudom, hogy e megszorítások meghiúsítják a morális alakulás *teljes* képének rajzolását. De viszont a tévedés elkerülésének nagyobb biztonságával állapíthatom meg azokat az *általános*, egyre visszatérő ható okokat, melyek e fejlődést irányítják és módosítják. És nézetem szerint ebben kell törekvésemnek összpontosulnia. Munkám célja nem régmúlt idők viszonyaira irányított meddő kíváncsiság kielégítése, hanem igenis oly törvények kiderítése, melyek a szükségszerűség látásából eredő megnyugvást adják; irányításul szolgálnak a jelen sivárságában és módot nyújtanak esetleg a jövő fejlődésének tudatos vezetésére. E célt szolgálják az elmondandók.

Arra a meggyőződésre jutottunk, hogy feladatunkat csak úgy érhetjük el, ha nagyjában megállapítjuk az erkölcs történetét. Vizsgálódásunk eleje oly korba esik, melyről a

história még nem regél. Tehetetlenek lennénk, ha nem istápolna bennünket az okozatiság törvénye. Ebből kiindulva a ma élő vad népeknél keressük az erkölcsi evolúció nyomait és mindenekelőtt az ismert legelmaradottabb törzsek példájából merítve megpróbáljuk a lehető legkezdetlegesebb ember beállítását. Feladatunk e legnehezebb része egyúttal kísérletünk próbaköve lesz.

MÁSODIK FEJEZET.

A gyűjtőgazdaság kora.

I. Testi sajátosságok. — Lelki élet. — Gazdasági tevékenység. — Az együttélő emberek száma. — Tartózkodási hely és éghajlat befolyása, — Term. kiválasztás. — Az alkalmasabb egyén társadalmat módosító hatása.

II. Az erkölcsi parancs kritériuma. — A gazdasági helyzet befolyása. — Szánakozás. — Megbánás. — Vallás. — Mindhárom tényező hiányzott. — Parancsok: Lakjál jól!

Közösüljetek!

III. Az anyai szeretet kérdése. — Érvek ellene és mellette. — Az ősember nem vette át a felsőbbrendű állatok összes kiváló sajátosságait. — Parancs: Nő, szoptasd gyermekedet! — Az anyai szeretet hatásai. — Általános szimpátia. — Szülői szeretet. — Nemi morál. — Több parancsot nem lelünk fel.

I.

A felsőbbrendű majmok és a ma élő legkezdetlegesebb népek, különösen Ausztrália bennlakói és a bushmanok szolgálnak útmutatással legtávolabbi őseink *testi sajátosságainak*

megállapítására. E szerint a primitív embert igen valószínűleg szűk koponya, kis arcszög, széles állkapocs, erős fogazat, módfelett nagy has, hosszú kezek, nyurga lábak és szőrös test jellemezte.¹⁾ Külső megjelenése is elárulta tehát, hogy léte a gyomor kérdésében összpontosult.

Lelki életről ily körülmények között alig is beszélhetünk. Csak elenyésző kevés gondolat fordulhatott meg a tökéletlen kis agyvelőben. A kezdetleges embert pillanatnyi fenmaradásán kívül egyéb nem érdekelt. Akarat természetesen volt már, de ennek egyedüli célja a közvetlen létfenntartás. Jólakással teljes mozdulatlanság járt; tevékenységet csak az éhség váltott ki. E jellemző nagy tunyaság nem a testi, hanem a *szellemi* fáradtság túrhetetlen voltából eredt. A primitív népeknek az igen fárasztó táncokhoz való nagy ragaszkodása mutatja, hogy ők a fizikai erőfeszítést jól bírják, de nem alkalmasak a figyelem ama hosszabb megfeszítésére, melylyel minden munka jár.²⁾

A testi állapotból következik a szellemi élet gyarlósága, mely viszont kihat a *termelésre*.

A gazdasági munka megfelelő tudás és eszközök nélkül lehetetlen. A föld megmunkálása — szántás, vetés, aratás — óriási ismereteket tételez fel. Ha imént adott leírásunk helyes, úgy nem várhatunk a tunya, tökéletlen emberektől szellemi erőfeszítést és annak eredményét sem. Persze már egykorúak között is bajos a vesébe való látás és még sokkal nehezebb ez, ha sok évezred választ el bennünket a leírandó lényektől. Szerencsére nem kell ilyen kétséges módszerre fanyalodnunk.

¹⁾ Bücher: i. m. 5. és Cosentini: i. m. 61. 1.

²⁾ Schurz: i. m. 216. 1.

Bizonyos, hogy miként a legkezdetlegesebb népek ma, úgy az ásatások tanúsága szerint az ősember sem készített a szó mai értelmében vett szerszámokat. Alkalmasint csak az ököl megerősítésére szolgáló durva követ ismerték, melylyel keményebb héjú növényekhez is hozzáfértek és ezért táplálkozásuk a legtöbb állaténál könnyebb volt. A kar meghosszabbítására talán letört ág szolgált, melylyel a fák magasában ringó gyümölcsöt is elérték. Meglehet, hogy némely lángész már kombinálta az ősi eszközöket: Két kő között morzsolta össze azt az elődeit, melylyel állkapcsa többé nem birkózhatott meg; vagy pedig bunkó végére erősített és ezzel megszületett az első buzogány.³⁾

E valószínűeknek látszó megállapításokból fontos következtetéseket vonhatunk le.

A bunkó és buzogány feltalálása óriási lépés az emberi civilizáció történetében. De e két gyarló eszköz mégsem alkalmas fegyver, tehát a vadászat, különösen nagyobb állatok elejtése még aligha szerepelhetett a megélhetés tényezői között. Megfelelő szerszámok hiányából természetesen arra is következtethetünk, hogy a földművelés még ismeretlen. Megélhetési tehát csak az erdők bogyoí, vad gyümölcsök, meg gyökerek adhattak, melyeket ott gyűjtögettek össze, hol éppen feltalálták azokat. A víz mentén élő őslakók ezen felül még puhányokat szedgettek. Mindezt sírok leletei igazolják. Tehát a kezdetleges ember *gyűjtőgazdaságban élt*. Viszont, ha bárhol ily gazdasági fejlődési fokra akadunk, úgy tévedés veszélye nél-

³⁾ Lippert: Kulturgeschichte der Menschheit I. k 67. 1.

kül tételezhetjük fel, hogy az illető nép lényeges eszközei, meg szellemi képességei igen gyarlók. Jövő fejtegetéseink nyomán még többször látjuk majd a gazdasági helyzet determináló voltát. Ezért hiszszük, *hogy a népek nagyjában való osztályozására legalkalmasabb gazdasági tevékenységük.* Ez a felosztás sem tökéletes, de jobb híján mégis elfogadjuk, annál is inkább, mivel az élelem megszerzésének módja nemcsak a lelki és testi, tehát egyéni sajátosságokkal, de egyéb viszonyokkal is szoros kapcsolatban áll:

A kezdetleges gyűjtőgazdaság gyér eledellel szolgált. E tényből már eleve is arra következtethetünk, hogy egymás közelében nem élhetett meg sok ember. Hasonló jelenséget látunk a felsőbbrendű majmoknál, különösen az orangutángnál és csimpánznál, melyek szintén szűk táplálék okából nem verődhetnek össze nagyobb közösségekbe.⁴⁾ A ma élő legkezdetleesebb népek szintén elkülönített családokra tagosulnak. Az erdei veddák fákra építik hajlékukat; párosával élnek; csak néha jönnek össze nagyobb számban és nem mutatják a legkezdetleesebb civilizáció vagy társasági szokások ismeretének bármely jelét sem.”⁵⁾ Számos más kezdetleges népeknél hasonló jelenségeket tapasztalunk,⁶⁾ melyeknek okait következő példában foglalja össze Weyth: „Kétségtelen, hogy e vidék (melyen a Snake-indiánusok laknak) szegénysége oka annak, hogy lakói között jóformán teljesen hiányzik a társadalmi szervezkedés, kivéve lazacfogás idejét, mikor a Snakek nagy

⁴⁾ Westermarck: *The History of Human Marriage* 42. 1.

⁵⁾ Pridham: *Account of Ceylon*: I. k. 454. 1.

⁶⁾ Ezekre lásd Westermarck: *The Hist. etc.* 43-44. 1.

számban vonulnak a folyamhoz és amint látszik, valamelyes társasági szervezetet alkotnak . . . A lótenyésztés ideje előtt a lazachalászat okozta szervezkedés kivételével mást nem ismertek . . . Miután egy részük . . . lóra tett szert és ezért természetszerűen csoportosult, bivalylakta területekre vonult, hol a hó elkerülése és lovak etetése céljából a legtermékenyebb vidékeket keresték ki. Együttmaradásukat a bivaly vadászat tette lehetővé, mely egész évre való eleséget adott . . . (így alakult ki a törzs), mely szervezet egész éven át tart, mivel az azt előidéző okok is állandóan érvényesülnek.⁷⁾ Tehát: „a táplálék minősége és az abból szükséges nagy mennyiség, néhány kiválóan termékeny helytől eltekintve, valószínűleg megakadályozta az ősidőkben a csordákban való élést. A vadember még a gazdag vidékeken is gyakran az éhenhaláshoz közeledik, bár eszközei és fegyverei már olyanok, milyenekről ősei nem is álmodtak . . . Úgy látszik tehát, hogy az ember tömörülése és társasági hajlandóságai a szellemi és anyagi civilizáció fejlődéséből eredtek, míg az a kapocs, mely férjet és nőt, szülőt és gyermeket összetart, ha nem is az egyedüli, de a legfőbb társadalmi tényező volt az emberiség legrégebbi korában.”⁸⁾ Nagyon valószínűen *gazdasági okokra* vezethető vissza a primitív ember elszigetelt élete. A tévedés kevés esélyével mondhatjuk: *A kezdetleges ember elszórtan, legfeljebb nőstényétől, vagy nőstényeitől kísérve élt.*⁹⁾

⁷⁾ Id. Westermarck: i. ín. 48—19. 1.

⁸⁾ Westermarck: i. m. 49—50. 1. — Hasonlókép Spencer: The Princ. of Psych. II. k. 558. 1.

⁹⁾ Darwin: The Descent of Man. II. k. 395. 1.

Nemcsak a csoportok nagyságát, de tartózkodási helyüket is meghatározhatjuk:

Őseink, kiknek a megélhetés biztosítására és védelemre szolgáló eszközei még igen tökéletlenek voltak, a dolgok természeténél fogva csak meleg, táplálékban dús vidéken maradhattak fenn.¹⁰⁾ Viszont a megélhetés könnyű volta a fejlődés kerékkötőjeként működött. A mostohább természeti viszonyok kényszerítik ki a céltudatos munkát. Eredetileg csak ennek előzője, a játék fejlődött ki.¹¹⁾ Fejsze készítéséhez, csolnak vászásához, bőr cserzéséhez fáradságon kívül még tudás kell. Hol az egyik hiányzik, ott nem leljük fel a másikat. A kedvező megélhetési viszonyok között tengődő kezdetleges embernél tehát rendszeres munka, állandó eszközök és megfelelő ismeretek híján *a gazdasági tevékenység az állatokéhoz nagyjában hasonló, leginkább ösztönszerű szükségletkielégítésre szorított.*¹²⁾

E feltevés nem gátolja a tökéletesebb egyének fennmaradását. A legjobban táplált kiváló emberek köréből kerültek ki azok a nagy felfedezők, kik talán a véletlen útmutatása nyomán találták ki az eledel összemorzsolására alkalmas két kő, avagy a legkezdetlegesebb buzogány végtelen hasznát. Az ily zseniális emberek a szokottnál bővebb táplálékhoz jutottak. Ezért egyrészt a tökéletlenebbeket kipusztították, másrészt maguk inkább fennmaradtak, könnyebben szereztek nőstényt, több utódot nemzettek, így idők folyamán saját képükre alakították

¹⁰⁾ Lippert: i. m. I. 164. 1.

¹¹⁾ Bücher: i. m. 27. 1.

¹²⁾ L. bővebben Bücher: i. m. 5. és köv. lap.

át társadalmukat és ezzel nagyban gyorsították a természetes kiválasztás folyamatát. Már a fejlődés csírájában is kellett, hogy érvényesüljön *az alkalmasabb egyének társadalmát módosító hatásának törvénye*, melylyel később lépten-nyomon találkozunk: Miként a mezőn az alkalmasabb növény elfoglalja a termőföldet és a többit kiöli, úgy a társadalomban is az alkalmasabb egyén a többiek rovására fejlődik és saját képének bélyegét nyomja környezetére. Persze előrehaladottabb viszonyok között, melyeknél elmúlt idők társadalmi maradványai is fontos szerepet játszanak, az adott körülményeknek legjobban megfelelő egyének nem mindig egyúttal a legtekélyesebbek is . . .

Ime nagy vonásaiban rekonstruáltuk a kezdetleges ember testi és némileg lelki viszonyait is: Gyűjtőgazdaságban kevesedmagával élt; igen kezdetleges eszközöket használt; nem gondolkozott; csak a kényszer hatása alatt és leginkább ösztönszerű módon cselekedett. Az éghajlat és természetes kiválasztás törvényei jóformán korlátlanul uralkodtak felette.

Ha látjuk, miként emelkedik ki évezredek homályából a legrégebb korok története, úgy valóban büszkén tekinthetünk fel az emberiség nagy kutatóira, kiknek vastürelemtől vezérelt lángesze teremtette mindezt. De vajjon a gyenge utódok hasznosíthatják-e az erkölcs történetének szempontjából e nagy eredményeket?

II.

A kezdetleges ember is már evett és szaporodott, tehát cselekednie kellett. De az életről való gondoskodás a leírtak után alkalmasint térben az egyénre, időben a szükséglet pillanatára szorítkozott, s emlékezés meg ítélet nélkül tisztára reflexszerű volt.¹³⁾ Tehát létezett cselekvés, de azt aligha vezérelte az előrelátás. Eltérő tettek közül némelyek szükségyszerűen jobban kedveztek a fenmaradásnak, mint mások. Az előbbieket megrögződéséről és továbbadásáról a természetes kiválasztás segítségével a megszokás és átöröklés gondoskodott. Tehát bizonyos cselekvési módok már kialakultak, de ezek nagyon valószínűen ösztönök módjára uralták az embereket. Ha a kezdetleges lények már filozofáltak volna, úgy szokott tetteiket erkölcsösnek, a velők ellenkezőket immoralisaknak bélyegzik. Ez természetes. A rézbőrű skalpok gyűjtését magától érthető dolognak, sőt dicső tettnek ítéli; az ellenkező eljárást pedig gyávának minősíti. Miért? Mivel adott viszonyai között kifelé a kegyetlen harcos típusa diadalmaskodik, apró közösségeiben pedig vezére, mintaképe a többinek.

Ha tehát nagyjában megállapíthatjuk azokat a cselekvési módokat, melyeknek a kezdetleges emberek hódoltak, úgy megkapjuk a kor erkölcsi kánonját. E tettek valóban morálisak, mivel szükségyszerű voltukból az következik egyrészt, hogy az emberek nagyrésze gyakorolta azokat; másrészt, hogy

¹³⁾ E nézetet vallja Lippert: i. m. I. k. 37. 1.

e cselekvési módok kedveztek az egyén és faj fennmaradásának. Már pedig, amint láttuk, a morális tettnek csak két kritériumát gondoljuk el: 1. adott kor emberei gyakorolják azokat; 2. a velök ellenkező cselekvés kipusztulásra vezet.

E szempontok figyelembevételével és tévedés nagy veszélye nélkül tehetjük fel azt, hogy a gazdasági viszonyokból meghatározott életmód döntő szerepet játszik a kezdetleges ember sajátos morálparancsainak kialakulásában: Mindenekelőtt az u. n. társadalmi, azaz több ember együttélésének kedvező ösztönök ártalmasak, tehát immorálisak lettek volna. A gazdasági körülmények vetettek tehát gátat minden oly érzésnek, melyet ma erkölcsösnek nevezünk. Ezért hiányzott a *szánakozás*, mely nem egyéb, mint hasonló bajtól való félelmén. Szánakozás nélkül több ember együttélése elgondolhatatlan. De erre a szűk élelmezés okából úgysem volt mód. Ellenben ez az érzés nagyban rontott volna a létért folytatott küzdelem esélyein. Ha a vadember elképzelné pld. a seb okozta kínlódást, úgy maga rosszabbul bírná a szenvedést és mások hasonló baja visszhangot keltene ő benne. De az ilyen egyén azután nem győzné az állatokkal és saját fajtájával való szükséges harcot és elpusztulna.¹⁴⁾ Még ma is azt látjuk, hogy a társadalmi szervezkedés minél alacsonyabb fokán áll valamely ember, annál jobban tűri a szenvedést és annál kevésbé ismeri a szánakozást (pld. az északi indiánus).¹⁵⁾

Hasonlóképp nem alakulhatott ki a *megbánás*, mely emlékezést és képzelőerőt tételez fel. Csakhogy e két lelki tulaj-

¹⁴⁾ Spencer: i. m. I. k. 244. 1.

¹⁵⁾ Lippert: i. m. I. k. 49—50. 1.

donság nem fejlődhetett a kezdetleges emberben kinek gazdasági viszonyai között az élelemgyűjtésben összpontosult a legfőbb erőfeszítés és képzelőerő pedig még nem alakulhatott ki abban a lényben, ki szellemi működést nem igen ismert. Feltevésünket megerősíti a tapasztalás: korunk aránylag fejlettebb vadjainál a megbánás nyomaival sem találkozunk. Avagy volt-e ily működés annak a vadembernek az agyában, ki — W. Ellis tanúsága szerint — nyugalmát sírással zavaró gyermekének fejét egyszerűen szétlocscsantotta és azután a tetejét kunyhója közvetlen közelében temette el? . . .¹⁶⁾ Ez az eset, melyhez sok hasonlóval számolnak be az utazók, nemcsak a cselekvés teljesen fékezetlen, spontán voltáról tesz tanúságot, hanem egyúttal még a megbánás gondolatát is kizárja. Különben csecsemőjét nem temeti el apja olyan helyre, melyet mindennap lát, mely tehát egyre felidézheti tettének képét. Megbánás és szánakozás híjján *vallás* sem fejlődhetik ki, mert ebben mindig felleljük e két lényeges elemet. A hit további oka: a szemlélődés szintén hiányzik. A napok és éjjelek rendes váltakozása, csillagok járása és hold mozgása senkit sem érdekelt. Nincs még meg az idő képzete, az alvás és evés pontos rendje.¹⁷⁾ A túlvilágba vetett hit hiányáról alkotott feltevésünket későbbi korszakok megfigyelése is megerősíti. „E kor összes termékei közül egy sincs, mely a vallás vagy szertartás gondolatát tükrözné vissza. A paleolit-korszak embere csak a természet tárgyaival, pld. állatokkal ékesítette fegyvereit és eszközeit. A vallás hiányát igazolja továbbá az, hogy

¹⁶⁾ Id. Lippert: i. m. I. k. 48. 1.

¹⁷⁾ Bücher: i. m. 18—20. 1.

egyáltalában nem tisztelték a halottakat, kiket rendszerint el sem temettek.”¹⁸⁾

Megbánás, szánakozás és vallás híjján a maga teljességében kifejlődhetett e kor uralkodó morálparancsa: az egoizmus, melyet csak az előrelátás hiánya mérsékelt némileg.¹⁹⁾

Az első parancs tehát, melyet a fenmaradás ösztönétől vezérelt önzés sugalt, így szól: *Lakjál jól!*

E rendelkezés nemcsak a gyomorra vonatkozott. A nemi éhség kielégítése sorrendben a második legszükségesebb vágy. A kezdetleges ember alkalmasint nem is ismerte még a közösülés és megtermékenyítés biológiai összefüggését, fájának fentartásával pedig biztosan nem törődött. De azért hódolt igen fontos, következeiseiben termékeny vágyának, mely azt parancsolta: *Közösüljetek!*

E két alapvető erkölcsi parancs irányította a cselekvést és teremtette meg a legkezdetlegesebb emberi közösségeket.

III.

A mostoha gazdasági viszonyok között nagyobb emberi egyesületeket és ezeknek feltételét: a kölcsönös segítséget persze még nem leljük fel. Legtávolabbi ősapáinkat semmiféle kapocs sem fűzte egymáshoz. Az önzés általános szabálya alól csak az anya és gyermek viszonya tett kivételt, bár némely

¹⁸⁾ Cosentini: i. m. 51. 1.

¹⁹⁾ Lippert: i. m. I. k. 23. 1.

kutatók, nézetem szerint tévesen, még az anyai szeretetet is megtagadják az ősembertől.²⁰⁾

A fizikai altruizmust kivétel nélkül *minden* állati szülőben felleljük. Az oszlás útján szaporodó legkezdetlegesebb lények testük egy részét adják át utódaiknak. A méh és szita-kötőnél a szülés az anya életébe kerül. A korunkbeli gyermekért aggódó anya szintén testével áldoz, mivel a szokottnál több szövetet éget.²¹⁾ A szülői szeretet emez általános elterjedése már feltevésünk mellett szól, bár egyedüli érvvül nem fogadhatjuk el. A tisztaság vágya, mely teszem fel a madarakban igen kifejlett, sok vad törzsnél annyira ismeretlen, hogy az emberek legegyszerűbb szükségleteik elintézésére sem fáradnak ki kunyhójukból.²²⁾ Vagy például az aránylag fejlettebb népeknel sem találjuk fel a szimpátia ama fokát, melyet a lovak, elefántok,²³⁾ kutyák, macskák,²⁴⁾ majmok²⁵⁾ és kőröndzöknél általában bámulunk.²⁶⁾ *Kétségtelen tehát, hogy az ősember nem vette át a felsőbbrendű állatok összes kiváló sajátosságait.* Valószínű az is, hogy az anyai szeretet nem volt őseinkben oly fejlett, mint némely más állatban, de teljesen még sem tagadhatjuk meg azt:

Az utódok tehetetlenségi idejük alatt anyai gondozás nélkül feltétlenül elpusztulnak. Az ősebernél a gyámoltalanság

²⁰⁾ Bücher: i. m. 13—16. 1.

²¹⁾ Spencer: i. m. I. k. 206—208. 1.

²²⁾ Lippert: i. m. I. k. 42. 1.

²³⁾ Sutherland: i. m. I. k. 325., 328. 1.

²⁴⁾ Sutherland: i. m. I. k. 329 1.

²⁵⁾ Sutherland: i. m. I. k. 341. 1.

²⁶⁾ Darwin: Naturalist's voyage. 180 1.

kora a mainál sokkal rövidebb volt. A bushman gyermeke pld. 7 éves korában, negritóé pedig még előbb keresi meg élelmét.²⁷⁾ De viszont a szoptatás ideje a mainál sokkal hosszabb volt; hisz korunk alsórendű vad nője is gyakran 4 évig táplálja gyermekét.²⁸⁾ Kétségtelen tehát, hogy az ősember fenmaradása bizonyos ideig anyjától függött, ki gyermeke kedvéért lemondott sok önző hajlandóságáról. A szülői szeretet és megszokás átöröklés révén talán korunkban szükségletté, tehát egoista törekvéssé vált, de eredetében kétségtelenül altruista volt.²⁹⁾ Sok gondolkodó ugyan egyáltalában tagadja az altruizmust, mivel minden, még a legönzettelebb érzés és cselekvés is végső elemzésben az illetőnek kellemes, avagy hasznos. Nem állítjuk ezzel szemben a vízbeugró Pált, vagy a gyermeke után tűzbe ugró anyát, mert utóvégre erre is rámondhatják, hogy szükséglet, tehát önző cselekvés volt. Nem vitatkozunk szavakon. Altruista tettnek azt nevezzük, mely elsősorban, talán egyedül más érdekét szolgálja. Ily szempontból ítélve, el kell fogadnunk, hogy az ősember nőjében meg volt a fizikai altruizmus, mely arra készítette azt, hogy testének egy részét: tejét áldozza gyermekének. E nélkül a faj kipusztult volna. És a szoptatási időnek szoros együttélése alatt fejlődött ki az anyában az az érzés, mely az emberi nem fejlődésének elengedhetetlen feltétele, így alakult ki az első társasági kapocs anya és gyermeke között;²⁹⁾ így született meg az első társasági ösztön a gyerme-

²⁷⁾ Sutherland: i. m. I. k. 112. 1.

²⁸⁾ Sutherland: i. m. I. k. 97. 1.

²⁹⁾ Spencer: i. m. I. k. 243. 1.

³⁰⁾ Lippert: i. m. I. k. 37. 1.

kéért áldozatokat hozó anyában.³¹⁾ Anyai édes tej termékenyítette meg az egész emberiség fejlődését, mely nélküle elgondolhatatlan. Minél jobban tökéletesedik az ember, annál hosszabb tehetetlenségi (gyermek) kora.³²⁾ Ha tehát nincs meg és nem fejlődik tovább az anyai szeretet, úgy gondozás híjján ép a legtökéletesebb egyének pusztulnának el.³³⁾ Így tette a természet az emberi nem fejlődését a gyermekét gondozó anya kezébe . . .

Az ősebernél persze a hosszabb szoptatási idő mellett is az anya és gyermeke közt való kapocs aránylag rövid tartalmú volt. Mai vad népeknél is azt látjuk, hogy a kicsinyek jóformán átmenet nélkül az anyatejtől rögtön nehezen emészthető, kezdetleges ételekre térnek át,³⁴⁾ s ezzel egyúttal függetlenségük ideje is elkövetkezik. De bármily rövid volt is a gondozás ideje, annyi kétségtelen, hogy a kezdetleges ember nőténye ismerte e további morálparancsot: *Szoptasd gyermekedet!*

Némely író azt is feltételezi, hogy az anyaság kezdetől fogva bizonyos *általános szimpátiát* is kiváltott.³⁵⁾ Az ismert legalacsonyabbrendű vadaknál tényleg a nőben nagyobb a szimpátia, mint a férfiban, így pld. G. Lang tanúsága szerint az ausztráliai vadak kegyetlen éjjeli támadásait életük veszélyeztetésével többször elárulták nejeik.³⁶⁾ Csakhogy az

³¹⁾ Lippert: i. m. I. k. 76. 1.

³²⁾ Sutherland: i. m. I. 32—33. 1.

³³⁾ Sutherland: i. m. I. k. 151. L

³⁴⁾ Sutherland: i. m. I. k. 98. 1.

³⁵⁾ Letourneau: i. m. 238. 1.

³⁶⁾ Letourneau: i. m. 466. 1.

ismert legkezdetlegesebb népek is közösségekben élnek, melyek persze a teljes önzés uralma alatt nem maradhatnának meg. Ellenben az ősemler valószínűleg párjaival egyedül volt. Ily viszonyok között még *szülői szeretetet* sem tételezhetünk fel.³⁷⁾ A *nemi morál* kezdetei szintén aligha léteztek. Mindenekelőtt hiányzott a bármely néven nevezendő házassági kapocs. E feltevés nem látszik merésznek, ha azt látjuk, hogy még a bushmanok nyelve sem ismeri a szűz és asszony közti különbséget;³⁸⁾ Ausztráliában pedig az a leány, kinek még nincs gazdája, szabadon rendelkezik bájai felett.³⁹⁾ Ezen felül talán az a nemi érintkezés sem volt ismeretlen, melyet „természetellenesnek” nevezünk és korunk társadalmi viszonyai termékének bélyegzünk. E feltevést megerősíti az a tény, hogy ily szokások uralkodnak Uj-Kaledóniában, Polynéziában; Amerikában pedig az eszkimóktól egészen a la Plata folyamig elterülő földterületen a bennszülöttek gyakorolják, vagy gyakorolták a legkülönbözőbb perverzításokat.⁴⁰⁾

Bármely téren kutassunk is: több morálparancsot biztossággal nem állapíthatunk meg. Talán léteztek még egyéb megrögzött cselekvési módok? Ki tudja? Kiindulási pontul

³⁷⁾ Spencer: i. m. I. k. 411—413 és Lippert: i. m. 231 1.

³⁸⁾ Sutherland: i. m. I. k. 176. 1.

³⁹⁾ Letourneau: i. m. 137. 1.

⁴⁰⁾ Letourneau: i. m. 145. 1., továbbá számos példát sorol fel Ploss: *Das Weib i. d. Natur u. Völkerkunde c. művében*. I. k. 415—428. 1.

elég ha ismerjük e három rendelkezést és eredetüknek a gazdasági viszonyokból fakadó *természetes* voltát: A kezdetleges férfit két szabály uralja: *Lakjál jól! Közösülj!* A nő még egy rendelkezést ismert: *Szoptasd gyermekedet!*

E parancsokat morálisnak kell neveznünk, nemcsak azért, mivel az adott viszonyoknak megfeleltek, hanem, mivel ők feltételei minden további tökéletesedésnek: A jólakásért küzdő ember fejében fogamzott meg először a fejlődésnek szárnyakat adó *gondolat*. A másik két parancs pedig azért erkölcsös, mivel módot adott az új tökéletességek átszármaztatására.

De vajjon mi és hogyan hidalja át azt a rettenetes úrt, mely az imént leírt kezdetleges, inkább állathoz hasonló lényt korunk emberétől elválasztja?

HARMADIK FEJEZET.

Halász-vadász népek.

I. A gazdasági fejlődés menete. — Jobb eszközök készítése. — Munkaegyesítés és munkamegosztás. — Nemek szerint való munkamegosztás. — Cserélés szokása. — A tulajdon elemei. — Nomád életmód. — Ennek haszna. — A tűz használása.

— Huséhség. — Emberevés.

II. Szellemi fejlődés menete. — Beszéd. — Emlékezés, előre-látás, Ítélet. — Gondolkodás. — Álom és halál jelensége. — Vallás. — Hatásai: személyesítés és megrögzítés. — A „tabu”.

III. Társasági hajlandóságok kialakulása. — Utánzás. — Megszokás és közvélemény. — A büntetési rend. — Tárgyak és állatok büntetése. — Lex tallionis. — A büntetés reflexszerű volta. — Összefoglalás.

I.

Azok a zseniális emberek, kik buzogányt készítettek és a meg nem rágható edelt két kő között morzsolták össze, nagyobb valószínűséggel maradtak fenn és maguk vagy talán utódaik tovább tökéletesítették az eszközöket. Az anyagot jobb

módszerek szerint dolgozták fel. Némelyek talán már a kemény testek fűrását is megkísérelték. Így valamivel tökéletesebb fegyvereket készítettek, melyekkel már nagyobb állatokat is elejthettek. Ezek csontjai további igen értékes anyagot szolgáltatottak, melyből a horgok ősei kerültek ki. A jobb eszközökkel már űzhető halász, vadász mesterség állandóbb táplálékot, biztosabb megélhetést adott. Ily kedvezőbb viszonyok között azután az élelem szerzése már nem foglalta le teljesen az ember összes erőfeszítéseit; maradtak órák, melyekben a legkiválóbbak gyökerek fonását, bizonyos kezdetleges edények készítését próbálhatták meg. Talán évszázadokig tartott minden legparányibb új vívmány kitalálása, de az eszközök mégis tökéletesedtek és velük javult a megélhetés is.

Jobb táplálkozási viszonyok között nem kellett az embereknek óriási területeken elszéledniük. A gyermekek és talán unokák is együttmaradtak szüleikkel. Ezekben a kis közösségekben kialakult minden további gazdasági haladás két alapvető feltétele: *a munkaegyesítés és munkamegosztás*. Az elsőt valószínűleg a vadász és halász mesterség kényszerítette ki, melynek esélyei több egyén közreműködésével javulnak. Tekintettel pedig arra, hogy a nő biológiai okokból állatok űzésére kevésbé, vagy legalább nem mindig alkalmas: teljesen spontán módon az első, nemek szerint történő munkamegosztás is kialakul.¹⁾ Nem tartom tehát valószínűnek a belátás szerepét, melyre például még Lafargue is épít, mikor azt mondja, hogy a két nemet azért választották szét, mivel „gátat akartak vetni

¹⁾ Bucher: i. m. 12. 1. — Lippert: i. m. I. k. 64. 1.

az eredeti promiszkuitásnak és megakadályozták a fivérek és nővérek közt dívó nemi viszonyt, mely előbb szabály volt.” E szétválasztásból eredt volna a munkamegosztás.²⁾ Az „eredeti promiszkuitás” mindenekelőtt kétséges. Erről még bővebben szólunk. (I. II. rész. IV. fej. II. p.) De az már egyáltalában valószínűtlen, hogy bölcs törvényhozó *tudatosan* osztotta volna be a szerepeket oly fejlődési fokon, melyben a néprajz tanúsága szerint még maga a törzsfőnöki intézmény is legjobb esetben csak kialakulófélben volt. De ha e feltevések mégis megállanának,- még akkor is kérdés, vajjon felismerték-e az „eredeti promiszkuitás” rossz következéseit; s ha igen, gátat akartak-e annak vetni? Napjainkban felismerik a gümő- és bujakór rossz következéseit, de ez a legritkább esetben akadályozna meg a házasságkötéseket. Vajjon a kezdetlegesebb ember belátásának a mienkénél nagyobb volt-e a motorikus ereje? .. Az észnek legfeljebb az egyneműek között való munkamegosztás megteremtésénél jutott szerep: Az eszközök készítése (hasítás, fűrés) és a megfelelő anyag kiválasztása oly óriási nagy tudást és készséget tételezett fel, melyet ma alig is értékelhetünk kellően. Mivel ezek a feltételek a különböző korú és ügyességű emberekben aligha voltak meg egyforma mértékben, azért talán az öregebb és tapasztaltabb egyének inkább fegyvert, eszközt készítettek, míg a fiatalok halászat és vadászatnál hasznosították azokat.³⁾ De ez a fejlődés sem *előzetes* összebeszélés, hanem állandó tapasztalás és kiválasztás eredménye. Nem gondolták ki előre, hogy sokkal hasznosabb lesz.

²⁾ Lafargue: La propriété. 342. 1.

³⁾ Letourneau: i. m. 291., 297. 1.

ha az agg Péter horgot készít és a fiatal Pál gyorslábú szarvast űz hanem maguk az adott tulajdonságok kényszerítették bele az egyiket ebbe, a másikat amabba a foglalkozásba. A munkamegosztás megtörténte *után* azután a más emberekkel való összehasonlítás megtaníthatta őket saját eljárásuk célszerűbb voltának felismerésére. De még ezt sem kell szükségszerűen feltételeznünk: A fejlődést kellően megokolja a természetes kiválasztás, mely a tökéletesebb módszer szerint termelő emberek megélhetését jobban biztosította.

A munkamegosztás nemcsak a fenmaradás, de a haladás szempontjából is végtelen fontos, mivel fokozott szakképzettség kialakulását tette lehetővé: Az egyre fegyverkészítéssel foglalkozó ember könnyebben tökéletesítette művészetét és esetleg új találmányokkal gazdagította azt. A specializáció további következése a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonyának megteremtése, mivel e nélkül mindenkinek mindennel kellett volna foglalkoznia: Az egyik tehát vadat hozott, hogy az élelmezés gondjaitól felszabadított másik ember időközben nyílvevesszőket készíthessen.

A cserélés szokása talán már a *tulajdonjog* alapjait is megvetette. Egy-egy szerszám vagy fegyver óriási szorgalmat és fáradságot testesít meg. Meglehet tehát, hogy az emberek kényszerítő ok nélkül nem váltak meg eszközeiktől. Ez annál valószínűbb, mivel a kizárólagos használat joga alkalmasint már előbb is ismeretes volt: Talán már az ősember uralma alá vett egy nőt és azt addig használta, míg nemi gerjedelme tartott. Hasonlóképp jártak el az eszközökkel is. Mindkettő (nő és eszköz) felett való tulajdonjog ma élő törzsek (eszkimók) példája szerint, csak addig terjedt, míg az időben és térben az

egyén szempontjából hasznos volt.⁴⁾ De e jog kiterjedése időben gyorsan nőtt, ugyanannyira, hogy még halálon túl is érvényesült. Ezt igazolja a fegyvereknek és eszközöknek a halottal együtt való eltemetése, mely szokás a leletek tanúsága szerint jóformán mindenütt dívott.

A halászat és vadászat zsákmányában valószínűleg mindenki részesült. Talán azért, mivel a törzs java résztvett a munkában és így ki is kérte a maga részét. Idegenekkel szemben pedig egyáltalában nem létezett tulajdonjog. Ausztráliában a tolvaj, ha más törzset károsít meg, még ma is dicséretet érdemel.⁵⁾ Ingatlan kizárólagos bírhatásáról pedig nem beszélhetünk abból az egyszerű okból, mivel földművelés még nem létezett.

E lényeges megszorítások ellenére is a benne rejlő stimuláns erejével a tulajdonjog valószínűleg előmozdította a fejlődést.

Az aránylag tökéletesebb fegyverekkel, munkaegyesítéssel és megosztással a létért küzdő emberek életviszonyai megjavultak. Ennek következése a nagyobb szaporodás, mely viszont kirajzásokat és vándor életmódot tett szükségessé. A termelés még mindig igen nagy tökéletlensége szűk korlátot szabott az együttélő emberek számának. Talán 40—50 ember élt együtt, de ezeknek sem nyújtottak a folyók és erdők egy helyen állandó táplálékot. Az állatok menekültek és az emberek követték azokat. E korszak emberei a mai ausztráliai néger, bushmanok módjára szükségszerűen *nomád életet* folytattak.

⁴⁾ Letourneau: i. m. 156. 1.

⁵⁾ Letourneau: i. m. 159. 1.

nak ⁶⁾ És ez a természettől kikényszerített vándorlás óriási változásoknak és jóformán megmérhetetlen fejlődésnek nyitott utat:

A meleg égöv játszva való megélhetést biztosít és ezért tespedésre vezet, így például 900 font nyersanyagból 2 ember 5 napi munkával 600 font szágó kenyeret készít, mely 10 hónapra biztosítja megélhetésüket.⁷⁾ A szágó pálma hazájában tehát a természet igen kevés munkát kényszerít ki. Egész más-kép áll a dolog a mérsékelt égöv alatt. És mindenekelőtt e különbségre vezethető vissza nagy valószínűséggel a népek között tapasztalható eltérés: Azok a törzsek fejlődtek, melyeket a vándorlás viszontagságai mérsékeltebb égöv alá sodortak, míg az igen kedvező vagy túlságos mostoha éghajlat egyaránt megbénította a tökéletesedést.

A tropikus vidékről távozó ember megélhetését a *tűznek*, a fejlődés ez óriási mértékjelzőjének köszönheti. Téves az a nézet, mely szerint a vadember „kigondolta” volna a tűzélesztés művészetét. Az összes régi vallások a tűz őrzését (vesztaszüzek) és átvitelét (házasság alkalmával) sok vallásos szer-tartással övezik. Ebből következik, hogy a már meglévő tűz fentartása igen fontos volt. Eredetileg a gazdasági tevékenység tehát alkalmasint csak a természeti forrásból (villám, tűzhányó) eredő tűz megőrzésére szorítkozott. Még ma is ismerünk oly törzseket, melyeknek tagjai vadászkirándulásaikon állandóan magukkal hordanak tűz élesztésére alkalmas sokáig izzó anyagokat.

⁶⁾ Schultz: i. m. 42. 1.

⁷⁾ Lippert: i. m. I. k. 56. 1.

A tűz fentartásának szükségessége nagyban elősegítette az igen fontos előrelátás kialakulását, mivel kialakása sokszor pótolhatatlan veszteséggel sújtotta a gondatlan halandót. A tűz ezenkívül melegített és védett éjjeli támadások ellen,⁸⁾ összetartotta az embereket; hasznos segítő volt az ipari tökéletesítés terén. Innen az a sok legenda, mely a tűz eredetéhez fűződik.⁹⁾ A tüzet aligha használták mindjárt főzésre.¹⁰⁾ Ez nem látszik oly hihetetlennek, ha arra gondolunk, hogy még ma is számoseledelt készítünk el nélküle (halakat). De később a tűz igen nagyot tágitott a megehető dolgok körén. A sült ételek tápláló értéke nagyobb, megemésztése könnyebb: a célszerűbben táplált ember sok ereje szabadult fel, melyet azután egyéb működésekben hasznosíthatott. A tűztől védett és összetartott emberek hidegebb vidékekre merészkedtek. Itt dolgozni kellett. Az idő viszontagságai ellen való védekezés új mesterségeket (sátor, ruhakészítés) teremtett. A jobban védett és táplált ember bátrabb volt és tökéletesebb fegyvereivel nagyobbállatokkal is szembe szállt. Megszokás útján így fejlődik ki a *húséhség*, melyet nemcsak ez eledel nagyobb tápláló értéke, hanem a só szükséges volta is előidézett. Ezért e kor jelszava a vér és zsír után való állandó vágy,¹¹⁾ melynek visszhangjával az ó-testamentumban is állandóan találkozunk. Sámuel így dicséri a hősoket: „A megöltek véretől és az erősek hajától Jonatán nyila soha vissza nem tért és Saul kardja üresen nem

⁸⁾ Lippert: i. m. I. k. 250. 1.

⁹⁾ Cosentini: i. m. 52. 1.

¹⁰⁾ Lippert: i. m. I. k. 53. 1.

¹¹⁾ Lippert: i. m. I. k. 451. 1.

jött.”¹²⁾ A vér nagy használatosságát igazolja az a számos babonás hit, mely még a középkorban is különös gyógyító erőt tulajdonított e folyadéknak. A XI. században a vérivás megtiltására zsinati határozatokat hoznak, így pld. kimondták: „Qui sanguinem aut semen biberit, tres annos poeniteat.” — Uxor, quae sangninem viri sui pro remedio gustaverit, XI dies poeniteat.”¹³⁾ A rendelkezésnek persze kevés lehetett a foganatja, annál inkább, mivel a pápák maguk sem tartották meg: így 1492-ben egy „orvos” VIII. Incze pápa gyógyítását gyermekek vérével kíséreltette meg.¹⁴⁾

E babonákból évezredek át megrögzött szokásokra következtethetünk vissza. Nem lephet tehát meg bennünket az, hogy a vadember minden áron húseledel után sóvárgott és vágya kielégítésénél állat meg ember között nem tett különbséget. A bushmanok, akkák, negritok módjára kialakult apró közösségek már befelé ismerhettek némi szolidaritást, de egymás között állandó háborúban éltek.¹⁵⁾ E harcok folyamán az elejtett ellenség prédául szolgált, sőt gyakran ép a húséhségből eredhettek az összetűzések. Ily viszonyokat tapasztaltak például az utazók Új-Zélandban¹⁶⁾ vagy Új-Kaledóniában, hol „a háborúviselés kizárólagos oka a hússzerzés.”¹⁷⁾

A kannibáлизmus másodrendű oka boszu és megrettentés vágya lehetett.¹⁸⁾

¹²⁾ Sámuel II. könyve. I. 22. Hasonló Ilias V. 289. I.

¹³⁾ Id. Lippert: i. m. L. 483. 1.

¹⁴⁾ Renmont: Geschichte der Stadt Rom: I. k. 198. 1.

¹⁵⁾ Sutherland: i. m. I. k. 428. 1.

¹⁶⁾ Letourneau: i. m. 97. 1.

¹⁷⁾ Lippert: i. m. II. k. 248. 1.

¹⁸⁾ Sutherland: i. m. I. 387. 1.

A kutatók egybehangzó nézete szerint nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a fejlődés bizonyos fokán mindenütt fellép az *emberevés* szokása. Etnográfiai adatoktól eltekintve, régi vallások is igazolják e szokás elterjedt voltát, s az ezt előidéző okokat is megvilágítják. Még *Manu* is azt tanítja, hogy ki az éhség legnagyobb fokát érzi, az vétkezés terhe nélkül megölhet egy gyermeket és megeheti azt.¹⁹⁾

Az ősember és a legalsóbbrendű vadak alkalmasint még nem űztek kannibáлизmust,²⁰⁾ mivel legnagyobbbrészt növényi táplálékhoz szoktak. De a fejlettebb vadak már állatokat és felebarátaikat lakmározták fel. Néha az ember elejtése könnyebb volt. Helyenként pedig nagyobb melegvérű állatokra nem is akadtak. Az emberevés adott korban tehát határozottan fejlődési foknak kell tekintenünk, mivel egyrészt a megélhetés viszonyain javított, másrészt a tehetetlen és gyengébb emberek kipuuszulásának folyamatát gyorsította.

Íme ezek azok a gazdasági momentumok, melyek lehetővé tették, hogy 10—500 tagból álló kezdetleges eszközökkel ellátott szolidáris tömegek, melyek a tüzet és húseledelt ismerték, munkaegyesítéssel és megosztással *együtt* vívják a nomádoknak a létért folytatott küzdelmét. Ebben némelyeket kezdetleges ruha (a mai hottentották példájára); szélfogó ernyő (tűzföldiek); esetleg børsátor (dakoták Amerikában); kőből és

¹⁹⁾ *Manu*: X. 105. 1

²⁰⁾ Sutherland: i. m. I. k. 428. — Letourneau ellenkezőleg már e fokon is feltételezi az emberevést. (L. i. m. 80. és köv. 1.)

fából gyártott eszközök (makák Braziliában); kezdetleges csolnakok (ainuszok Japánban); esetleg csont és rézfegyverek (sosónok) segítettek. Megélhetést növénygyűjtésen felül halászat és vadászat adott. — E gazdasági evolúciót szükségszerűen szellemi fejlődés kísérte.

II.

A hang útján való megértést a felsőbbrendű állatok is ismerik. A csalogány nemi vágyát társának éneke hívja ki; a nőstény kutya száz zöreje közül felismeri kölykeinek gyenge nyögdecselesét. A majmok hang útján tolmácsolják érzéseiket.²¹⁾ Ha számolunk is azzal a ténnyel, hogy a kezdetleges ember nem vette át a felsőbbrendű állatok összes kiváló sajátosságait (1. előbbi fejezet III. részét), úgy melegvérű emlős lény voltára való tekintettel bizonyos hangok használatát nála is valószínűnek tarthatjuk.

A közösségekben élő vadak pedig egyáltalában nem lehetnek meg *beszéd* nélkül, melylyel közös vadászatukat és halászásukat irányítják. Ezért igen valószínű Noire elmélete, mely szerint ép az emberi munkát kísérő hangok utánzásából eredt a nyelvjárás.²²⁾

A beszéd kifejlődése mindenképp azért fontos mivel az együttérzés feltétele. A szókincs ezenkívül gondolatokat megrögzítő képletek összesége. Tehát a *gondolkodás* is kiala-

²¹⁾ Példákat lásd Sutherland: i. m. I k 334. 1.

²²⁾ Schurtz: i. m. 478. 1.

kult, mely szintén a gazdasági tevékenység eredménye: A fegyverkészítés módjainak megrögzítése *emlékezést* tétel fel. A tűz megőrzésének szükségessége és az e téren elkövetett mulasztások közvetlen, gyászos következményei *előrelátásra* tanítanak. Vándorlás folyamán szükséges volt az új körülményekhez való alkalmazkodás; továbbá jó és rossz vidék között kellett választani; kialakult tehát az *ítélőtehetség*. Az ember már nem küzdött folyton az éhenhalással, s így az elsorolt szellemi feltételeken kívül, gazdasági lehetősége is megvolt a *gondolkodás* megszületésének. Ennek nyomában álmok kelnek, melyek kihívják a bámulást. Az élő és élettelen közt való különbség nagy aggodalmak kútforrása és már elvont gondolatokat vált ki.²³⁾

Az elvont gondolkodás első oka valószínűleg a halál, melynek megmagyarázhatatlan voltából eredt a természetfeletti képzelet. „A halál jelensége . . . nem volt mindennapi, mint a napfelkeltének látványa; nem volt a hajnalpir módjára közönyös a legközelebbi életre; hanem megrázó komolysággal és meglepő fenyegetéssel lépett be a legszűkebb élet körébe. E jelenség teljesen megmagyarázhatatlan volt. Megmaradt ugyanaz a száj, ugyanaz a szem és ugyanaz a kar és mégis hiányzott valami belőle . . .”²⁴⁾ A kezdetleges ember szintén ismerte a halált de ez nyomtalanul haladt el a túlélők mellett, mivel hiányzott a vadaknál már létező szemlélődés, melyre e jelenség visszahatott. Ellenben a csoportokban élő, közvetlen éhenhalástól ment és némileg gondolkodó emberre mély benyomást gyakorolt, nem a fegyvertől, hanem az

²³⁾ Cosentini: i. m. 115., 117. 1.

²⁴⁾ Lippert: i. m. I. k 105. 1.

előtte ismeretlen, meg nem fejthető okoktól (betegség, aggkori eredő elmúlás, így adott valószínűleg az álom és halál új, igen fontos tényezőnél: létet. Megszületett a *vallás*.

Etnográfiai adatok tanúsága szintén megerősíti azt a feltevést, hogy e korban már létezett babonás hívés: Broca szerint a föld minden részében talált koponyákon észlelt sajtós lékelések (trepanations) is e nézet mellett szólnak: Alkalmassint e lyukakon próbálták az idegbeteg nyavalyatörős emberekből a gonosz szellemet kiereszteni.²⁵⁾ Ennél a kissé kalandos feltevésnél jobban bizonyítanak a sírokban talált eszközök és fegyverek, melyeknek a tetem mellé való temetését egyedül a tulajdonjoggal párosult túlvilági életbe vetett hit magyarázza meg.

Tehát a vadember már hitt másvilágban és szellemekben, *kikre átvitte az ő vágyait, félelmeit és hajlandóságait.*²⁶⁾ Ebben az átvitelben látom a vallás óriási, többnyire rossz hatását, mely minden korban a meglévő szentesítésében, tehát egyrészt a társadalmi összműködés némi elősegítésében, de másrészt *a fejlődés következetes meggátlásában nyilvánul meg.* Lépésről-lépésre látjuk majd, hogy a következő korszakokban az istenek még az előbbi idők embereinek szokásait rögzítik meg. Így nyer igazolást W. K. Clifford nézete, mely szerint: „Ha az emberek nem volnának vallásuknál jobbak, úgy a föld pokol lenne.”²⁷⁾ A hit ugyanis állandóan sze-

²⁵⁾ Broca: De la trepanation préhistorique. Revue Antrop. VI. 193. 1.

²⁶⁾ Lippert: i. m. I. k. 119. 1.

²⁷⁾ Id. Mercure de France: La question religieuse LXVI. 617. 1.

mélyesít. Megtestesíti a kialakulása idejében élő emberek érzelmeit, gondolatait és szenvedélyeit, melyeket vallási parancs alakjában akkor is reánkényszerít az emberiségre, mikor társadalmi szülő okaik már rég megszűntek. Minden vallás maga is módosul ugyan, de evolúciója ép a természetfeletti képzetének hatása alatt lassú. Az emberi törvények alakulása azért gyorsabb az isteniéknél nevezetknél, mivel a túlvilágiakkal még nehezebben megy az alkuvás, mint a fejedelmekkel és hatalmasokkal. Ha tehát keletkezésekor forradalmi is némely vallás, azért mihamar elmarad a fejlődés megett. A kereszténység például a reformáció és egyéb javító kísérletek ellenére is régmúlt századok káros felfogását testesíti meg korunk életében.²⁸⁾

A vallás konzerváló hatása természetesen nem nyilvánulhatott meg kialakulásának első idejében, de azért a vadak morálparancsainak leírásánál már látunk néhány feltevésünket megerősítő példát. A személyesítés gyászos eredményeit a következő jellemző esetben is felleljük:

A vadember ragaszkodik nagy kinnal gyártott szerszámaihoz, tehát a szellemeknek hasonló sajátosságot tulajdonít. Innen a kutyák, lovak, özvegyek és eszközök eltemetésének szokása, mely óriási módon késleltette a haladást, mivel minden nemzetségnek újból kellett bizonyos dolgokat termelnie. — A vadembert csábítja az étel és egyéb zsákmány; szellemeit tehát hasonló dicséretes szokással ruházta föl. Mivel pedig féltek a kósza lelkektől, kiket a maradékok vonzanak, azért a kezdetleges népeknél általános divat az el nem fogyasztott éte-

²⁸⁾ Erről bővebben I. VII. fejezetben.

leknek elégetése vagy eltemetése. Ehhez az óriási károkat okozó szokáshoz tapadó babona még ma is él közöttünk ama hitben, hogy „üres tál jó időt jelent.” Szellemek és rossz emberek (garabonciás diák) ugyanis rossz időt hoznak. Az ételmaradék pedig csábítja a lelkeket, kiknek nyomán rossz idő kél. Ellenben az üres tál megóv mind az októl, mind következéseitől . . .

A vallás másik hatását tükrözi vissza a „*tabu*” intézménye: Az isteneknek és halottaknak szánt dolog „*tabu*”, azaz nem szabad hozzányúlni. Mivel a törzsfőnök legközelebb áll az elhunytakhoz és néhol szellemeket megillető tiszteletben részesül, azért adott alkalommal a *tabu*-t saját, vagy előkelő emberei javára használja fel. Így például Polynéziában éhínség idejében *tabu* alá veszik a sertést, szárnyast, patkányt és ezzel biztosítják a legelőkelőbbek fenmaradását.²⁹⁾ *Így szolgálja kezdetől fogva a vallás az uralkodó emberek és osztályok érdekeit.*

A túlvilági hit ideig-óráig figyelembe veendő jó hatást gyakorolt a bárdolatlan emberek fegyelmezésében. Persze a későbbi fejlődés folyamán itt is elvette balkezével azt, mit jobbja adott: A vallásos háborúk és vallásos érzelmektől megerősített büntetési módok kegyetlenségei az emberiséget évszázadokkal vetették vissza. De viszont a vadaknál a vallás megerősítette a szimpátia fejlődését elősegítő társadalmi hatásokat.

²⁹⁾ Schurtz: i. m. 227. — Lippert: i. m. I. k. 248. 1.

III.

A leírt gazdasági és szellemi fejlődés adott módot nagyobb számú ember együttélésére. A tömörülést viszont társasági hajlandóságok kialakulása kísérte, melyek a maguk részéről ismét megerősítették az embereket összetartó köteléket.

Ilyen hasznos társadalmi tényező mindenekelőtt az *utánzási hajlandóság*: Az állandóan szülei és nagyszülei társaságában élő gyermek megszokta a látott eljárások követését. A leányt kizárólag anyja példája irányítja; a fiú egészen úgy cselekszik, mint azt apjától tanulta, mivel még nem volt iskola, könyv, mely az élot küzdelmeiben oly igen fontos ismereteket terjesztette volna. Erre a tényre vezethetjük vissza a kezdetleges fejlődés idejében hasznos hajlandóság kialakulását.

A *megszokás* szintén a társasélet előidézte rendszeresebb életviszonyok következtében. A létért folytatott harc már kevésbé ötletszerű; bizonyos cselekvési módok és hitelvek megrögződnek.³⁰⁾ Szokás útján a kezdetleges morálparancsok reflex-szé válnak³¹⁾ és így vált ki az engedelmesség örömet, ellenkezője pedig fájdalmat.³²⁾ Ha ideiglenesen erősebb ösztön le is győzi a reflexszerű morálparancsot (éhségből lopunk), úgy a hatalmasabb kielégítése után újból előtérbe lép a másik és megbá-

³⁰⁾ Sutherland: i. m. i. k. 34—37. — Westermarck: i. m. V. fejt.

³¹⁾ Spencer: i. m. I. k. 126—127. 1.

³²⁾ Spencer: i. m. I. k. 131. 1.

nást erőszakol ki.³³⁾ A vad és gyakran a civilizált ember nem ismeri a tünemény valódi okát, ezért a természetfeletti képze-tével párosítja azt és érzelmeket (félelem, öröm) kapcsol be, mi természetesen a reflexek ható erejét még növeli.

A kifejlődött utánzási hajlandóság és megszokás okolja meg a *közvélemény* hatását, mely műveletlen népeknél óriási. A gáncs és dicséret iránti érzékenység oly nagy, hogy mindenre, még az életről való lemondásra is rábírja az embereket. Ékesen szóló példa az özvegyek kötelező öngyilkossága Indiában. Manu még nem beszél e „morálparancsról.” Néhány évszázaddal később pedig már kikényszerítette a közvélemény az elhunytak feleségeinek megégetését. 1710-ben a nyolcvan éves Marává herceg halálakor, annak negyvenhét neje, legszebb ékszereikkel díszítve a hulla számára készített máglyára vetette magát. Ezt a hősi tettet a közvélemény hatalma váltotta ki. Egy rájáh felesége például így okolta meg szándékát: „A tűzhalált választom, mivel csak az alacsony kasztok női nem követik urukat a máglyára.”³⁴⁾

A közvélemény ilyfajta hatását még korunkban is kel-lően tapasztaljuk. Elég példaként a párbajszokásra való hi-vatkozás . . .

A módfelett nagy hatás tisztára az érzelmek útján ér-vényesül; a belátásnak ehhez semmi köze sincs. — A belátás-mentes cselekvés további példája a társadalmi szempontból igen fontos büntetési rendszerek eredete:

A büntetés szokása a reflexszerű haragból ered, melynek célja a védelem. Ezt az állat vagy ember két módon: mene-

³³⁾ Darwin: i. u. I. k. 167. — Mach: i. m. 102. 1

³⁴⁾ Letourneau: i. m. 298. 1.

külés és támadás útján érheti el. Az eredményes támadás feltétele a szenvedés okozásának vágya; azért a két folyamat kapcsolódik, így tapad a boszú a baj okához³⁵⁾ és kiváltja azt az eljárást, melyet még a XII táblás törvény is így állapít meg: „*Si membrum rupit, ni cum eo pacit tallio esto.*”³⁶⁾ Tehát nem hasznosság belátása, hanem *érzelme*k születték a büntetési rendet, melynek ép ezért első elve: szemet szemért; fogat fogért. A kezdetleges jog szolgai módon ragaszkodik ahhoz, hogy az okozotthoz hasonló kárral sújtsa a bűnöst. *Hammubar* törvénye szerint pld. ha a bedőlt ház a tulajdonost üti agyon, úgy az építész; ha a tulajdonos fiát, úgy az építész fia szenvedjen halállal.³⁷⁾ A büntetés érzelmi eredetét igazolja az is, hogy a következással járó gondatlanságot igen, a sikertelen kísérletet ellenben nem büntetik.³⁸⁾

A kis gyermekre nem fogjuk rá, hogy az asztalt vagy kutyát azért veri meg, mivel — javítani akarja. Már pedig a kezdetleges népek cselekvése ép ilyen. Egyik ázsiai törzsnél (kukiknél), „ha valamely kidőlt fa embert öl, úgy az áldozat összes hozzátartozói összegyűlnek és bármely vastag legyen is a fatörzs: apró darabokra vagdalják azt és a forgácsokkal szélnek eresztik, mivel — miként mondják — a f a testvérük halálát okozta.”³⁹⁾ Ezt az eljárást nem okolhatjuk meg az animizmussal. Nem tételezhetjük fel például a haragvó Xer-

³⁵⁾ Westermarck: i. m. 41. 1.

³⁶⁾ Livius: IV. tit. IV.

³⁷⁾ Westermarck: i. m. 44. és köv. 1.

³⁸⁾ Westermarck: i. m. 241. 1.

³⁹⁾ Számos hasonló példát sorol fel Westermarck: i. m. 260. és köv. lap.

xesről sem, ki szintén megkorbácsoltatta a Helleszpontuszt, hogy ő a tenger vizének fájdalomérzést tulajdonított volna, mivel az ő vallása már nem animizmus, hanem antropomorfizmus: a víz nem istenség, hanem léteznek ember képére teremtett vízi istenek.

Hasonlóképp érzelmi okokból eredt az állatok büntetése, melyre épületes példákkal szolgál az ó-testamentum: A zsidók törvénye szerint: „Ha az ökör férfit vagy asszonyt öklel meg szarvával és meghalnak, kövezzék meg és húsát meg ne egyék, de az ökör ura büntetlen legyen.”⁴⁰⁾ Vagy: „Amely asszony akármilyen barom alá fekszik, azzal együtt ölessék meg; vérük legyen rajtuk. — Aki marhával és barommal közösül, halállal haljon meg; *a barmát is öljétek meg.*”⁴¹⁾ Hasonlóképp Plató is előírja a kártévő állatoknak törvényes úton való kivégzését.⁴²⁾

A görög bölcse nem restelkedhet, mivel az istenes középkor még túltett rajta. A Lex Salica az állatokat a „büntevő” (actor criminis) jelzővel tiszteli meg. Lavegny-ben pedig az Úr 1457. esztendejében egy disznót és kölykeit fogták perbe, mivel kis gyermeket ettek meg. Az anya-sertést elítélték, de kicsinyeit „fiatal koruk és anyjuk rossz példájára való tekintettel” a bölcse bíróság felmentette . . .⁴³⁾ Az állatokat természetesen nemcsak világi, de egyházi fenyítéknek is alávetették: Laon püspöke példának okáért megyéjének kártévő herenyőit ugyanazzal az egyházi átokkal sújtotta, melylyel egy évvel azelőtt a rheims-i zsinat a házasságra lépő papokat

⁴⁰⁾ Exodus: XXI. 28.

⁴¹⁾ Levitikus: XX. 15—16.

⁴²⁾ Leges: IX. 873.

⁴³⁾ Chambers: Book of Days. I. k. 128.

kiátkozta.⁴⁴⁾ Hasonló esetet örökítenek meg Arlesia évkönyvei: A lakosság 1565-ben a sáskák kiűzését kérte. Az ügy bíróság elé került, hol a sáskák védelmét Marin mester látta el, ki azzal érvelt, hogy az állatokat vetések pusztítására teremtette az Úr, tehát ők ártatlanok. A vádló ezzel szemben hivatkozott a paradicsomi kígyóra és más, az írásban említett állat példájára, kik szintén csak természetüket követték és azért mégis szigorú büntetésben részesültek. Mint azóta néha, úgy ebben az esetben sem fogadta el a törvényszék a beszámíthatatlanság logikus védelmét. A szegény sáskák pervesztesek lettek. A tiszteletreméltó bíróság rövid határidőt adott nekik a távozásra. Ennek letelte után pedig majd „addig ismétlik ellenük a főoltárról az átkot, míg az utolsó sáska is engedelmeskedik.”⁴⁵⁾

E példák láttára el kell ismerni, hogy a vad meg a bár ember büntetésében megvolt az az elem, melyet korunk gyermekeinek hasonló cselekvésében észlelünk. Kétségtelen tehát az, hogy a tallio, melyet görögök, rómaiak, sémiták, szályok, magyarok, teutonok, kelták, oroszok, lengyelek ismertek és korunk vad népei még ma is gyakorolnak,⁴⁶⁾ *érzelmi* eredetű. Persze e tény nem változtat a kezdetleges büntetési rend jó hatásán, mely különösen az egy közösségben élő emberek összeforrasztásában nyilvánult meg.⁴⁷⁾

⁴⁴⁾ Desmaze: *Lés penalités anciennes* 31. 1.

⁴⁵⁾ Martinegro—Cesaresco: *Essays* 183. 1.

⁴⁶⁾ Königswarter: *Developpement de la Société Humaine*. II. rész. I. fejezet.

⁴⁷⁾ *Durkheim: De la division du travail social* c. művének

A gazdasági fejlődéssel tehát szellemi alakulás: tökéletlen nyelv, kezdetleges gondolkodás és zsarnoki vallás járt együtt. A gazdaság és gondolkodás adott fokától függött az együttélő emberek száma és életviszonya. Ez viszont bizonyos társadalmi vagy talán helyesebben társasági hajlandóságokat determinált, így fejlődött az utánzási hajlandóság, megszokás, közvélemény hatalma és a büntetési rend, mely a maga részéről ismét erősebb kapcsolatot fűzött az együttélő emberek közé. Mindeme viszony külső megnyilvánulása az erkölcsi kánon, melynek parancsait a következőkben összegezzük majd.

II. fejezetében a bűn és büntetés igen figyelemreméltó lélektani elemzését adja. Igazolja a közkeletű, a büntetést javítás, megelőzéssel megokoló nézetek tarthatatlan voltát. Helyesen mutatja ki, hogy minden nép azt a cselekvést bélyegzi bűnösnek, mely kollektív öntudatát sérti. A büntetés pedig az érzelmek és szenvedélyek mekánikus, ösztönszerű visszahatása. A bűn rést üt a kollektív tudaton; a büntetés hasznos, mivel az öntudaton esett sérelmeket orvosolja.

NEGYEDIK FEJEZET. (Folytatás.)

Erkölcsei rend.

I. Általános morál: — A szülők és gyermekek viszonya. — Rokoni kötelék. — Büntetőjog; hagyomány tisztelése, — Az idegen helyzete; emberevés. — Tulajdonjog.

II. Nemi morál: — A házasság alakja. — Férj jogai. — Nő kötelességei.

I.

A gazdasági viszonyok javulásával az éhség már nem kényszerítette a gyermekeket szüleik elhagyására, hanem a család együtt maradt; munkaegyesítéssel és megosztással nagyobb sikerrel gondoskodott fenmaradásáról; egyesült erővel jobban védekezett az állatok ellen, így alakultak ki a leg-egyszerűbb emberi közösségek, melyek tehát a vérségi kapcsolatra épültek fel. A fajt fentartó altruizmus a társadalmi keretekkel együtt tágult: Az apa munkájával segítette csecsemőjének eltartását, erejével pedig külső támadások ellen védte azt. A felserdült gyermek megmaradt szüleinél; eltanulta

tőlük harci és gazdasági teendőiket. Oly korban, mely iskolát, nyomtatást nem ismer, az idősek oktatása végtelen fontos.

Mindeme tényező a létért folytatott harc útján megerősödött: Az a család, melynek feje rosszul teljesítette kötelességét, szétzüllött. Azok a gyermekek pedig, kik a szülői fegyelem elől menekültek és elhagyták a védelem egyedüli körét, nagy valószínűséggel elpusztultak. Tehát a természetes kiválasztás hatása alatt szükségkép fejlődött az emberek összetartása és ennek kísérő tünete: a szimpátia, mely nélkül a klán nem maradhatott fenn. A szükséges rokonszenv leghatalmasabb megnyilvánulási alakja az öregek tisztelése. Ez a közös őstől származó közösségben egyértelmű a szülők megbecsülésével. És tényleg azoknál a törzseknel, melyek még a főnöki intézményt csak ad hoc, vadász vagy harci kirándulás alkalmára ismerik, az öregek senkitől kétségbe nem vont hatalommal uralkodnak.¹⁾ Az emberiség tehát a pátriárkátus korát élte.

E meglehetősen általánosan elfogadott feltevással ellenkezik az aggok elpusztításának nem kevésbé igazolt szokása. A már tehetetlen szülőket megeszik, illetőleg fellakmározzák még ma is a maláiak, ausztráliai négerok és belső Afrika számos törzse.²⁾ Első pillanatra borzalmasnak, fertelmesnek tűnik fel az, hogy a gyermek megegye anyját, kinek emlőjén táplálkozott! ... De ha a tények bizonyysága elől nem térhetünk ki, úgy viszont talán kétségesnek látszik az, amit az imént a szülők iránt való szeretetről mondtunk? Ez az ellentmondás csak lát-

¹⁾ Példák: Lippert: i. m. I. k. 91. és köv. 1.

²⁾ Schurtz: i. m. 197. 1. — Lippert: i. m. I. k. 234. 1.

szólagos: Napjainkban is gyakran megtörténik, hogy a hozzátartozók megsokalják a beteg hosszú kínlódását, melynek biztos vége úgyszólván a halál és azon imádkoznak: „Bárha elvenné már a jó Isten!” — Sőt újabb időben többen, nézetem szerint helyesen, azért küzdenek, hogy a törvényhozás engedje meg a gyógyíthatatlan betegek elpusztítását. — E tények láttára gondoljunk a vadember életviszonyaira, melyek között minden beteg gyógyíthatatlan. A táplálkozás sanyarú; állandó vándorlás és harc közepette a magával tehetetlen aggastyán óriási teher és az állatok, vagy még kegyetlenebb emberek biztos martaléka. Égő színházból, sülyedő hajóról az u. n. kultúrember is felebarátaira való minden kímélet nélkül menekül. A kezdetleges embert állandóan a végszükség kényszeríti arra, hogy az öregek terhétől megszabaduljon. Az adott viszonyok között túlzott altruizmus lehetetlen. Az aggok és betegek elpusztítása, melynek nyomait a görögök, rómaiak, germánok, szlávoknál egyaránt felleljük,³⁾ a létért folytatott küzdelem és természetes kiválasztás következtében.

A vallások e szokást is megrögzítették oly későbbi idők számára, melyekben a jobb társadalmi viszonyok már nem kényszerítették volna azt ki. így pld. a fidsiek hite szerint az ember a másvilágra közvetlen halála előtt való állapotában jó és abban meg is marad.⁴⁾ Célszerű jótétemény tehát, ha a szülőket oly életkorban ölik meg, melyben még aránylag erősek és épek.

³⁾ Sutherland: i. m. I. k. 375. és köv. 1. — Lippert: i. m. I. k. 235—237. l.

⁴⁾ Számos hasonló példát sorol fel Westermarck: i. m. 387. és köv. lap.

E korszak természetes viszonyaiból fakadó, szokástól és vallástól szentesített két alapvető parancsa tehát így hangzik: *Tiszteljed az idősebbeket és különösen szüleidet! De a tehetetlen aggodat, legyenek bár szüleid, elpusztíthatod!*

Így áll meg egymás mellett a szülők becsülése és — megevése. Hasonló, az előadottak után már kevésbé meglepő látszólagos ellentmondásban áll a szülői szeretet és gyermekölés szokása:

Mindkét tényre számos adatot találunk az utazóknál;⁵⁾ és mindkét cselekvési módot meg is okolják a körülmények: A gyermek hasznos, de csak *bizonyos határig*. Ezen innen működhetik az együttéléstől kiváltott altruizmus, azontúl nem.

A kezdetleges nő általában igen korán kezdi nemi életét. Hamar esik teherbe és a hosszú szoptatási idő évekig elzárja a nemi élvezettől; illetőleg, ha nem tartózkodik és új teherbe esik, úgy teje elapad és magzata tehetetlenül pusztul el. E tény szemlélése, meg a nemi gerjedelem gyakran visz az elsőszülöttek megölésére. A szokás különben a fajnak is hasznos, mivel a túlságos fiatal nő gyermeke igen gyakran gyenge. Hasonló célszerű önzésből emészti el pld. az ausztráliai nő ikreinek egyikét, vagy beteg gyermekét. Polynéziában és a Sandwich-szigeteken pedig alkalmasint a mostoha gazdasági viszonyoktól kiváltott szokás egyenesen *tiltja* kettőnél több gyermek felnevelését.⁶⁾ Mindez csak az első pillanatban tűnik fel a megmagyarázhatlan borzalom színében. Az adott viszonyok között

⁵⁾ Apai szeretetre l. Westermarck: i. m. 529. és köv. lap. — Gyermekölésre u. o. 382—411. l.

⁶⁾ Lippert: i. m. i. k. 208., 209., 210. 1.

hasznos gyermekölés az ösztönök és érzelmek eredménye. Az a tilalom, mely korunkban a gyermekölést *minden* körülmények között sújtja, hasonlóképp érzelmi okokra vezethető vissza és — nem helyes: A szegény munkáscsaládban a hetedik gyermek születése nagy zavart idéz elő, sok veszélyt okoz. A szülők túlerőltetik magukat, hogy a neveléshez szükséges pénzt megkerítsék; kevesebbet törődhetnek saját és idősebb gyermekeik egészségével, jólétével. Eredményként egy új élet gyakran többek betegségét, halálát idézi elő. Ezek figyelembevételével kevésbé csodálkozunk a vadak célszerű cselekvésén, különösen ha arra gondolunk, hogy rajtuk a szimpátia sokkal kevésbé uralkodik még; tetteiket pedig leginkább önző ösztönök spon-tán módon vezetik.

A gyermekölés szokásához, mikép a szülők elemésztéséhez is idővel megrögzítő babonás képzetek tapadnak: Korunk vadja még ma is azért eszi meg saját gyermekeit, mivel azt hiszi, hogy ezzel erejüket és kiváló tulajdonságaikat átveszi.⁷⁾

A következő parancs tehát: *Gondozzad szülötteidet! De alkalmatlan gyermekeidet elemészteted!*

Az aggok és gyermekek megölésének szokása nem vethet gátat az egyéb körülmények között hasznos szimpátia fejlődésének. Ez hova-tova már nem áll meg a közvetlen vérségi kapocsnál, hanem áterjed a rokonokra is, kiknek segítése kötelesség. Némely kutatók szerint a közös származás köteléke erősebb, mint nálunk.⁸⁾ Az omaha-k közmondása szerint pld.

⁷⁾ Lippert: i. rn. II. k. 290. 1.

⁸⁾ Westermarck: i. m. 539. 1.

„rokonnal szemben senki sem gyakorolhat nagylelkűséget, mert azok gyámolítása kötelesség.”⁹⁾ Tévedés nagy veszélye nélkül tehetjük fel a további rendelkezés általános uralmát: *Segítsed rokonaidat!*

E parancs nézetem szerint szintén inkább a kiválasztás, mint belátás eredménye. Hol a rokonok támogatása hiányzik, ott gyengébb a közösség és az elpusztulás nagyobb veszélye fenyeget. Ellenben a kifelé való segítség a sanyarú gazdasági viszonyok és állandó harc közepette célszerűtlen lenne. Ezért nem is találunk oly erkölcsi elvet, mely az idegent védi.

A leírt két fejlődési fok — gyűjtő és halász meg vadász gazdaság — máris igazolja, hogy az önzés fokából az altruizmus nagyságára következtethetünk egyrészt; másrészt, hogy bizonyos közvetlen érdekekről való lemondás végső elemzésben az egyénnek is kedvezhet. Az erkölcs vizsgálása közben tehát két általános törvényre bukkanunk: *1. az egoizmus és altruizmus mindig függvényt viszonyban áll,*¹⁰⁾ *2. és minél altruistább a közösség, annál jobban megfelel az egyéni egoizmusnak*¹¹⁾ Továbbá már némi igazolást nyer Durkheim nézete, mely szerint: „*az intelligencia és ösztön fordított viszonyban áll . . . kezdetől fogva az első állandóan fejlődött, a másíknak tehát kisebbednie kellett.*”¹²⁾ Mindhárom, későbbi kutatásaink szempontjából igen hasznos igazságot csírájában

⁹⁾ Dorsey: i. m. 64. 1. — Sok hasonló példát lásd. Ellis: *The great African Island c.* művében.

¹⁰⁾ Spencer: *Principles of Ethics*: I. k. 227. 1.

¹¹⁾ Fouillée: i. m. 70. 1.

¹²⁾ Durkheim: i. m. 312. 1.

felleltük, de azért ne áltassuk magunkat a vadak tökéletességével. A bárdolatlan vak ösztön túlteng még e korban.

Ennek igazolására elég az előbbi fejezetben leírt megtorlási rendre való hivatkozás, melynek következeée e további parancs: *Fogat fogért, szemet szemért!*

A módfelett szigorú büntetések és még inkább a közvélemény hatalma kényszerítette ki a legsajátságosabb apró erkölcsi rendelkezések betartását: Locres-ban tiszta bor ivása tilos volt. Spárta törvényei a nő hajviseletét szabályozták, Athénben pedig útra 3 ruhánál többet nem szabadott elvinnie. A rodusi ember nem beretválkozhatott; Bizáncban büntetést fizetett, aki beretvát tartott otthon; Spártában viszont nem szabadott bajuszt hordani.¹³⁾ E néhány példa és az a tény, hogy a törvények hozását megelőző korban tisztára a szokás uralkodott, kellően igazolja e további parancs kialakulását: *Tartsd meg a hagyományt!* Még napjainkban is az öreg emberek gyakran hivatkoznak arra, hogy „Bizony az én apám, nagyapám ezt, amazt cselekedte, vagy nem tette.” Hasonló érvelést kezdetlegesebb népeknél mi sem döntheti meg. A szokás alkalmasint sok oly cselekvési szabályt szentesített, melyet ma már nem tudunk teljes biztonsággal rekonstruálni. Halász vadász népek sírleletei például amellet szólnak, hogy a fejlődési fokon már kialakulnak a tulajdonjog elemei. Különösen a szerszámok és fegyverek oly nagy munkát testesítettek meg, hogy valószínűleg már derengett a közvetlen gazdasági szükségességtől kiváltott ama parancs: *Mindenki rendelkezik saját készítette eszközei felett!* Kérdés, vajjon e parancsot nem

¹³⁾ Durkheim: i. m. 132. 1.

győzte le sok helyen a vérszerinti kapocs ereje és az együttélés szokása, mely könnyen elmossa az enyém-tied közt való határt? A kérdésre feleletet ezideig nem nyertünk sehol sem.

A leírt parancsok természetesen csak a törzsön belül uralkodtak. A vadaknál általában az idegen bitang jószág megölése kötelességszámba megy. Férfiak, gyermekek, aggok, nők elpusztítása oly tett, melylyel dicsekedni szokás. Orvátadás, kínzás megengedett, sőt dicső dolog.¹⁴⁾ Eredetileg különben az általánosan elterjedt kannibálizmus okából minél nagyobb számú ellenség elejtése hasznos volt. A célszerű szokáshoz pedig később szintén vallási képzetek tapadtak, így például sok nép hite szerint a megölt ellenség gyilkosának szolgája lészen a túlvilágon.¹⁵⁾

Szükségkép uralkodnia kellett tehát e további parancsnak: *Irtsd ki az idegent, kit meg is ehetsz!*

Undorodunk a kannibalizmustól, miként talán a mi (állati)- húseledelünk is kiváltja majdan a nálunknál tökéletesebb emberek megvetését. De adott viszonyaink között senki sem botránkozik meg, ha felebarátja borjúcombot eszik. Ugyanez állt régente az embercombra. A kellően táplált erős kannibál fenmaradt. Az emberevés tehát adott kor szempontjából hasznos és helyes volt, sőt további tökéletesedés útját egyengette: Magasabb fejlődési fokon (1. V., VI, fejezet) részben ép az emberevés szokása vetett gátat a tömeggyilkosságnak és vezetett

¹⁴⁾ Sutherland: i. m. I. k. 428., 431. 1.

¹⁵⁾ Letourneau: i. m. 105. 1.

a rabszolgaság intézményéhez. De az imént leírt korban viszont a legyőzött ellenfél kímélésének még semmi célja sincs. Ép ezért csak kisszámú körülmény enyhíti a harci düht. Kedvezőtlen talajviszonyok talán gátolták a cselvetéseket és harci szabályok, meg a haddöntő párbaj kialakulását segítették elő.¹⁶⁾ Babonás félelem, mely azt hiszi, hogy a szellemek hatalma sötétben nagyobb, alkalmasint korlátozta az éjjeli harcokat és útját egyengette a fegyverszünet szokásának.¹⁷⁾ De e kis enyhítések ellenére is túlteng az emberben az ősi önzés.

II.

Mostig az emberek viszonyával *általában* foglalkoztunk, de szükségszerűen ki kellett alakulnia olyan szokásoknak is, melyek kizárólag a két nem viszonyát szabályozták. Hosszú ideig ugyan az ellenkező nézet uralkodott és csak legújabban derítettek némi fényt azokra az igen szövevényes parancsokra, melyekkel való foglalkozástól előbb talán álszemérem tartóztatta a kutatók nagy részét.

Cunow személyes megfigyelés és nagy adatgyűjtemény segítségével megállapította, hogy az alsóbbrendű halász-vadász társadalmakban élő vadak már ismerik a gyermek, szülő, testvér és többnyire unokatestvér közt való házassági akadályt.¹⁸⁾ Ettől teljesen függetlenül *Westermarck* óriási adat-

¹⁶⁾ Letourneau: i. m. 111. 1.

¹⁷⁾ Schurtz: i. m. 204. 1.

¹⁸⁾ Cunow: Die Oekon. Grundlag, d. Mutterherrschaft. Neue Zeit: 1906—7. 4. füzet

gyűjtésének tanúsága szerint e fokon a teljesen rendszertelen nemi élet, azaz *promiszkuitás* nem dívik. Ahol úzik, ott is a férfiak időben megosztzkodnak egy nőn és csak egymásután (pld. hónapok szerint) közösülnek azzal.¹⁹⁾ Valószínű továbbá az, hogy a vérfertőzéstől való irtózás általános.²⁰⁾ A szörványosan előforduló kivételeket másodlagos körülmények: aberrációk, vagy hatalmi érdekek (családok, kasztok egyeduralma) okolják meg. De az esetek túlnyomó többségéből levont következtetés szerint legalább szülők és gyermekek között való házasság a vadaknál tilos.²¹⁾ Sőt számos népnél az egy klánhoz tartozó emberek egyáltalában nem folytatnak együtt nemi életet. Itt a törzsön kívül való nőszerezés (exogám házasság) parancs, mely alkalmasint csak következése a vérfertőzéstől való irtózásnak. A kezdetleges apró klánok ugyanis kizárólag rokonokból tevődnek össze, minden törzstag ezért szükségszerűen vérségi kapocsban áll a többiekkel. — Bizonyos házassági tilalmak általános elterjedése az előadottak szerint tehát igen valószínű.

A dolgok emez állapotában csak a parancs kialakulásának okát kellene meghatározni:

Kelles—Krauz vagy egy tucatot sorol fel ama kísérletek közül, melyekkel az *exogámiát* magyarázták, de maga is elismeri, hogy ezek közül egyik sem állja meg a bírálást.²²⁾ Más gondolkodók a minden zavarból kiségitő, jó öreg belátáshoz

¹⁹⁾ Westermarck: The History etc. 114. és köv. lap.

²⁰⁾ Westermarck: The History etc. 291.)

²¹⁾ Westermarck: The History etc. 290. 1.

²²⁾ Kelles—Kranz: L'origine des interdictions sexuelles: 8.

fordultak. E fogalom már oly sok nehézségen segítette át a tudósokat; talán itt sem mond csődöt: *Lotzet* és nyomán *Hobhouse* „magának az érzésnek boncolása” arról győzött meg, hogy a „vérfertőzéstől való irtózás” az „észnek tiltakozása.”²³⁾ Bennünk e tetszetős magyarázat két okból kelt aggodalmakat:

1. Valószínűtlen, hogy az igen tökéletlen észszel felruházott vadember felismerte volna a vérfertőzés rossz következéseit.
2. Feltéve a „belátás” lehetőségét, mégis valószínűtlen annak követése. Korunk embere például igen jól ismeri a buja- vagy gümőkór öröklődő voltát, de azért az utódok érdeke igen ritkán akadályozza a szerelmeseket, vagy hozományvadászt a házasodásban. Az egybekelést korlátozó törvényes megelőzésre is alig találunk példát korunk törvénykönyveiben. Nagy mértékben valószínűtlen tehát az, hogy a nálunknál sokkalta tökéletlenebb lényeknél a megfontolás legyőzte volna az igen hatalmas nemi ösztönt.

Tetszetősebb az a feltevés, mely az együttélő emberek kis számából indul ki: A 20—30 főből álló klánokban egyidejűleg nagyon kevés volt a házasságra alkalmas, nemileg érett nő. Megtörténhetett tehát az, hogy adott alkalommal a férfiak nőrablásra fanyalodtak. Róma alapításáról szóló és sok egyéb hitrege tanúsága szerint ez az eljárás egyáltalában nem volt ismeretlen. Az érzékiség erejét különben a feleség nagy gazdasági haszna is fokozta: A veddák, batakudok és ausztráliai négereknél az asszony épít sátrat, hordja vándorlászor az ingóságot; keres fát, gyökeret, gyümölcsöt és rovarokat.²⁴⁾ A

²³⁾ Hobhouse: *Morals in Evolution* I. k. 148. 1.

²⁴⁾ Cunow: i. m. 4. füzet.

nő tehát nemcsak élvezeti cikk, hanem egyúttal igen hasznos háziállat, kiért a rablás kockázatát szívesen viselte a férfi. Ilyen hatások alatt alkalmasint sok helyen kifejlődött a házassodásnak e nem éppen nyájas alakja, *mely a természetes kiválasztás útján megrögződött* és a vérfertőzéstől való irtózás *ösztönében* nyilvánult meg. A promiszkuitástól ment emberek ugyanis jobb utódokat nemzettek; a családi kötelék ezenfelül erősebb, az édes anyától nevelt gyermekekkel való bánásmód pedig jobb volt. Az így alakuló családok tehát a létért folytatott küzdelemben a szó szoros értelmében kipusztították a többi és saját képükre alakították át környező társadalmukat.

Másodrendű okok alkalmasint megerősítették e hajlandóságot: Talán már a vadaknál is érvényesül az az általában tapasztalható törvény, mely szerint a közvetlen együttlétben felnőtt kétnemű ifjúság kisebb fokú nemi ingert vált ki egymással szemben. Ez szintén a *promiszkuitás* ellen szólna. — Végül a nagyon veszedelmes rablás alkalmasint tulajdonjogot állapított meg. Miként fáradtsággal készített eszközein, úgy gyakorolta a vadember véráldozattal szerzett neje felett a rendelkezés és használás kizárólagos jogát. E feltevés mellett szól az a tény, hogy Nyugat-Ausztráliában és sok helyen egyebütt is a feleség más ingóságokkal együtt öröklés jogán az elhunyt férfi legidősebb fiára száll át.²⁵⁾

Tehát nőhiány és haszonlesésből eredő nőrablás a természetes kiválasztás, kisebb inger és gazdasági haszon segítségével kristályosította ki a legáltalánosabb, első nemi parancsot: *Szülőddel és testvéreiddel ne házasodjál össze!*

²⁵⁾ Sutherland: i. m. I. k. 194. 1.

A házasság tulajdonjogi elemének további következése a *féltékenység* érzelmének kialakulása.

Igen sok vad törzs a leánytól nem, de a férjes asszonytól a legszigorúbb tartózkodást követeli. A tűzföldiek, Ausztrália lakói, ceyloni veddák, Sandwich-szigetek benszülőtteinek féltékenysége igen nagy.²⁶⁾ A házasságtörés drákói büntetései közismeretesek.²⁷⁾

E parancs nézetem szerint egyedül a tulajdonjogból eredhetett: Azzal nem törődöm, hogy ki lovagolt *előbb* pámon, de vétel *után* már szigorúan ügyelek jószágomra. Hasonló észjárást tanúsít a vadember, ki idegen nőre, vagy akár saját leányára még nem vigyáz, de feleségétől már tartózkodást követel.

A féltékenység konszolidálta a családot és így a természetes kiválasztás útján is terjedt. E feltevést a többi között az is megerősíti, hogy a fejlődés bizonyos fokán a féltékeny népek egyúttal a civilizáció letéteményesei voltak.²⁸⁾ Tehát alkalmasint a vademberek között is ismerték már e további parancsot: *Asszony, ne kövess el házasságtörést!*

Megfordítva természetesen nem áll e rendelkezés. A tulajdonos korlátlan ura tulajdonának. A férj eltaszíthatja, elcserélheti, sőt helyenként meg is ölheti feleségét, ha az nem tetszik neki; és annyit tarthat ebből a portékából, amennyit meg bír szerezni. A hím bárdolatlan vágya és nagyobb ereje teljesen alávetette a nőt. Kialakulnak tehát a következő elvek:

²⁶⁾ Westermarck: The History etc. 117—120. 1.

²⁷⁾ Sutherland: i. m. I. k. VIII. fejezet.

²⁸⁾ Sutherland: i. m. II. k. 128—132. 1.

Férfi, feleségeid számát a szokás nem korlátozza! Nő, urad és parancsolód rendelkezik életed felett! Asszony, hűséggel tartozol férjednek! Mindeme parancs csak a nyers erővel és ezen kívül semmivel sem számolt. De adott viszonyok között ép ez volt a legbecsesebb sajátosság. A hatalmas, izmos férfi több nőt szerzett, sok gyermeket nemzett. A csenevész emberek pedig fajukkal együtt meddőségben pusztultak ki. Így tökéletesedett az emberiség.

A halász és vadász népek uralkodó erkölcsi típusa az erős, szenvedélyes ember, kinek nagy önzését csak a szülői és rokon kapocs, meg apai szeretet mérsékeli ideig-óráig, őt illeti meg az eszköz, nő és gyermek tulajdonjoga. A lények e két utóbbi osztálya csak akkor jó számba, ha és ameddig hasznos: Egészséges gyermekeiből harcos válik, feleség pedig érzékiségét elégíti ki és dolgozik. Az elnyomókat és a gyengébb, leigázottakat a vérségi kapocs, hagyomány ereje, meg a külső védelem szükségessége foriasztotta össze. Rendet pedig a hasonlót hasonlóval megtorló büntetési ösztön tartott fenn. Korunk szemével ítélve tökéletlen emberek, tökéletlen morálját leljük fel. De ha az előbbi korszakkal hasonlítjuk az imént leírtat össze, úgy okvetlenül szembeötlő a fejlődés, melynek legjellegzetesebb vonása az, *hogymár az emberek nagyobb közössége vívta együtt a lét harcát.* Ennek megfelelően az erkölcsi kánon szintén terjedelmesebb.²⁹⁾

²⁹⁾ L. e mű 102. és 103. oldala között mellékelt táblát.

Sok nép még napjainkban is halász-vadász társadalomban él. Ezeket a leírtaknak megfelelő erkölcsi parancsok uralják. Mások életmódját ellenben megváltoztatta egy óriási fontosságú esemény, mely új kereteket és ennek megfelelően új morált teremtett.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Állattenyésztés és földművelés.

I. Gazdasági helyzet: — Baromtenyésztés. — Földművelés. — Cserekereskedés. — Ipar. — Ezek következései: a népesség sűrűsödése.

II. Kultúra: — Nevelés. — Belátás fejlődése. — A szimpátia növekedik. — Ok a term. kiválasztás. — Példa. — A vallás konzerváló hatása. — Emberáldozat és szertartás. — Transubstantiatio Mexikóban.

III. Társadalmi szervezkedés: — Vezéri intézmény. — Előidéző okai. — Belátás szerepe. — Kasztok alakulása.

IV. Büntetési rend: — Vérboszú. — Kártalanítás. — Érzelmek hatása. — Összefoglalás.

I.

A halász-vadász népek gazdasági evolúciója nyomán a beszéd, emlékezés, előrelátás, ítélőtehetség fejlődött. E szellemi tényekre vezethető vissza a vallás kialakulása, mely az utánzasi hajlandóság, megszokás, közvélemény és szigorú bünte-

tési renddel egyetemben nagyban hozzájárult a kezdetleges ember fegyelmezéséhez és az együttélés körülményeitől megszabott erkölcsi parancsokat is megrögzítette. Az erkölcsi kánon betartása fokozta az egyének és közösségek létért folytatott harcának esélyeit. A legtökéletesebbek fenmaradtak s új fejlődési fokot teremtettek meg:

Miként cicomázási hajlamból alakult ki a kézművesség, úgy a játék és istentisztelet céljára történő állatszselidítés idők folyamán a *baromtenyésztésnek* adott létet.¹⁾ Az ész nem nagy dicsőségére itt is azt látjuk, hogy a fejlődésben a kellemes gyakran megelőzi a hasznosat. Nagyot tévednénk, ha azt hinnők, hogy az emberek érett megfontolás után kiválasztották a legalkalmasabb állatokat — teszem fel a tehenet, vagy lovat — és azután céltudatosan hozzáfogtak ezeknek megszelidítéséhez. Szó sincs róla! Korunk barbár népeinek tanyája állatseregletéhez hasonlít. Az ember szórakozás céljára, avagy hogy saját képére teremtett isteneinek örömet szerezzen, összefogdos mindenféle cifra tollú, szép hangú, pompás idomú állatot. — A dolgok természeténél fogva oroszlánok meg tigrisek gyűjtése nehezebb; azaz a szelidítési kísérlet csak az alkalmasabb fajoknál sikerül. A különböző állatok között ismét a szelidebb példányok megfogása és tenyésztése könnyebb, így vezetett a természetes kiválasztás és nem belátás mai házi állataink őseinek meghatározására.²⁾

Az állatokat valószínűleg szimpátia, talán babonás félelem is hosszú ideig védte a megevéstől. Éhínség, vagy

¹⁾ Bücher: i. m. 27. 1. — Lippert: i. m. I. k. 483. 1.

²⁾ Galten: Ethnographical Society's Transaction. III. k. 137. 1.

némely bátor emberek kíváncsisága mégis erősebb volt a szokás uralmánál és az állatokat nagy szükség idején fellakmározták. A felháborodott, félelemtől remegő társak talán kiüldözték körükből az ilyen „istentelen újítókat”; talán sok vérbe és szenvedésbe került a javítás, de azért mégis felderengett a baromtenyésztés kora és vele az emberiség óriási lépést tett előre. A megélhetés viszonyai tetemesen megjavultak, mivel:

1. A könnyen megszerezhető húseledel szaporodott.
2. Az ember munkaerőre tett szert (szamár, teve sémitáknál; ló keltáknál).
3. A tej nagyban tágította a megehető dolgok körét.³⁾

Persze a tejgazdaság nem szükségképeni kísérője a baromtenyésztésnek, hanem ellenkezőleg a fejlődés folyamán új, nagyfontosságú kulturvívmány. Kitűnik ez abból, hogy pld. a japánok és kínaiak teherszállításra használják a tehenet, de tejét nem isszák. Vagy pld. a Felső-Nílus vidékén élő dinkák isznak tehéntejet, de nagyszámú kecskéiket nem fejik meg.⁴⁾ Ily tökéletlen még a — belátás!

Az állattenyésztés és tejgazdaság kialakulásával párhuzamosan csökken a kannibalizmus, mely mihamar csak a naiv hit szerint az ember kiváló sajátosságait megrögzítő testrészekre szorítkozik, így pld. az afrikai gaddanok csak az elejtett ellenség szívét; az észak-ausztráliaiak pedig arcát vagy szemét fogyasztják el.⁵⁾ A mandingok, kimbondok és gallok csak az igen fiatal, öreg, meg beteg hadifoglyokat ölik le. Az asantik, dahomeiek, szegük már túlnyomó többségüket élet-

³⁾ Lippert: i. m. I. k. 508-, 813. 1.

⁴⁾ Schurtz: i. m. 247. 1.

⁵⁾ Lippert: i. m. II. k. 285., 290. 1.

ben tartják; számos néger törzs pedig egyáltalában megkíméli elfogott ellenségeinek életét.⁶⁾

A különböző elbánást a gazdasági fejlődés okolja meg: Az állattenyésztés aránylag könnyen megszerezhető eledellel pótolja az emberhúst. A foglyokat ott tartják meg, hol azokat használhatják. A kizárólag vadászattal foglalkozó vándor törzsek egyáltalában nem értékesíthetik elfogott ellenségeiket, kiknek megőrzése nomád életmód mellett különben is szerfelett nehéz.⁷⁾ Ellenben a bőséges táplálék és fix lakással rendelkező halászok már felhasználhatják az emberi erőt és ezért foglyaik életét többnyire megkímélik.⁸⁾ A rabszolgaság tehát a halász, ipari tevékenységet és főleg földművelést űző népeknél fejlődött ki; különösen ha ez utóbbiak még elegendő megmunkálatlan „szabad föld” felett rendelkeztek, mely alkalmas a rabszolgák produktív felhasználására.⁹⁾ Az eladás lehetősége talán szintén rabszolgaságra vezetett.¹⁰⁾ Ennek feltétele különben szintén a termelési viszonyok fejlődése, ha nem is az eladó, úgy legalább a vevő népnél. Az egész intézmény alkalmasint a hadi jogra épült, bár Afrika némely barbár törzsének példáján okulva, nem tartjuk kizártnak, hogy már e korban a bűnöst szintén szolgaságba vetették.¹¹⁾

Az előadottakra támaszkodó nézetem szerint tehát a *kannibalizmusból a rabszolgaságra való átmenet nem altruiz-*

⁶⁾ Sutherland: i. m. I. k. 433. L

⁷⁾ Spencer: Principles of Soc. III. k. 459. 1.

⁸⁾ Nieboer: Slavery as an Industrial System. 199. 1.

⁹⁾ Westermarck: The origin etc. 673. 1.

¹⁰⁾ Letourneau: i. m. 185. 1.

¹¹⁾ Letourneau: i. m. 190. 1.

mus, hanem a gazdasági fejlődéssel párosult egoizmus következése.

A szolgaság nagyban hozzájárult a termelés és munkamegosztás tökéletesítéséhez és legnagyobb kiterjedését a *földművelésben* érte el.

A jobb viszonyok között élő, szellemileg tökéletesebb emberek sok, sok nemzetség tapasztalásainak eredményeként megtanulták a növények szaporodásának titkát. További, talán századokig tartó lépés pedig az ültetéshez, földműveléshez vezetett.

Az ingatlanhoz kötött termelési rend kialakulása az előbbi korszak szellemi és társadalmi fejlődése nélkül elgondolhatatlan, mivel nagyobb emberi közösségeket, munkamegosztást és fokozott előrelátást tételez fel. A vadász, halász nép pillanatnyi szükségletét elégíti ki és keveset törődik a holnappal. Ellenben a földművelés, ha számítunk is azzal, hogy pld. a forró égöv alatt sok növény 4—6 hét alatt kifejlődik,¹²⁾ mégis időben hosszabb előrelátást tételez fel. A talaj művelése ezenfelül állandó munkát és kártevő állatok ellen való folytonos védekezést kíván meg. A jobb megélhetési viszonyok, másrészt bizonyos embereket felmentettek az anyagi termeléstől. Az irtott föld a romló élelmicikkeknél és határolt mennyiségben szükséges fegyvereknél és eszközöknél nagyobb, meggyülemelésében jóformán korlátlan gazdagságot teremtett. Mindez, de különösen állandó munka szükségessége és a vagyoni egyenlőtlenség nagyban előmozdította a papi, harcos és rabszolga osztályok kialakulását. Miként

¹²⁾ Lippert: i. m. i. k. 498. 1.

Loria mondja, abban a korban, melyben még korlátlan mennyiségben létezik a szabad föld, csak kényszerrel bírhatták rá az egyik embert arra, hogy a másik számára munkálja a talajt. Ahol időnek előtte, azaz szükséges gazdasági fejlődést megelőzőleg szabadították fel a rabszolgákat — Haiti, Guyana — ott nagy visszaesés követte e ténytet. A rabszolgaság intézménye és termelési rend között oly szoros az összefüggés, hogy pld. a föld terméketlensége arányában javul az elnyomottakkal való bánásmód: kisebbek lévén a munka elhagyásának esélyei, a drákói megtorló intézkedések is feleslegesek.

A termelés megoszlása továbbá a javak kicserélését tétélezi fel. Ha tehát még nincs is meg a „szabályos és hivatásszerűen nyereséggel való továbbadás céljából szervezett áruvétel,¹³⁾ úgy a *cserekereskedés* mindenestre dívott már. Eredete alkalmasint ajándékozásban keresendő. Erre vall legalább még korunkban is a „ráadás” szokásának túltengése, mely a csere utáni ajándék maradványa. Bizonyos további fejlődési fokon a kereskedés már nem nélkülözheti az állandó értékmérőt, azaz pénzt. A bőrök, kagylók (*Cypraea moneta*, *Cypr. annulus*) ily szerepe aligha volt ismeretlen. Később só, gyapotszövet, fémrudak, gabona, dohány jelentkezik a mai pénz őseként.¹⁴⁾

A kereskedés ismét javított a megélhetés viszonyain és kiterjesztette a munkamegosztás körét, mely nemek szerint is érvényesült: A cserével törzsön belül alkalmasint a gyen-

¹³⁾ Bücher: i. m. 60. 1.

¹⁴⁾ Kelles—Krauz: *Les Bases Economiques* etc. 9. 1. — Schurtz: i. m. 293., 295. 1.

gébb nők, azon kívül harcot bíró, támadások ellen jobban védekező férfiak foglalkoztak.¹⁵⁾ A munkamegosztás idővel oly erkölcsi szokások kifejlődésére vezetett, melyeket gazdasági okok híján megmagyarázhatatlanoknak kellene tartanunk: Némely brazíliai törzsnél pld. illetlen a társaságban való evés. Különösen a nő nem fogyaszthatja el edelét férje társaságában. Ezek az „illemszabályok” maradványai a magángazdálkodásnak, melyben a nemek külön termeltek és éltek. Korunk sok megfelelő furcsa és szentnek hitt szabálya hasonló eredetnek köszöni létét . . .

A kereskedés okából távoli vidékekre kalandozó férfiak más emberekkel és új viszonyokkal ismerkedtek meg. Az utazás nagy következtéseit hozzávetőleg mérlegelhetjük, ha arra gondolunk, hogy a keresztes hadak mily sok új dolgot és eszmét hoztak vissza a Szentföldről.

A mások szükségleteivel számoló kereskedéssel együtt jár az *ipar* fejlődése. E két teendőt kezdetben valószínűleg egyugyanazon emberek végezték. A technika fejlődése később e téren is munkamegosztásra vezetett. Később pedig már oly szükségleti cikkeket is használtak, melyet minden törzs iparosai nem termelhettek. A nőktől felfedezett agyagipar pld., mely tökéletesebb edényeket és lakást adott, csak ott üzhető, hol megfelelő anyagot találnak. Más dolgokra ugyanez áll: Guyanában a warranok készítik a legjobb csolnakokat, a makusik szállítják a n y í l vessző-mérget (uralitot), az arekunok pedig a gyapot megmunkálásával foglalkoznak.¹⁶⁾ Az

¹⁵⁾ Schurtz: i. m. 231, 286. 1.

¹⁶⁾ Schurtz: i. m. 270—275. 1.

ipar fejlődésével tehát kialakul az igen fontos törzsek között való munkamegosztás.

A leírt korszakot a baromtenyésztés, földművelés, cserekereskedés és ipar jellemzi. (Borneo.) A megjavult viszonyok között már 1000—50,000 főnyi tömegek élhettek együtt. A nomád szokások szűnőfélben vannak. Állandó falvak keletkeznek (pld. India sok törzse); hajlékot fából és szalmából (wogandok Afrikában), sőt kőből is készítenek (Abesszíniában). Különösen a lakás körül fekvő talajt művelik. (Ázsia sok törzse; ősi Egyptom.) Edényeket és fémeszközöket már iparszerűleg készítenek (germánok Caesar idejében).

E fejlődés együtthatója a kultúra és társadalmi berendezkedés módosulása.

II.

Az új kultúra leghatalmasabb jelenségei közé tartozik a *tudatos nevelés*. — A madarak röplésre, a macskák egerészésre tanítják kicsinyeiket. E működés ösztönszerű. És Sutherland, a kezdetleges népek hivatott kutatójának megfigyelése szerint jóformán hasonló ahhoz az a nevelés, melyben a vadember gyermekeit részesíti. De a nomád élet megszűnésével, a javult viszonyok között lényeges változást tapasztalunk. Az irokézek, maorik, kafferek *tervszerűen*, szeretetteljes *előrelátással* vezetik be gyermekeiket bizonyos mes-

terségekbe. A nevelés persze még mindig családi. Iskolai oktatás csak a civilizált népeknél található.¹⁷⁾

A jobb gazdasági viszonyok között megszilárdult családi vagy törzsi szervezetben nemcsak a gyermekekkel, de az agg és beteg emberrel is inkább törődnek. Míg a veddák¹⁸⁾ és más vadak a gyógynövényeket egyáltalában nem ismerik, addig a barbárok céltudatosan kezelik betegeiket. A vallásos babonáktól megmetelyezett gyógy módokban már fellelhetjük a megfigyelés és előrelátás nyomait. Tehát kialakul a *gyógyítás tudománya*, mely neveléssel és egyéb észlelhető jelenségekkel egyetemben amellet szól, hogy *az ész* már némileg irányítja a cselekvést. Néprajzi adatokra épített nézetem szerint ebben a korban az egyén különösen *embertársaira* kényszeríti rá a maga belátását; ellenben, ha saját érzelmei és szenvedélyei forognak kockán, úgy meggondolásának motorikus ereje még elenyészően csekély.

A barbár kultúrának további lényeges tényezője a *szimpátia fejlődése*, melyet természetes kiválasztásra és csak kis mértékben vezethetek vissza belátásra.

Fegyelméletlen, jogtól alig uralt társadalomban a támogatás igen fontos. A gazdasági helyzet javulásával táguló keretekben a vérszerinti kapocs már nem oly erős és hatalmas, tehát a rokonszenvtől összekötött barátok segítése nagyon hasznos. Ez magyarázza a vérboszu és később a vérszerződés kifejlődését, mely néger, arabok, malájjaiknál ko-

¹⁷⁾ Sutherland: i. m. I. k. 126. és köv. 1.

¹⁸⁾ Hobhouse: i. m. I. k. 45. 1.

runkban; a történeti idő elején élő görögök és rómaiaknál, úgyszintén a középkori Európában egyaránt dívott. E szokásnak hódoló szimpátiával bíró egyének és fajok *béke* állapotában nagyobb védelem következtében inkább fenmaradt.

A *háború* fokozott mértékben pusztította az összeférhetetlen harcos típusokat. A gazdasági fejlődéssel kialakuló osztályok közül már nem mindegyik foglalkozott hadviseléssel. A katonák jórészt azokból toborzódtak, kikben legkevesebb volt a társadalmi hajlandóság. Ezeknek pusztulása pedig óriási volt: A római imperator 50.000 embert vezetett háborúba és ezek közül alig 20,000 tért haza. Vagy pld. III. Eduárd és V. Henrik angol királyoknak Franciaországba törő hadaiból csak $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{4}$ rész látta viszont szülőföldjét; a többi elpusztult.

E példák alapján a természetes kiválasztás okozta szimpátia fejlődéséről hozzávető számítás már tanulságos képet ad: így minden ma élő magyar embernek 2 szülője, 4 nagyszülője, 8 dédszüloje, és így tovább . . . volt, úgy hogy 10 nemzetséggel ezelőtt Habsburgi Rudolf idejében 1024 ősünk élt. Ezek leszármazói közül némelyek gyermekkorukban pusztultak el szülői gondatlanság következtében; másokat gonosztett miatt kivégeztek. (Angliában a XVI. században évi 1000 születésre 5 halálos ítélet esett.¹⁹⁾ Sokak pusztulását nemi erkölcstelenség okozta; mások ez okból nem alapítottak családot. Túlzás veszélye nélkül mondhatjuk, hogy a felmenők leszármazóinak 5%-a szülői, házastársi vagy társadalmi kvalitások híjján nem hagyott hátra családot. A

¹⁹⁾ Sutherland: i. m. II. k. 6. 1.

nemi betegségek szintén legalább 5%-ot pusztítottak el. Ezek helyét tökéletesebb egyének foglalták el és így kellett a szimpátiának és egyéb erényeknek szükségkép kialakulniuk. Ezek nem, vagy nem kizárólag az észben történő változások eredményei, hanem igenis az egész emberi szervezet módosulásának következményei. Miként *Sutherland* mondja: Az érzelem eredete a véredényekben történő változásokban keresendő. Minél tökéletesebb valamely állat szervezete, annál inkább hat rá más lényekben végbemenő érzelemsor kifejezése és innen ered a szimpátia, azaz örömmézés mások örömének láttára és fájdalomézés mások fájdalmának láttára.²⁰⁾ A fejlődést pedig ép az együttérzésre alkalmasabb egyének és fajuk fenmaradása okolja meg.

A szimpátiát tehát egyrészt az öldöklés okozta pusztulás, másrészt a tökéletesebbek fenmaradása fejlesztette. Persze e folyamat csak kedvezőbb gazdasági viszonyok között gondolható el, mivel a kis csoportokban léteért állandóan öklével küzdő embert ép a rokonszenv kifejlődése tette volna az életre alkalmatlanná. A szimpátia kialakulásának másodrendű, talán belátástól függő oka a törzsek között kialakuló cserekereskedés és vétel útján kötött házasság szokása, mely az idegen megismerését és vele a rokonszenv körének tágulását mozdította elő.

Az evolúció egész folyamát a harci szokások enyhülése jellemzi. Példának okáért Ó-India törvényei²¹⁾ és a mai kafferek szokása²²⁾ tiltja a fegyverek méreggel való bevo-

²⁰⁾ Sutherland: i. m. II. k. 302. 1.

²¹⁾ Manu: VII. 90—92. 1.

²²⁾ Hobhouse: i. m. 243. 1.

nását, jóllehet e parancs nyilvánvalóan ront a harc esélyein. A változást a görögök a boszúló Zeus haragjával okolták meg.²³⁾ Tekintve pedig azt, hogy a halandók mindig saját képükre formálták isteneik érzelmi világát: a mennyei hatalmak boszúsága nem jelent egyebet, mint azt, hogy az emberek a növekedő szimpátia hatása alatt és közvetlen érdekeik ellenére helytelenítik e szokást. A genfi egyezményt belátás eredményének tarthatom. A francia ugyanis azért fogadott el bizonyos, a kegyetlen hadviselést tiltó rendelkezéseket, mivel a német hasonló korlátozása az ő szempontjából is hasznos. Ellenben mikor a görög ember a hasonló jobb bánásmód reménye nélkül és egyedül a boszúló Zeustól való félelemből nem lőtt trójaiakra vagy egyéb „barbárookra” mérgezett nyíllal, úgy a szimpátiának természetes kiválasztás előidézte *ösztone* nyilvánul meg.

A szimpátia fejlődése az állandóan maradi vallásban érezhető legkevésbé. Mikor a gazdasági haladás már feleslegessé tette a kannibalizmust, még akkor is széltében dívott a múlt korszak embereinek formájára teremtett isteneknek való emberáldozás.

Régi kútfők²⁴⁾ és néprajzi adatok egyaránt igazolják ennek az átkos szokásnak fenmaradását, melynek rettenetes példáját látták pld. 1446-ban, mikor a mexikói hadisten templomának felszentelésekor 70,000 foglyot áldoztak fel.²⁵⁾

²³⁾ Odysseus: I. 260. 1.

²⁴⁾ Genesis: XXII.

²⁵⁾ Latouneau: i. m. 247. 1.

Sőt *Westermarck* kutatásai azt igazolják, hogy babonás hit nyomása alatt ép a barbároknál dívott leginkább az emberáldozat,²⁶⁾ mi szépen mutatja a vallás konzerváló hatását.

A rettenetes szokáson, melynek képies jelei még ma is kísértének közöttünk, csak a szimpátia fejlődése és az állattenyésztés enyhített: Jákob példájára az emberek vérszomjas isteneik étvágyat állati vérrel csillapították. Peruban a láma rnegszelidítésének arányában mérsékeltek az emberáldozatokat.²⁷⁾ A szimpátia módosította az emberek eljárását Mexikóban és Taitiben is. E szigeten régente a fejedelem trónraléptekor embert áldoztak, kinek szemét az uralkodó ette meg. Cook utazása idejében a király már csak jelképileg járt el: a szemet kenyérral érintette és ez utóbbit fogyasztotta el; ellenben az istenek még mindig emberi vérré vágyódtak.²⁸⁾ Mexikóban a nép bizonyos ünnepeken már nem evett az áldozat húsából, hanem helyette embervérrel vegyített kukorica lepényt fogyasztott el *abban a hitben, hogy az isten húsát és csontját eszi*. Ime a transzsubstanciáció egy neme, melynek a keresztény főhittel való nagy hasonlatossága *Acosta* nevű térítőt is megdöbbenett, ki így sóhajt fel: „*Satan s'efforce d'usurper l'honneur et le service qui est du a Dieu seul, quoiqu'il y méle toujours ses cruautés et ses ordures.*”²⁹⁾

²⁶⁾ *Westermarck*: The origin: 434—106. 1.

²⁷⁾ *Lippert*: i. m. II. k. 294. 1.

²⁸⁾ *Letourneau*: i. m. 97. 1.

²⁹⁾ *Letourneau*: i. m. 248. 1. A misszionárius észrevette, hogy a mexikóiak áldozati lepényében megtestesített isten nagyban hasonlít ahhoz a keresztény hithez, mely szerint az ostyában az Úr teste és vére van és a sátánt vádolja e hasonlatosságért.

Az áldozati cselekvést kísérő jelenségek szintén mutatják a vallás konzerváló erejét: A vaskorszakban még kőből készítették az áldozati kést. Vallási szertartásokat elmúlt kor divatjának megfelelő öltözetben végzik. Az áldozati eledelt (pld. zsidók páskáját) régi módon készítik el. Rómában még a vert pénz idejében is az előbb forgalomban volt nyers rézdarabokhoz hasonlókat áldoztak az isteneknek.³⁰⁾

A vallás megrögzítő hajlandósága ellenére különösen a nevelésben érvényesülő belátásos cselekvés egyrészt, a kiválasztás útján táguló szimpátia ösztöne másrészt, hatalmas kulturális fejlődést jelent, melynek együtthatója a megfelelő társadalmi szervezkedés.

III.

E téren jelentős lépés a *vezéri intézmény* kifejlődése. A gazdasági és kulturális haladás már az emberek nagy tömegét tartotta össze. A megnövekedett közösség a harc és igazságszolgáltatás ügyének egységes intézése nélkül nem élhetett együtt. A bárdolatlan tömeg a mai parlamentáris alakhoz hasonló szervezkedésre természetesen nem volt alkalmas. A fenmaradás érdekében tehát ki kellett alakulnia a vezéri intézménynek, melynek letéteményese valószínűleg a törzs legjobb harcosa, avagy legbölcsebb tanácsadója volt.

³⁰⁾ Schurtz: i. m. 306. 1.

Sok olvasóm azt hiszi: íme végre oly intézmény, melynek megalkotásánál az ész teremtő szerepe kétségbevonhatatlan. Az emberek *belátták*, hogy harcban és a béke művében egyaránt hasznos az egységes vezetés, tehát összegyűltek és huzamos tanácskozás után megválasztották első uralkodójukat, miként azt a magyarok Pusztaszeren cselekedték meg.

Nézzük a dolgokat kissé közelebről:

Senki sem állítja, hogy a francia enciklopédisták munkájukat XVI. Lajos lenyakazásának biztos céljából kezdték meg. Marat és Robespierre szintén nem álmodta azt hogy ő I. Napóleon császárságát készíti elő. Petőfi sem remélte 1848. március 15-én a Habsburgház detronizálását . . . De ha akadt volna prófétai ihlettséggel megáldott lángész, úgy a jövőbe látó szeme nem módosítja *lényegesen* az események szükségszerű lefolyását. Az embereket még napjainkban sem győzhetjük meg a változás szükséges voltáról, A jólakott burzsoával Kátó ékesszólása sem hiteti el a kollektívizmus hasznos, célszerű voltát. A 160 korona havi fizetésből tengődő államhivatalnok mindent elkövet a szocializmus terjedése ellen.

Forradalmat csak a gazdasági kényszerűség termel. Amíg csak valahogy fenttartható az adott társadalmi rend, addig az újítókra mindig átkot szórnak. Az ország maradi nemessége „nem értette meg” Kossuth és Széchenyi törekvéseit és a legaljasabb rágalmakkal illetve e kiváló újítókat. — Mindezt senki sem vonja kétségbe, mivel *írott* bizonyítékok szólnak mellette.

Ezek után képzeljük el a halász-vadász állapotból kiemelkedő klánokat. Mi történik, ha valaki imígyen beszélt

volna hozzájuk: „Válasszatok meg engem uratoknak, mert egységes vezetés alatt jobb rend, nagyobb gazdagság, eredményesebb háborúk emelik majd jóléteteket.” Az öreg családfők fellázadnak: „Mi, éhetetlen fiatal tacsók, te akarsz a mi urunk lenni?! Hát nem tudod, hogy az istenek maguk rendelték a pátriárkális rendet?!” A papok értelmesen bólintanak és szólnak: „Öljétek meg ezt az istenkáromlót, mert különben a szellemek boszúja dögvészt küld barmaitokra és betegséggel sújtja gyermekeiteket!” A nép pedig megfogadja a tanácsot és megkövezi legjobb barátját . . .

A vezéri intézmény kialakult, mert:

A gazdasági fejlődés lehetővé tette a javak meggyülemlését. Gazdag, sok gyermek, rabszolga és barom felett rendelkező apák szegényebb sorsú, tökéletlenebb családfőkkel állottak szemben. Mikor azután ellenség támadása vagy inség összehozta az embereket, úgy a gazdagok legügyesebbje ragadta magához a főhatalmat. Az események ismétlődése folytán némely közösségben megmaradt a vezéri intézmény és ez jobb szervezete révén legyőzte, meghódította, vagy kiirtotta a többi, így terjedt az új rend, melynek megszilárdulása *után* az összehasonlítás talán arra vitt némely embert, hogy a javulást észre vegye. Ebben merült ki a belátás szerepe, mely e korban még nem működik *konstruktív* erőként.

Kezdetben a vezéri méltóság aligha volt örökletes (pápuák, kafferek, tunguzok, kirgizek, irokézek példája). Az intézmény megszilárdulása után a szülői szeretet arra bírhatta a hatalmas főnököket, hogy méltóságukat fiaikra ruházzák át, így alakulhatott ki az öröklés rendjét követő fejedelmi

méltóság, melynek nyomaival a fidzsiak, polinéziaiak és a Solon idejébéli görögöknél találkozunk. A szabadsághoz szokott barbárok leigázása szerfelett nehéz lehetett és alkalmasint sok véráldozatba került. A további fejlődés e tényezője hatalmas érzelmi motívumok segítségével nélkül talán nem is érvényesül. A törzsfő szerencsére számíthatott a vallásos hit okozta félelem és remény támogatására. Ez természetes. A barbár közösségben a törzsfő egyúttal pap is. Az istenek tehát az ő kedve szerint gondolkodnak. Ahol pedig külön papi osztály fejlődött ki, ott is számíthatott a vezér isten szolgáira. A hit dolgaiban szintén uralkodó természetes kiválasztásban látom e tény okát:

Kezdetben egyéni lángész és a tömegek elkeseredése csoportosíthat kevés hívet, kiknek számát az üldözés valamelyest növeli . . . A további fejlődés folyamán ellenben csak akkor marad fenn a vallás, ha a következő két dolog egyike következik be: Vagy annyira elszaporodnak az egyhitűek, hogy akár forradalmi úton, akár békés fejlődéssel a maguk képére alakítják át a társadalmat. Ebben az esetben természetesen a tőlük teremtett új rend védőivé szegődnek. Vagy pedig kipusztítás terhe alatt kénytelenek a meglévő rend uralkodóinak kegyét bölcs alkalmazkodással megnyerni. Klodvig után következő időben a kereszténység e második módot választotta. A középkori nagy pápák idejében viszont a megváltozott kereszténység átgyúrta a társadalmat. A fejlődés bizonyos fokán a vallás tehát-vagy maga termeli az uralkodókat vagy pedig függ azoktól. *Mindkét esetben kedvez a hatalmasoknak.* E társadalmi törvény erejével jelentkező tény az egész történelem igazolja. Nagy valószínűséggel feltehetjük

ezért, hogy a régi Mexikó, Peru, Egyiptom, Babilon példájára³¹⁾ a Fejedelem kialakulófélben lévő öröklési rendét isteni eredet és vallásos parancs segítségével erősítette meg. Ez annál valószínűbb, mivel még korunkban is látjuk e fejlődési folyamat nyomait. Ma, mikor már senki sem kormányozhat isteni mivoltára való hivatkozással; a császárok és királyok legalább „isten kegyelméből” uralkodnak . . .

Az egyeduralomhoz teljesen hasonló módon fejlődtek ki az uralkodó kasztok, melyeknek létet apai szeretet és hódítás, szilárdságot pedig vallási babona adott. A történelem igazolja, hogy sok esetben a kard teremtett nemességet: A normann betörés előtt az angol arisztokráciát a szászok, azután normannok alkották. Germán eredetű gall hódítók uralkodtak évszázadokig Franciaországban. Szanszkrit nyelven kaszt = „várna”, mely szó eredetileg sínt jelent és utal arra, hogy a sötétbőrű benlakók felett a hatalmat az árja eredetű (fehér bőrű) hódítók szerezték meg.³²⁾ — Az uralkodó osztályoknál érvényesülő apai szeretet és vallás kisegítő szerepe az egyeduralomról mondottakhoz hasonló. A szolgák rendjére persze az apai szeretet nem vonatkozik: ezek eredetüket hódítás, esetleg büntetésnek is köszönik; fennmaradásukat az erősebb joga és a vallás érzelmeiket uralgó hatalma biztosította.

A társadalmi tagozottság idők folyamán külső jelekhez tapad. Ezek könnyítik az összetartozandók megismerését és fokozzák magát az összetartást is, mely harc és békés munka

³¹⁾ Sutherland: i. m. I. k. 382. 1.

³²⁾ Westermarck: The History etc. 368. 1.

közepette nagyon hasznos.³³⁾ A megjelölés szokása később átment ruhára, fegyverzetre és a társadalmi tagozódást szintén megerősítette.

Gazdasági fejlődés adott tehát létet az egyeduralomnak és kasztrendszernek, mely ideig-óráig szolgálta a fejlődést, mert: 1. A szerzett sajátosságok átöröklése és az apától nyert jobb nevelés oly korban, melyben a gazdasági termelés művészet számba mehet és iskola nincs, alkalmasabbá teszi a több nemzetségen át ugyanazzal a dologgal foglalkozó családok ivadékait az illető teendők jobb végzésére. 2. A barbár uralmat még kezdetlegesebb népek környezeték. Ezek destruktív befolyásától védett a szigorú társadalmi szervezkedés. 3. A még bárdolatlan embert csak igen erőszakos eszközökkel kényszeríthették bele a hasznos összműködésbe. A felsorolt két utóbbi ok tette szükségessé a végletekig menő zsarnokoskodás és a theokrácia kialakulását. Ez jellemzi az Egyiptom, Perzsia, India történetéből ismeretes egyeduralmat és kasztrendszert, melyek adott időben célszerűek voltak. De a termelés megváltoztatása és kultúra fejlődése idejében a vallástól továbbra is megrögzített társadalmi rend módfelett károsra vált. Az egyeduralom és kasztrendszer, mely a természetes kiválasztásnak köszöni létét, idők folyamán a kiválasztás legnagyobb ellenségévé lett. E példa is igazolja azt a gyakran jelentkező törvényt, hogy *az előbb hasznos intézmények a fejlődés folyamán károsakká válnak*. Ezért már eleve agályos minden érvelés, amely a múlttal akarja megokolni a jelen maradiságát . . .

³³⁾ Lippert: i. m. II. k. 389—362. 1.

A zsarnoki uralmat előidéző okok kiváltották annak természetes együttthatóját: a társadalmi szervezkedésnek megfelelő büntetési rendet.

IV.

A közmegebotránkozás már a vadaknál is az egész törzstől foganatosított büntetést vált ki. A lynch-igazságszolgáltatás oka általános harag vagy félelem. Isten, vagy bizonyos szellemek haragját kihívó cselekvések (tabu megszegése, ördögösség, házassági szabályok sértése stb.) az egész közösséget veszélyeztetik. Ezért járnak el mindannyian a gonosztevő ellen. A bűnös kiűzésének vagy megölésének célja pedig nem annyira büntetés, hanem az, hogy tisztító áldozattal meneküljenek a bűn vagy átok súlyától.³⁴⁾

A társadalmi rend megszilárdulásával a család, majd a nemzetség veszi át a büntető szerepét és haragját a bűnös egész családjával vagy nemzetségével érezteti. Ennek a változásnak kettős oka: 1. hogy az ősi szervezetben az egyén nem számít. 2. A megelőzés. — Az előrelátás fejlődésével az igazságot szolgáltató emberek félnek az áldozat hozzátartozóinak bosszújától. Miként régi görög példabeszéd mondja: ...bolond az az ember, ki megöli az apát és életben hagyja fiát.”³⁵⁾

A rokonok közbelépését megokolja továbbá a vagyoni kár. A baszutok már látják a gyilkolás vagyoni jogi következéseit, mely apát, özvegyet foszt meg gyámolítójától. A kaffe-

³⁴⁾ Hobhouse: i. m. 81—82. 1.

³⁵⁾ Westermarck: The Origin: etc. 44—48. 1.

reknél pedig a büntett már a főnök érdekeit sérti, mivel ösz-szes alattvalóinak ő a tulajdonosa³⁶⁾

A gazdasági fejlődés sok ingó javat (gabona, pamut, só, pénz etc.) termel és így lehetővé teszi az emberölés okozta kár megtérítését, így alakul ki a kártalanítás (kompenzáció) szokása, mely kezdetben csak a vérboszú mellett a sértettek választatásától függő kisegítő eszköz.³⁷⁾ A megváltás elejét veszi sok vérontásnak és így a természetes kiválasztás és belátás hatása alatt mihamar kiszorítja a vérboszút. A görög *ποινή*, a latin *poena*, a germán *wergild*, az angolszász *were* már „vérontásért fizetett kártalanítást” jelent. A vérdíjat kezdetben a két család, később néhol választott bíróság szabja meg. A törzsfőnöki hatalom fejlődésével a kompenzációból eredő nagy haszon kedvéért az uralkodó veszi át az igazságszolgáltatást. Ezt az átmenetet látjuk már a visigottok törvényében. *A barbár világban jórészt a megváltás szokása uralkodik* (északamerikai indiánok, malájaiak, beduinok, arabok, szómálik).³⁸⁾ De e rend azonnal megdől, ha a büntetés eredeti oka (érzelmek: félelem, hiúság) lép előtérbe. Ezért büntetik még a tallió törvényénél is súlyosabban azokat, kik isten, fejedelem vagy uralkodó osztály ellen vétének. Az elsőre bő példával szolgál az ó-testamentum, mely a legkisebb isten ellen való engedetlenséget (szombat, böjt megszegése) is halállal büntet.³⁹⁾ Tamás az új testamentumra támaszkodva és a sze-

³⁶⁾ Hobhouse: i. m. 128. 1.

³⁷⁾ Westermarck: *The Origin etc.* 124. — Hobhouse: i. m. I. k. 126. lap.

³⁸⁾ Hobhouse: i. m. I. k. 88—89. 1.

³⁹⁾ Exodus: XXXI. — Levitikus: VII. 25., 27. XX. 6. 1.

retet törvényével ellentétben szintén ellenzi az isten ellen elkövetett vétkek megbocsátását.⁴⁰⁾ Az érzelmi együttható magyarázza a szent inkvizíció borzalmait. — A kényúr hiúságát sértő tettek megorlására épületes példákat hoz fel Moffat: M'tésa afrikai zsarnok udvarában a szertartás ellen való minden vétket halállal büntettek. A király pld. egyik feleségét azért végeztette ki, mivel felszólítás nélkül gyümölcsöcsel merete megkínálni.⁴¹⁾ Az uralkodó osztály fokozott védelmét mutatja a régi Peru büntetőjoga: A közönséges házasságtörést halállal büntették. Ha a gonosztevő felsőbb kasztot sértett, úgy válogatott kínzással végezték ki. Az inka feleségeinek csábítóját pedig élve megégették, közeli rokonait megölték, születési helyét lerombolták, barmait levágták, sőt még a fákat is kipusztították.⁴²⁾

E hajmeresztő büntetéseket adott kor viszonyai okolják meg. Jelenlegi büntetőtörvényeink láttára különben sem ítélnénk el egy népet sem: „Nevetünk Xerxesen, ki a vizet megkorbácsoltatta, mivel ismerjük a hullám mozgását szabályozó törvényeket. Vajjon kevésbé nevetségesek leszünk-e mi, kik a gonosztevőt büntetjük, anélkül, hogy a vihart és bünt okozó törvények hasonló voltára gondolnánk . . .”⁴³⁾

A jobb gazdasági viszonyok között élő nagyobb közösségekben némileg javul a belátás és szimpátia; kialakul a ne-

⁴⁰⁾ Summa Theologica. II. 108. 1.

⁴¹⁾ Id. Letourneau: i. m. 211. 1.

⁴²⁾ Prescott: Conquête de Perou: I. k. 136. 1.

⁴³⁾ Bayet: i. m. 178. 1.

velés. A haladással szemben csak a vallás képviseli ember-áldozataival az előbbi korszak elmaradottságát. Nagyjában mégis fejlődik a kultúra és vele a társadalmi szervezkedés — vezéri intézmény, kasztrendszer, — melynek természetes együtthatója a büntetőjog. A cselekvést tehát már nemcsak az ösztönök, érzelmek, de a (földi) büntetéstől való félelem is szabályozza. Emellett terjedelmes erkölcsi kánon nehezedik az emberekre.

HATODIK FEJEZET. (Folytatás.)

Erkölcsei rend.

- I. Általános morál: — A felsőbbség korlátlan hatalma. — Családalapítás és földművelés. — Gyermek, aggok védelme. — Vendégszeretet. — Eszményi parancsok. — Eredmények.*
- II. Nemi morál: — Házassági alak. — Szűziesség követelése. — A nő helyzete gazdasági tevékenységétől függ. — Az asz-szony rossz sorsa. — Összefoglalás.*

A barbár korszakot az uralom korlátlan volta jellemzi. A gazdasági fejlődés mellett is csak úgy alakulhattak ki nagyobb közösségek, ha szigorú, sőt kegyetlen büntetési rendre támaszkodó egyeduralmú összetartotta a bárdolatlan tömegeket. Minél keményebb az anyag, annál nagyobb nyomás kell annak idomításához. Ha nem akadt e törvény érvényesítésére elég hatalmas egyéniség, úgy az illető társadalom szétzüllött. És tényleg az ó-kori történelem számos oly népről ad hírt, mely kiváló uralkodójának halála után összetevő atomjaira szakadt. A civilizált államok léte sokkal kevésbé függ

az uralkodó egyéniségétől és hatalmi körétől, sőt a fejlődés mihamar szembe kerül a zsarnoksággal. De a barbár társadalom fennmaradásának feltétele a következő alapvető erkölcsparancs kialakulásától: *Tiszteld vakon a felsőbbeket!*

A zsarnok uralma korlátlan volt. Szeszélyből vagy megsértett hiúságának kiengesztelésére minden komolyabb ok nélkül legyilkoltatta, megkínóztatta alattvalóit. Míg tehát az egyenrangúak között elkövetett bűnt kártérítés jóvá tette, addig a hatalmasok szabadon módosították a megtorlás szokott rendjét. Az emberek pedig hódoltak e két rendelkezésnek: *Egyenrangúaknál büntetés a (vagyonbéli) megváltás! A felsőbbség rendelkezik életed felett!*

Rangot pedig már ebben az időben is vagyon adott. De a tulajdonjog eltér a mi korunk hasonló nevű individuális intézményétől: Miként a kaffereknél láttuk, a barbár közösség minden embere és összes javai felett a törzsfőnök rendelkezett. Ennek kegyelméből élvezik a kiváltságos papi és harcos osztályok a föld hasznát. A következő korszak elején általános hűbéri uralom tehát már a fejlettebb barbároknál is kialakul. Ennek együttthatójaként nyilvánul meg a második parancs: *A hatalmasoké a föld és minden termelte!*

E rendelkezés szintén megfelelt adott kor viszonyainak: Nélküle nem keletkezhetett volna oly osztály, melynek tagjai anyagi gondtól menten a test vagy szellem tökéletesítésének szentelheték egész életüket. A rabszolgák munkájából élőködő görög polgár teremtette meg a gondolkodó és bajjívó első ideálját.

A hatalmasok érdekét szolgáló e parancsból következtek egyéb rendelkezések, melyek természetesen szintén az osztály-

érdeket szolgálták: Az uralkodóknak ember és áru kellett. A földművelés és az azt elősegítő nagyszámú család haszna nyilvánvaló. A hatalmasok érdekét szolgáló erkölcs ép ezért védi a hasznos munkát és szaporaságot. Már a párszik szent könyve, a Zend — Avesta kijelenti:¹⁾ *Alapíts családod és műveld a földet!*

A pusztá családalapítás természetesen még nem szolgálja a célt. Ha a szülők kedvük szerint pusztíthatják gyermekeiket, úgy a munkaerő kívánt szaporodása még sem következik be. Azért látjuk, hogy a földművelés és egyeduralom kialakulásával a morál és néhol már a törvény is szokatlan gyorsasággal a mesterséges abortus és gyermekölés ellen fordul. A hirtelen irányváltoztatást mindenekelőtt hatalmi érdekek és részben a szimpátia okolja meg. A létért vívott harc enyhülésével a szülői szeretet okvetlen felülkerekedik. Részben ezért látjuk már, hogy Amerika őslakói az érzelmeket sértő gyermekölés helyett inkább növényekkel idézték elő az abortust.²⁾ De e szokás is inkább kemény életből, mint kemény szívből eredt.”³⁾ A szülők azért üzték a gyermekölést, a törvényhozók pedig azért nem tiltották,⁴⁾ mivel a *gazdasági* kényszerűség mindenféle érzelemnél vagy meggondolásnál erősebb. Jobb megélhetési viszonyok között ellenben a szülői szeretet művét nagyban támogatta a gyermekek értéke, melyet a fiúnak munkája, leánynak pedig az érte fizetett házas-

¹⁾ Letouraeau: i. m. 276. 1.

²⁾ Sutherland: i. m. I. k. 119. 1.

³⁾ Tylor: Antropology. 427. 1.

⁴⁾ Manu: IV. 208. 1 — Plató: Republ. V. 9. 1. - Aristo-
teles: Polit: VII. 16. 1.

sági díj adott. A gyermek megmaradása tehát a család és uralkodók érdekét egyaránt szolgálja. Természetes ezért, hogy az Avesta módjára⁵⁾ már a legrégebb írott kútfők a gyermek, helyesebben a *jó* gyermek védelmére kelnek. A bűn meghatározása és megtorlása, tehát ítélkezés és büntetés még mindig az apát illeti. Sőt a pásztoréletből a földművelésre való átmenet után a szülői abszolutizmus még korlátlanabb, mint valaha: A pásztor germánoknál a gyermek alávetettsége soha sem volt oly nagy, mint a földműves Róma első századaiban.⁶⁾ Maga a família (család) szó famuliából ered; famulus pedig = rabszolga, mely szó kellően jellemzi a családtagok helyzetét.⁷⁾ A szokás és a morál tehát inkább az újszülöttet, mint a felnőtt gyermeket védte. Az apa kötelessége csak ez volt: *Kíméljed jó gyermeked életét!*

A szimpátia körének terjedése, de különösen a gazdasági kényszerűség véget vetett az emberevésnek, mely az istenek kiváltsága maradt. A kannibálizmustól eltiltott nőben már előbb is kialakult az emberhús utálata (Polinézia).⁸⁾ Később a férfi is jobbnak látta a hadi foglyok életének kímélését, mivel rabszolgák kellettek a földművelésre, növényi és állati táplálék pedig rendes viszonyok között elég volt. Ezek az okok váltották ki azt a további rendelkezést: *Ne légy ember evő!*

Ha az idegen és ellenség életét védték, úgy fokozott mértékben gondoskodtak az agg szülőkről. A megjavult viszonyok

⁵⁾ Letourneau: i. m. 278. 1.

⁶⁾ Koenigswarter: La Famille etc. 328—330. 1

⁷⁾ Koenigswarter: La Famille etc. 59. L

⁸⁾ Letourneau: i. m. 98. 1.

között az öregek eleméztése nem célszerű. Földművelés, ipar, kereskedelem terén az idősebbek igen hasznos ismereteket tesztítenek meg. Eltartásuk aránylag könnyű és állandó lakóhelyen nem is terhes. A zsarnoki uralomtól istápoltt hierarkia szintén védi a felsőbbeket. A szimpátia és szeretet ösztöne ugyancsak erősíti a köteléket. Időben való minden korlátozás nélkül uralkodik tehát e parancs: *Természetes halálukig tiszteld szüleidet!*

Végül az ipar és kereskedelmi forgalom érdeke a törzsek között való érintkezés szabályozását is megkívánta.

Ha korunk embere idegen városba kerül, melynek nyelvét rosszul, szokásait alig ismeri, úgy az elhagyatottság kellemetlen érzése vesz erőt rajta. Ezer meg ezer lény él, nyüzsög a falak között és néki még sincs barátja. Esetleg ellopják pénzét, megbetegedik, vagy baleset éri és egyetlenegy lélek sem istápolja, nem veszi őt szeretetteljes ápolás, gondozás alá. — Mennyivel inkább kellett megfelelő aggodalmaknak oly korban uralkodniok, melyben vendéglő, rendőrség, konzulátus és követség nem létezett. A családi tűzhelytől távol bolyongó idegen örök hálával emlékezett meg a szíves fogadtatásról, pártfogásról és még unokáinak is meghagyta azt, hogy a barátságos törzs tagjainak jót jóval fizessenek. Enélkül különben a cserekereskedés lehetetlen volt. Így kényszerítette ki a szűkség e további igen szigorúan megtartott elvét: *Légy vendégszerető!*

E nagyon általános rendelkezéseken felül még fejlődtek ki egyéb parancsok is. A társadalmi élet már igen sző-

vevényes volt, tehát terjedelmes erkölcsi kánont tételez fel. Tényleg a legrégebb írásokban a morálparancsok egész hazájával találkozunk.

A negatív gyónásra, avagy ördögüzésre szolgáló babiloni varázsigeiből látjuk, hogy respektálták az életet, tulajdont és nemet. Nagyon becsülték a családi kapcsolatot; rokonok és barátok összetartását. Amint látszik, ajánlották az ellenséggel való megbékülést. Léteztek bizonyos kötelességek fogoly és rabszolgával szemben.⁸⁾

Az egyiptomi halotti könyvek még tovább mennek; a 125 fejezet például ezt mondatja az elhunyttal:

Nem sértettem embert.	Nem gyilkoltam.
Nem nyomtam el a hatalmam alatt levőket, (családom tagjait).	Nem okoztam embernek szenvedést.
Nem cselekedtem becsületesség helyett hűtlenül.	Nem szabtam szűkre a templom járandóságát.
Nem voltam igazságtalan.	Nem csorbítottam az istenek áldozatát.
Nem raboltam.	Nem vettem el a szent halottak eleségéből.
Nem erőszakoskodtam.	Nem paráználkodtam városom isteneinek szent hajlékában.
Nem loptam.	Nem hamisítottam meg a gabona mértékét.
Nem ismertem a hívságot.	Nem hamisítottam meg a föld mértékét.
Nem okoztam szerencsétlenséget.	Nem hamisítottam meg a mérleg súlyait.
Nem tettem olyan, mit az istenek utálnak.	Nem vettem el a tejet csecsemők szájából.
Nem állítottam a szolgát úrával szembe.	
Nem okoztam éhséget.	
Nem okoztam sírást.	

⁸⁾ Hobhouse: i. m. II. k. 78—78. i

Nem kergettem el a nyáját le-
gelőjéről.
Nem vágtam el öntöző-csator-
nát.

Nem oltottam el az égő tüzet.
Tiszta vagyok. Tiszta vagyok.
Tiszta vagyok

Ezután eskümintá következnek. Majd:

Nem öltem embert.
Nem kisebbittem a gabona
mértékét.
Nem cselekedtem hamisan.
Nem loptam el az istenek tu-
lajdonát.
Nem mondtam hazugságot.
Nem vittem el ételmet.
Nem voltam lusta.
Nem támadtam meg embert.
Nem öltem szent állatot.
Nem cselekedtem álnokul.
Nem voltam tolvaj.
Nem beszéltem ember ellen.

Nem követtem el más felesé-
gével házasságtörést.
Nem voltam tisztatlan.
Nem szegtem meg a szent időt
és évszakot.
Nem okoztam sírást.
Nem voltam természetellenes
módon fajtalan.
Nem voltam irigykedő.
Nem voltam veszekedő.
Nem ítéltam elhamarkodottan.
Nem átkoztam a királyt.
Nem átkoztam istent s. i. t.⁹⁾

Vagy például az igazi budhista e szabályoknak hódol:
„Nem semmisít meg életet . . . szerény és könyörületes
minden élő teremtménnyel szemben . . . Nem vesz el semmi
olyat, mit nem adtak néki . . . tiszta szűz életet él és nem
követi a nemi élet alacsony gerjedelmét . . . Nem beszél ke-
mény szavakat . . . tartózkodik felesleges beszélgetéstől, mu-
zsika és színjátéktól . . . Nem sért meg növényt . . . Nem
gyűjt aranyat, ezüstöt . . . Nincs felesége, gyermeke, rab-

¹⁰⁾ Id. Hobhouse: i. m. II. k. 79—81. 1.

szolgája, nyája . . . Nem használ hamis súlyt vagy mérleget. . . . Nem ismeri a vesztegetést, csalást és görbe utakat . . . Tartózkodik a testi sértéstől, öléstől, bebörtönözéstől, rablástól, fosztogatástól . . .”¹¹⁾

Mindeme *írott* parancsot fentartással kell fogadnunk. A krisztusi morál alapvető tételét: a felebarát szeretetét korunk sem valósította meg, tehát az nem felel meg adott viszonyainknak, nem él és nem áll meg az emberek tetteiben, hanem csak magasztos rajongó lelkének szülötte. Az imént idézett elvek nagyon valószínűen hasonló eredetűek. Ha tehát belőlük következtetnénk a kor tényleges cselekvési módjaira, azaz igazi erkölcsanára, úgy nagyot tévednénk. Ép ezért tartózkodunk minden részletezéstől. A kiderített elvek bár hézagos sora már elegendő annak igazolására, hogy e kor általános erkölcsana a múlthoz viszonyított tökéletesedést mutat, mivel az emberek nagyobb körének összműködését teszi lehetővé. Ezenfelül szembeötlő, hogy a két korszak moráljának különbsége nemcsak a védelem fokára, hanem a védett személyek helyzetére is vonatkozik. A vadaknál a parancs *minden* embert *egyaránt* kötelez; a barbároknál ellenben a rendelkezés *viszonylagos*. E jelenséget a gazdasági átalakulás magyarázza. A földművelés és rabszolgaság; kereskedelem és ipar kasztokat teremtett. A társadalom rétegeződik és ezzel egyetemben már csíráiban kifejlődik az *osztálymorál*. A köztudatba átment elvek tehát nem vonatkoznak mindenkire egyforma módon és mértékben: Némely ember (uralkodó) mindent tehet, másoknak (rabszolgák) egyáltalában nincsenek jogaik. A parancs alkal-

¹¹⁾ Id. Hobhouse: i. m. II. k. 111. 1.

mazkodik a hierarkiához; az alacsonyabbakat és legjobb esetben az egyenlőrangúakat köti. A morál pld. előírja a család-alapítást és védi a gyermekeket. De a zsarnok bármikor ellenkezően járhatott el: Fynn meséli, hogy a zuluk uralkodója gyász alkalmával egy évre eltiltotta a nemzést. A teherbe esett nőt és férjét egyszerűen kivégezték.¹²⁾ Hasonlóképp az ember-evés tilalma nem szól a leghatalmasabbaknak: az isteneknek. Szakasztott ilyen eltéréseket tapasztalunk a nemi morálban.

II.

A barbárok általában ismerik a soknejűséget, de némely osztály vagy nép házassági rendje a monogámia, másé a sok hímesség felé közeledik. E jelenséget általában a nemek arány számával okolják meg és azt mondják, hogy a vadak azért élnek egy nővel, mert a fiú és leánygyermek száma nagyjában egyenlő; a barbárok poligám hajlandósága pedig a női többletből eredne. Csakhogy az exogám házasságnál nem jó számba az illető törzs nőinek száma. Másrészt a keleti népeknél a női többlet ellenére is a szegény emberek java egynejuségben, sőt néha poliandriában él. Korunk társadalmában a jómódúak általában, ha nem is törvényes, de túrt poligám életet folytatnak. Épp így a barbár uralkodónak minden körülmények között akadt száz felesége. A gallok Césár idejé-

¹²⁾ Id. Letourneau: i. m. 215. 1.

ben és a germánok is általában egynejtűségben éltek, de mindkét népnél a hatalmasok több feleséget tartottak.¹³⁾ E tényekre való tekintettel osztom *Hobhouse* és különösen *Westermarck*¹⁴⁾ nézetét, ki igen sok néprajzi adat felsorolása után arra következtet, hogy a felsőbb barbárok *vagyoni viszonyaik egyenlőtlenége okából* inkább poligámok, mint a vadak. Tehát monogámia, esetleg poliandria a szegények és poligámia a gazdagok házassági formája.¹⁵⁾

Mivel a barbárkortól kezdve a soknejtűség mindig gazdagsággal és hatalommal, a poliandria pedig szegénységgel járt együtt, azért valószínűleg a két fogalom összeolvadt és a poligámia a kiválóság, sokhímesség pedig a nyomor és alsóbbrendűség képzetével kapcsolódott.¹⁶⁾ E jelenséget nem csodáljuk, ha arra gondolunk pld., hogy a múlt időben a harcos kiváló bátorságának és erejének képzete társult ruhájával. Ezért övezi a nő és pincér oly tisztelettel korunk katonáinak uniformisát és nem tiszteli a sokkal veszedelmesebb pályán lévő tűzoltó egyenruháját.¹⁷⁾ A nő rosszabb helyzetére és *részben* erre az atavisztikus kapcsolódásokra vezetem vissza a prostitúció eltérő megítélését, mely a férfi szempontjából poligámia, a nőből poliandria. Ezért dicső dolog még korunkban is minél több szerető tartása; ezért ítéljük el a nőt, ki bájait *sok*

¹³⁾ Koenigswarter: La Famille etc. 15.. 31., 33., 121 1.

¹⁴⁾ Sutherland: i. m. I. k. 216. 1.

¹⁵⁾ Westermarck: History etc. 505—508. 1. — Hobhouse: i. m. 43. lap.

¹⁶⁾ Spencer: Princip. of. Soc. I. k. 657. 1.

¹⁷⁾ E feltevést bővebben „A gondolkodás délibábja” c. értekezésemben okoltam meg.

embernek adja el, míg az egy emberrel kötött u. n. érdekházasság nem sérti az emberek erkölcsi ösztöneit.

A civilizált ember hajlandóságainak vizsgálása tán megerősíti nézetünket, mely szerint gazdasági okok szabályozzák a nemi életet. Ezek okolják meg a barbárok poligám házassági formáját egyrészt, másrészt a tőlük teremtett kasztrendszer valószínűleg megerősítette és kiterjesztette a vadaktól átvett házassági akadályokat. Ezért alakul ki e parancs: *A házassági tilalmak korlátaín belül annyi feleséget vehetsz, amennyit eltarthatsz!*

A „vevés” szó itt szoros értelemben veendő. A barbárok rendezetebb társadalmi szervezkedése, a szimpátia terjedése és javak meggyülemlelése végett vetett a rablás útján kötött házasságnak és helyébe a vételt tette. A szegény vőlegény néha munkáját adta el és évekig szolgált feleségeért annak szüleinél.

A vétel és szolgálat útján kötött házassággal együtt kialakul *a szűziesség követelése*. Az ó-testamentum szerint: „Hogy ha igaz, amit szemére vet és szűziesség nem találtatott a leányban, atyja házának ajtaján vessék ki őt és kövezzék meg a város férfiai . . .”¹⁸⁾

Tehát a férj megcsalása közfelháborodást váltott ki. Görögországban és Rómában hasonló parancsokból, hasonló érzelmekre következtethetünk vissza.¹⁹⁾ A mai barbárok (zulusok, szomálik etc.) szintén megkövetelik a szűziességet.²⁰⁾ A

¹⁸⁾ Deuteronomium: XXII. 20—21. 1.

¹⁹⁾ Sutherland: i. m. I. k. 218—228. 1.

²⁰⁾ Lippert: i. m. II. k. 126—128. 1.

legrégebb írott törvénykönyv azt igazolja, hogy vagy 2000 évvel Krisztus születése előtt Babilonban már értékelték a szüzességet. Hammurabi törvényének 139 pontja szerint ugyanis: „Ha nem volt menyasszonypénz, úgy ő (a férfi) váláskor egy ezüst minát fizessen.”²¹⁾ A középkorban dívó „Morgengabe” szintén az érintetlen hajadon jutalma.

A leány szüziességének barbárok közt általában elterjedt parancsa némely kutatók szerint a hűség követeléséből eredt, melyet viszont vallásos hit váltott ki: Az ősök kultusza ugyanis azt kívánta, hogy *ugyanazon* vérből legyenek mindig leszármazók, kik a halotti áldozatokat bemutatják.²²⁾ Az apa pedig csak akkor volt biztos arról, hogy felesége gyermeke az övé is, ha a nő házasság előtt és fokozott mértékben azután nem folytatott mással nemi életet. — E magyarázatot erőltettnek vélem. Mindenekelőtt oly népek is szüziességet követelnek, kik nem hódolnak vak hittel az ősök tiszteletének. Másrészt a Mahabharata szerint ép az ősök tiszteletére való tekintettel bünt követ el a gyermektelen feleség, ha férje kívánságára nem akar *mással* számára gyermeket nemzeni, ki ellássa majd annak idején a halotti áldozatokat.²³⁾

Nézetem szerint a szüziesség követelése a házasság *tulajdonjogi eleméből* következő *feltékenységből* eredt. Ugyanaz a férfi, ki megöli vagy megcsónkítja a hűtlenségen ért feleségét; udvariasságból odakölcsonzi azt vendég barátjának. Miért? Mert első esetben bünt követ el tulajdonjoga ellen; a másodikban pedig ő rendelkezik tulajdonával. E feltevést meg-

²¹⁾ Id. Hobhouse: i. m. 130. 1.

²³⁾ Kelles—Krauz: Les bases économiques etc.: 11—12 1.

²²⁾ Hobhouse: i. m, 196 1.

erősíti az a tény, hogy némely törzs házasságtörésre nem ismer más kifejezést, mint: „nő lopása”-t.²⁴⁾

Persze most az a kérdés, hogy a vad, ki feleségét szintén tulajdonának tekinti és féltékeny is, miért nem követel *házasságot megelőző* tartózkodást? — Ezt a különbséget az okolja meg, hogy a barbárok már általában *tisztátlannak* tartják a nemi dolgokat. Ha pedig ezt az érzést saját magunkon vizsgáljuk, úgy valószínű, hogy csak másokkal szemben fűződik a tisztátlanság képzele ahhoz a nemi aktushoz, melyet különben *magunknál* mindannyian helyesnek, szükségesnek, szépnek tartunk. A senkitől be nem mocskolt „*tiszta nő*” ezért kívánatosabb és nagyobb értéket képvisel. A becsapott vevő (férj) pedig haragra lobbant és ezért büntette nejét, ha már nem volt szűz. Viszont az eladók (apák) a leány nagyobb értékének emelésére való tekintettel őrizték meg annak tisztaságát. A mi korunk példája is igazolja, hogy a tisztaság képzetétől függ a féltékenység: Az elhunyt férjre senki sem féltékeny, mivel a házastársak nemi élete törvényes, tehát tiszta volt. Ezért özvegyet igen, de oly leányt nem szokás elvenni, kinek szeretője volt. Ha a tisztaságnak más a köre, úgy módosul a féltékenység is. Férje halála után ezért pusztítják el némely helyen az özvegyet. (India.)

Föltevésem további megerősítésére még azt kellene megokolni, hogy miért tartották tisztátlannak a nemi dolgokat? Egyelőre elfogadom *Westermarck* nézetét, bár ez sem teljesen kielégítő.²⁵⁾ Szerinte a szexuális dolgokat azért tartották tiszt-

²⁴⁾ Hobhouse: i. m. I. k. 174. 1.

²⁵⁾ E kérdésre bővebben I. IX. fejezetet.

tátlanoknak, mivel a szerelmet közeli rokonok között tiltották és így a szentnek tartott családi tűzhely keretéből száműzték azt.²⁶⁾

Sutherland viszont a szimpátia kialakulásával okolja meg, nézetem szerint kissé homályos módon, e parancsot.²⁷⁾ Ha e magyarázatok egyike sem állja ki a bírálást, úgy a tény legalább kétségtelen. A barbár közösségek erkölcsi kánonja további rendelkezéssel szaporodott: *Leány! Tartsd meg szűziességedet!*

A fejlődés egész további menetén a társadalom összes hatalmi eszközeivel e parancs kikényszerítésén fáradozik, bár kevés eredménnyel.

Még a mi korunkban is sokat vétenek a szüzesség parancsa ellen. És nézetem szerint ez az állapot ép addig tart majd, míg az erkölcsi kánon nem részesíti a két nemet egyforma elbánásban és a férfitől is tartózkodást kíván. Nyilvánvaló ugyanis az, hogy amíg csábítók akadnak, addig bűnbeesések is történnek. Ez igazság láttára azt kérdezhetnők, miért kisebbek a nő jogai és nagyobbak az ő kötelességei?

A kutatók jó része óvakodik e kérdés bolygatásától, hanem vigasztalásul legalább azt a tételt állítja fel, hogy a kultúra fejlődésével javul a nő helyzete. E feltevés sem áll meg:

Alig akadunk vad népre, melynél az asszony sorsa oly rossz lenne, mint amilyen az előrehaladott Indiában volt. Az ó-kor vezető népei: Görögök és rómaiak ép fénykorukban szintén igen rosszul bántak az asszonnyal. Egyáltalában a bar-

²⁶⁾ Westermarck: History: 155. 1.

²⁷⁾ Sutherland: i. m. 190. és köv. 1.

bárok történetében látszólag minden rendszer nélkül hol javul, hol rosszabbodik a nő helyzetét szabályozó erkölcsi parancs. Ezt a hullámzást nézetem szerint szintén csak gazdasági okok magyarázzák meg: Új-Angliában, Új-Írországbán a Salamon szigeteken. Új-Hebridákon, Palau szigeteken a nő földet munkál, behordja a termést, végzi a házi teendőket, neveli a gyermekeit. És itt mindenütt tiszteletben is részesül, jogokat élvez. Ellenben sehol sem oly alacsony a nő értékelése és megbecsülése, mint a fejlettebb kulturájú tűzföldiekénél, hol az asszony egyedül a „házi tűzhely szentélyének” él.²⁸⁾ *Tehát gazdasági tevékenysége szabja meg a másik nem társadalmi helyzetét is.*²⁹⁾ *Mivel pedig a mostig ismeretes összes társadalomban a férfi gazdasági hatalma felülmúlta a nőét, azért a szüziesség és az erkölcs összes többi parancsa arról a nembről melyet ép ez az egyenlőtlenség tesz gyengévé.*

Különösen érezhető az ellentét a barbár közösségekben, hol a rabszolga-gazdaság minden házi földműves és ipari tevékenységet kivesz a nő kezéből. (Róma a köztársaság vége felé.) A morális parancs itt állandó kiskorúságra kárhoztatja az asszonyt és elrendeli: *Nő! Örökös gyámság alatt lesz!*

Az asszony rabszolgaszámba megy, ellenben a férfiak kedvteléseit törvény és morál túri. A nőtől szüziességet követelnek, ellenben az erősebb nem perverz élvezeteit sem gátolja

²⁸⁾ Cunow: i. m. 6—8. füzet.

²⁹⁾ Hasonló nézetet vall Letourneau (i. m. 67.), Lippert (i. m. II. 519.) Westermarck (i. m. 659—661.). Ploss (i. m. II. 413) is. De mindennek ellenére az u. n. „antifeminista” áramlatoktól uralt köztudatba ez az igazság nem megy át.

a közhit. A barbárok között igen magas műveltségi fokon álló mexikóiakról pld. Bernal Diaz így ír: ...Erant quasi omnes sodomia commaculati et adolescentes multi muliebriter vestiti, ibant publice, cibum querentes ab esto diabolico et abominabili labore.”³⁰⁾

Mindeme tökéletlenségek ellenére ismét haladt az emberiség.

Ime elérkeztünk ahhoz a fokhoz, melyen az erkölcs a hatalmasnak mindent, a szegénynek semmit sem enged meg. Féktelen uralomra vágyó férfiak és aláztatós rabszolgák; elnyomott gyermek és jogtalan nők alkották a társadalmat, melynek uralkodó erkölcsi elvei a kiválóbbakból alkotott kisebbségnek kedveztek. A dolgok emez állapotában született Krisztus, kapta az emberiség az „örömhírt”, azaz Evangéliumot. Vajjon micsoda változással járt ez a nagy esemény?

---

³⁰⁾ „Majdnem mindnyájukat beszennyezte a szodomia; _sok ifjú nyilvánosan járt női mezben és ezzel az ördögös, rettenetes szokással kereste meg kenyerét.” Id. Letourneau: i. m. 246. 1.

HETEDIK FEJEZET.

A kereszténység erkölcsnemesítő hatása.

- I. A vallás szolgálóinak erkölcse. — Keresztény büntetőjog. — Igazságosság. — Felebaráti szeretet.*
- II. Rabszolgaság és egyház. — Rabszolgatartó pápák. — A papság védi az intézményt. — Kereszténység és jobbágyság; bérmunka. — Babonák. — Az egyház segíti az erőset és elnyomja a gyengét.*
- III. Kereszténység és családi erények. — Testvéri szeretet. — Szülői szeretet. — Apai szeretet. — Következések.*

I.

Iskoláinkban még egyre hirdetik Krisztus tanításának természetfeletti voltát és csodával magyarázzák azt az óriási ugrást, melylyel állítólag a hívők egy csapásra a pogány társadalom legkiválóbbjai fölé emelkedtek. — Az erkölcs történetének ilyen meghamisítását cáfolni felesleges, minden egyébtől eltekintve már azért is, mivel egész levezetésünk ép a terme-

szetfeletti képzetének kizárására irányul. Kutatásunk szempontjából ellenben nagyon fontos az u. n. elfogulatlan tudósok nézete, mely szintén a „kereszténység nemesítő hatását” hirdeti. Ha megáll e hit, úgy a kereszténység esetleg minden megfelelő gazdasági alakulás nélkül, nagy eszmék egyszerű kimondásával, avagy a jó példa erejével változtatta volna meg az emberiséget. A középkori társadalom felülmúlja az ókorit, még pedig azért, mivel — keresztény. Ha csak némileg igaz e feltevés, úgy egész okfejtésünk hamis, kutatásaink irányára pedig rossz.

A legközvetlenebb tények nem szólnak a „kereszténység nemesítő hatása mellett”, melynek a dolgok természeténél fogva az isten szolgálatára rendelt kiválasztott emberekben kellene leginkább érvényesülnie, így például a középkori magyar főpapok viselt dolgai nem mindig épületesek. Acsády azt mondja: ...általában nem egyházi állásukhoz illő életmódot folytattak, s mint egy cseh úr írja (1502) többet emlegették Nemesist és Laist, mint Krisztust, s többet Plautust és Vergiliust, mint a bibliát.”¹⁾ A zárdaszûzek élete folyásához szintén fér némi gáncs. A krónika, művészet (Holbein „Todtentanz” c. képe) és költészet egyaránt hirdeti az erkölcsök feslett voltát. Hans Rosenplüt pld. így énekelt:

„Die gemeynen weib clagen auch ir orden,
 Ir weyde sey vil zu mager worden,
 Die winkel weyber und die hau meydo,
 Die fretzen taglich ab ir weide . . . . .

¹⁾ Acsády: A magy. bir. tört. II. k. 30. 1.

Auch clagen sie uber die closterfrawen,
 Die können so hübschlich über die snur hauen,
 Wenn sie zu ader lassen ader paden,
 So haben sie junkher Conraden geladen.”²⁾

Az Ur 1511. esztendejében „. . . Bakocs a nádortól volt kénytelen világi karhatalmat, vagyis fegyveres erőt kérni, hogy véget vessen a vásárhelyi apácaklastromban elharapódzott erkölcstelenségeknek, mert ott a fejedelem asszonytól kezdve az utolsó nővérig minden rendtag közbotrányt keltő életet folytatott.”³⁾

E néhány példa nem kivételes jelenség, avagy hitetlen, rosszindulatú író koholmánya. Európa összes országaiban hasonló jelenségeket tapasztaltak. Tanúm erre Grupp, kit egyáltalában nem vádolhatunk egyházellenes hajlandóságokkal. Sőt! . . .⁴⁾ Már pedig e jólelkű, elnéző írot a források tanulmányozása arról győzött meg, hogy a „papság erkölcsösség” nem volt műveltségénél nagyobb . . . A püspökök és archidiaconusoknak a XIII. és következő századokból fenmaradt látogatási jegyzőkönyveiből kitűnik . . . hogy hanyagság,

²⁾ Id. Ploss: i. m. I. k. 446. 1.

³⁾ Acsády: i. m. II. k. 26. 1.

⁴⁾ Példák arra, hogy Gruppban hiányzik az antiklerikalizmus: Történeti eseményeket isteni gondviseléssel okol meg. (Kulturgeschichte des Mittelalters I. k. 86. 1.) A szent inkvizíciót pedig így védi: „Das ganze Verfahren war weise darauf berechnet, Schuldige zu entdecken und zu Strafe zu ziehen, es war scharf, aber nicht ungerecht. Ob freilich ein Angeklagter leugnete oder gestand, *schuldig war oder nicht, ohne Busse oder Strafe kam selten einer davon.*” (A védő ellentmondását kidomborító rit kítás tölem ered.) Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. II. k. 398. 1.

mértéktelenség, veszekedő hajlandóság és pénzvágy állandó panaszok . . . sok vidéken szívesen látták és a célból kedveztek a papok házasságának, hogy rosszabbat előzhessenek meg.⁵⁾

E néhány *feltétlen hitelességű* tény nagy jelentősége szembetűnő, ha korunk megfelelő viszonyaira gondolunk. Napról-rapra tapasztaljuk azokat a gazdasági tudományos és erkölcsi bajokat, melyeket az egyház mindkét nemű szolgálai terjesztenek. A papság hatalma és a népek műveltsége, jóléte fordított viszonyban áll. Az egyház prókátorai persze egyes "visszaéléseket" kivételeseknek minősítenek és azzal érvelnek, hogy *minden* szervezetben és *minden* korban akad tökéletlen ember. Nem kutatjuk tovább, vajjon a papság az átlagnál több, avagy kevesebb ily egyénnel boldogítja az emberiséget, hanem egyszerűen leszegezzük azt a tényt, melyet senki sem vonhat kétségbe: *A vallás nem menti meg saját szolgálait az erkölcstelenségtől.*

A közmondás is azt tanítja, hogy némely emberek vizet prédikálnak és bort isznak. Kérdés, vajjon a papság nem változtatta-e meg legalább környezetét? Nézzünk példákat:

A *büntetőjog* mindenekelőtt nem szól a kereszténység "nemesítő hatása" mellett. A császárság korabeli Róma a go-

⁵⁾ Grupp: i. m. II. k. 912. l: Csak melleleg jegyzem fel, hogy „a papság; képzettsége többnyire silány volt . . . elegendő volt, ha úgy ahogy (aliqua liter) bírtak olvasni és a fő-hitágazatokat németül tudták magyarázni . . . Az olvasás persze még nem tételezte fel az írás művészetének ismeretét; egész a VII. századig akadt még püspök, ki zsinaton nem bírta nevét aláírni.” Grupp: i. m. 210—211. l.

nosztevőket némileg elviselhető fogságnak vetette alá. Ellenben a középkorban „jaj annak, ki a kényuralom vagy kegyetlen igazságszolgáltatás áldozataként börtönnel ismerkedett meg! Ezek hideg, nedves, mocsaras, árnyékszékeket nélkülöző valódi odúk voltak. Férges, varangyok, mérges állatok sokasága kínoztta a foglyokat, kik közül soknak hosszabb tartózkodás után elrothadt a lába . . .”⁶⁾ A krisztusi szeretet tanárjai ezzel keveset törődtek, feltéve, hogy közönséges emberek sínylődtek. Ellenben isten szolgái, kiknek viselt dolgai éppen nem épületesek, mindig elnéző szeretettel találkoztak. „Különb az egyház számos papjaival, kik felett majdnem kizárólagos igazságszolgáltatást igénylett, nagyon enyhén bánt . . . Az egyházi személyeket gyakran a legsúlyosabb bűnükért csak a templommal határos börtönökben (decanica) vagy sekrestyékben vették enyhe őrizet alá.”⁷⁾ E lény sajátos fényt vet az egyenlőség igéjét hirdető egyház büntető *igazságosságára*.

A megtorlás egyéb nemei sem vallanak módfelett nagy *félebaráti szeretetre*. *Lecky* a Merovingok uralmáról beszélve azt mondja: „Sohasem volt talán elterjedtebb a testcsonkítás és a lassú kivégzés. Más kegyetlenségek között egy püspökről olvasunk, kit töviságyon vittek távoli száműzetési helyére; királyról, ki együtt égette meg lázadó fiát, menyét és annak leányait; királynéről, ki előbbi házasságából született leányát vízbe fojtotta, mivel annak szépsége második férjét szerelemre lobbantotta; másik királynőről, ki önkezével próbálta leányát megfojtani; apátról, ki segédeivel erővel űzött ki házából sze-

⁶⁾ Grupp: i. m. II. k. 424. 1.

⁷⁾ Grupp: i. m. II. k. 208—209. 1.

gény embert, mivel feleségén erőszakot akart elkövetni . . . ; hercegről, ki rendes szórakozásként rabszolgáit égette és közülök kettőt élve temettetett el, mivel engedelmé nélkül házasodtak; püspök feleségéről, ki egyéb gonosztettektől eltekintve, szokásszerűen csonkított meg és kínozott nőket úgy, hogy testük legérzékenyebb részeire izzó vasat tett; sok emberről, kiknek füleit és orrát levágták, napokig kínoztak és végül élve temettek el . . . És mégis e kor bizonyos irányban kiválóan vallásos volt. Az egész irodalom vallássá lett. Mindenféle eretnesség gyorsan tünedezett. A papok és barátok óriási hatalomra tettek szert és vagyonuk módfelett szaporodott . . . A VII. és VIII. század» a sötét kor (középkor) e legsötétebb része arról híres, hogy a vértanúk idejétől eltekintve a legtöbb szentet termelte.”⁸⁾ De e kiváló férfiak élete és csodái nem gátolhatták meg a középkor egész büntetőjogát visszaesésében: Valóban, minél gondosabban vizsgáljuk a birodalom keresztény törvényhozását és minél inkább összehasonlítjuk azzal, mit a stoicizmus befolyása alatt a pogány jogalkotók tettek, annál nyilvánvalóbbá lesz, nézetem szerint, hogy a római jog aranykora nem keresztényi, hanem pogány . . . Igaz, hogy a szigorú büntetés enyhítésére Constantinus 3 törvényt hozott . . . de ezekkel az intézményekkel szemben visszaesés az a szerfölött való szigorúság, melylyel a keresztény császárok a gyermekölést, hűtlenséget, csábítást, rablást és több más vétket megtoroltak. A halálos bűnök száma lényegesen megszorodott. Valóban az egyházi befolyás legnyilvánvalóbb nyomait kell Theodosius kódexében legjobban sajnálnunk.”⁹⁾

⁸⁾ Lecky: History of European Morals. II. k. 252—253. l.

⁹⁾ Lecky: i. m. II. k. 44—15. l

A kereszténység későbbi századai sokkal rettenetesebb dolgoknak voltak tanúi. Ezeket az iszonyatot keltő bűnöket gyakran írták már le: felesleges tehát a részletezés. Csak példaként említem, hogy Trierben 7000 az ördögösség vádjával terhelt embert égettek meg. Bamberg egyetlenegy püspöke 600 embert küld máglyára, Rémy nevű bíró pedig Nancy-ban 800-at gyilkol meg. Gomo felső-itáliai egyházmegyében körülbelül a lakosság 1%-át pusztították el boszorkányság gyanúja miatt . . .¹⁰⁾

Az egyház isten segítségével és a pokol rémein kívül a földi igazságszolgáltatás karját is megerősítette. Még e természetes eszköz sem akadályozta az általános erkölcsi hanyatlást. A vallásos rajongás képzelt és valódi új bűnöket teremtett. Az elsők közé tartozik ama cselekvések nagy része, melyeket a szent inkvizíció torolt meg. Így például a boszorkányok megégetése és ördögösök üldözése éppen nem örvendetes „haladás.” Az utóbbiak közé *valódi* bűnöket számítok, melyek általános tetszést váltottak ki. „Kegyszerek biztos megszerzésére — teszem fel — a magasrangú személyek a zsarolást, alacsonyok pedig nem ártallották a lopást, sőt azt kegyes cselekvésnek tekintették. Még a lopott csontok új pihenő helyükre való átvitelét is egyházi ünnep módjára nagy pompával ülték meg . . .”¹¹⁾ Tettek ennél még súlyosabb dolgokat is az egyház szolgálói. Marianna jezsuita elméletét a zsarnokölés helyességéről¹²⁾ a gyakorlatban alkalmazta III. Henrik or-

¹⁰⁾ Hellwald: Kulturgeschichte. IV. k. 298. 1.

¹¹⁾ Hellwald: i. m. III. k. 652. 1.

¹²⁾ Hellwald: i. m. IV. k. 217. 1.

gyilkosa: Clement János barát és Ravaillac szerzetes, kinek kezétől IV. Henrik esett el.¹³⁾

Tehát az elkövetett vétkeket és megtorlásukat tekintve, az egész kor nem fejlődést, hanem inkább visszaesést mutat. De ha ezt nem is fogadjuk el: annyit tévedés minden veszélye nélkül mondhatunk, hogy *a büntetőjog és bűnesetek szempontjából sem tapasztaljuk a kereszténység csodálatos, jó hatását.*

II.

Az egyéni morálnál és a társadalmat uraló jogban a kereszténység javító szerepét, hasztalan kerestük. Ép így járunk a *társadalmi intézmények* vizsgálásánál:

A rabszolgaság története például világosan igazolja, hogy a gazdasági szükségszerűség áttört mindenféle erkölcsi ideológiát. Az emberi egyenlőséget hirdető rabszolgák vallása, diadalra jutása után egyáltalában nem javított a jószággént kezelt nyomorult emberek sorsán. *Lecky* az első századok kútfeji alapján kimutatja, hogy: „A rabszolgák helyzetén hangzatos kijelentésektől eltekintve nem segítettek . . . a kínzást feltéve, hogy ölési célzat nélkül alkalmazták, egyáltalában nem korlátozták. És a törvényben nincs semmiféle olyan intézkedés, melyből arra következtethetnénk, hogy a gazdát büntetés érte, ha akarat ellenére mégis halál következett be . . . A po-

¹³⁾ Hervé: Hist. 208—210. 1.

gányságtól átvett rabszolgaság legfelháborítóbb két ténye: a rabszolgák házasságának törvénytelen volta és a gazda kínzáshoz való jogának elismerése . . . Ha szabad nő rabszolgával közösült, úgy Constantinus rendelkezése szerint a nőt kivégezték, a szolgát élve megégették, míg a pogány törvények értelmében a vétkes asszony egyedüli büntetése a rabszolgaság. A megszőkött szolgák büntetését szintén súlyosbították . . . A rabszolgaság tilalma, mely a zsidó esszenusok egyik sajátossága és az örökös rabszolgaságnak a stoikus Chrysostomos gondolkodásmódját jellemző rosszalása az egyház tanításában nem talált helyet. A kereszténység világosan és formálisan elismerte a rabszolgaságot . . .”¹⁴⁾ „Nincs az egyházapák között egyetlenegy sem, ki csak sejtené a rabszolgaság törvényellenes, helytelen voltát. Az első századokban vértanúk, apátok és püspökök- monostorok és templomok egyaránt tartottak rabszolgákat.”¹⁵⁾

Az *uralkodó* vallásnak szentesítenie kellett a gazdasági helyzettől megszabott erkölcsi parancsokat. Ezért helyezte a középkor elején, végén és az újkorban a rabszolgaságot. Ha ezt nem teszi, úgy nem maradhat meg — uralkodó vallásnak.

A portugálok rabszolgakereskedését V. Miklós 1454-ben pápai bullával jóváhagyja. Krisztus helytartói a XVI—XVIII. századokban maguk is alkalmaztak rabszolgákat.¹⁶⁾ Mikor pedig Amerikában a felszabadító mozgalom tért hódított, ép az

¹⁴⁾ Lecky: i. m. II. k. 66—70. 1.

¹⁵⁾ Westermarck: i. m. I. k. 694—695. 1. u. o. és a köv. lapon kon számos adatot.

¹⁶⁾ Hobhouse: i. m. I. 326—327. 1.

egyháziak küzdöttek ellene, még pedig — a vallás szent nevében. Bouvier püspök nyíltan állást foglal az intézmény mellett és a túlvilággal vigasztalja a nyomorultakat.¹⁷⁾ Brazíliában a papság pedig nemcsak tartott rabszolgákat, hanem ép oly kevés lelkiismeretfurdalással kereskedett velük, mint a világiak.¹⁸⁾ „Azt mondták (a papok), hogy a biblia nem tiltja a rabszolgaságot, sőt az új- és ó-testamentum egyaránt elismeri azt. Ábrahám, az igazak apja és isten barátja, rabszolgákat tartott; a zsidóknak megparancsolták, hogy az őket környező népeket szolgásba hajtsák; szent Pál és Péter elismerte az úr és szolga állapotát azzal, hogy kölcsönös viszonyukat szabályozó tanácsokat adott; maga az Üdvözítő sem ítélte el a rabszolgaságot, mely földi élete idejében nagyon súlyos volt. Ha a rabszolgaság bűn lenne, vajjon nem szólt volna ellene a Mindenható akarata-utolsó kinyilvánításakor legalább egy szót? Sőt! Isten nemcsak megengedi, hanem egyenesen gondoskodik annak örökkévalóságáról. A rabszolgaság intézményét maga az Ég rendelte, fentartása vallásos kötelesség, eltörlése lehetetlen, mivel — Isten maga vállalt kötelezettséget fentartására.”¹⁹⁾

Ily görcsösen ragaszkodott az egyház a rabszolgasághoz! Sőt mikor a megváltozott termelési rend nyomása alatt a munkás és úr viszonyát szabályozó új erkölcsi elvek alakultak

¹⁷⁾ „*Servi autem dominis suis obedire, sortem suam patienter tolerate et officia sibi imposita fideliter exsequi debent, quoadusque libertas ipsis concedatur. Meminerint praesetitam vitam esse momentaneam, futurum vaero aeternam.*”

¹⁸⁾ Westermarck: i. m. I. k. 711. 1.

¹⁹⁾ Westermarck: i. m. I. k. 711—712. 1.

ki és az egyház ennek megfelelően szintén a rabszolgaság ellen foglalt állást, a papok még akkor is elleneztek a fölszabadítást — ha saját rabszolgáikról volt szó.²⁰⁾ Mint sok más esetben, úgy itt is vizet prédikáltak és bort ittak. Egyházi zsinat 506-ban a monostorok szolgáinak felszabadítása ellen foglalt állást és tényleg mindenütt a papi szolgák nyerték el legkésőbb szabadságukat.²¹⁾

A jobbágyság történetében hasonlót látunk. A felebaráti szeretet nem gátolja a földesurat abban, hogy gabonát őrlő munkására szájkosarat tegyen, nehogy az néhány marék liszttel csillapíthassa éhségét.²²⁾ A krisztusi erények tolmácsolói évszázadokon át sanyargatták a földhöz kötött táborcok százezeréit. Az örök váltság eszméje egyáltalában nem volt kedves a főpapoknak.

Korunk története ismétli azt a leckét, melyet a múlt századok tanítanak. A szervezett munkásság és tőke küzdelmében a kereszténység újra a hatalmasok érdekét szolgálja.

Miként az intézményekhez, úgy simúlt az új hit az uralkodó ideológiához: A vallás nemcsak a gazdasági kényszerrel szemben tehetetlen, hanem a gondolkodásmódot sem uralja. *Babonába* sülyedt a középkor hite, mivel a kereszténység a régi megrögzött előítéleteknél gyengébb volt. Az emberi gondolkodás és tudás egyik leghatalmasabb képviselője mondja: „. . . miután az új vallás látszólag mindent meghódított és Európa javának tiszteletét nyerte el, hamarosan az derült ki, hogy

²¹⁾ Lecky: i. m. II. k. 75. 1.

²¹⁾ West.: i. m. I. k. 699. 1.

²²⁾ Loria: Wirtsch. Grundl. d. Gesellsch. 27. 1.

valójában semmi eredménnyel sem járt. Nyilvánvalóvá lett, hogy a társadalom abban a kezdetleges állapotban volt, melyben a babona elkerülhetetlen és az emberek annak egy vagy más alakban szükségszerűen hódolnak. Hiába tanított a kereszténység egyszerű hitelveket és szertartást. Az emberek esze ily nagy lépéshez viszonyítva nagyon hátramaradt volt és szövevényesebb formákat és hitet igényelt. A következéseket nagyon jól ismerik az egyháztörténettel foglalkozók: Európa babonája nem kisebbült, hanem más utakra terelődött. Az új vallást a régi butaságok megrontották. A bálványok imádása helyébe a szenteké lépett; Cybele tiszteletét a Szűzé váltotta fel; a keresztény templomokban pogány szertartásokat végeztek; nemcsak a bálványimádás alakoskodásait, hanem tanait is gyorsan átvették és beleolvasztották az új vallás szellemébe; úgy hogy néhány nemzetiség életén belül a kereszténység groteszk és ocsmány alakot mutatott, legszebb sajátosságait elvesztette és régibb bájos vonásai egészen tönkrementek.”²³⁾

Hasonló változásokat látunk mindannyiszor, ahányszor az egyház nálánál erősebb hatalmakkal kerül szembe: A pápáság szempontjából I. Napóleonnál kevés gyűlöletesebb ember akadt. Az imperátor a felfelé törekvő, szabadgondolkodó, dicső és pénzszomjas polgári osztály vezető csillaga volt. Vasmarkával elnyomott minden egyéb hatalmat és nem tűrt meg „államot az államban. A hatalmától megfosztott, letört egyház pedig megcsókolta a nálánál erősebb zsarnok vasmarkát és iskolai kátéjában ezt tanította: „A császárnak különös szeretettel, engedelmességgel, hűséggel, katonai szolgálattal, meg a

²³⁾ Buckle: Civilisation in England. I. k. 259—260. 1.

birodalom és trón védelméért szükséges adóval tartozunk . . . A császár tisztelete és szolgálata tehát egyenlő értelmű Isten tiszteletével és szolgálásával . . . Azok, kik kötelességeiket császárukkal szemben nem teljesítik, örök kárhozatra méltók.”²⁴⁾

Ez persze nem gátolta ugyanazt az egyházat, hogy a szent császár ellen a Bourbonokkal szövetkezzen, miként nem akadályozta abban sem, hogy a nálánál gyengébb fejedelmek trónját és fejét vegye, ha azok nem engedelmeskedtek. A „nagy” pápa uralkodót rendelt Kanosszába; Cromwell lázadását pedig a papság készítette elő: „Ama Jánost koronájától megfosztó nagy forradalom legközelebbi oka a vallási türelem érdekében kiadott királyi ediktum volt és a papságnak ettől előidézett felháborodása . . . E tényt sohasem szabad elfelejtenünk. Gondoljunk mindig arra, hogy az első és egyetlen eset, melyben Anglia egyháza a korona ellen küzdött: akkor következett be, mikor a király türelmének adott kifejezést és némileg pártfogolta az országban a vetélytárs vallást.”²⁵⁾

Tehát bármerre tekintünk is a történelemben: mindeütt tévedést kizáró határozottsággal domborodik ki a katolicizmus *emberi* volta. A név kétezer év óta változatlan, de tartalma állandóan módosult. A külső körülmények kényszerítő hatása ép úgy meglátszik az egyházon, mint minden egyéb emberi intézményen. Igazat látok az egyáltalában nem kereszténygyűlölő *Hobhouse* némely szempontból túlságosan elnéző ítéletében: „. . . a kereszténységet nehezen választhatjuk el a

²⁴⁾ Id. Hervé: i. m. 308—309. 1.

²⁵⁾ Buckle: i. m. I. k. 400. 1.

keresztény társadalom civilizációjától. Minden jó vagy rossz cselekvést rendszeren az ő nevében követnek el s valóban kétségbeesett az ügy, mely nem talál védelmére néhány bibliai vagy egyházatyáktól eredő mondást. Nyilvánvalóan tudománytalan volna, ha e szegyenfoltokért a kereszténységet, mint ilyet vonnók felelősségre. Miként a rossz mindig talál valamely elforgatott vallási tanításban támogatást, ép úgy másrészt igaz, hogy az Egyház sok oly jó dolgot követel a magáénak, melylyel a kereszténység semmiféle különös összefüggésben sincs és a keresztény jelzöt szabadon biggyeszthetik oly erények és erkölcsi elvek elé, melyek a kereszténységnél sokkal régiebbek és általánosabbak. Végül, ha a hitfelekezetek művét tekintjük, arra kell figyelniük hogy gondolataik, bár ők kizárólag keresztényinek minősítik azokat, kisebb-nagyobb mértékben az illető kor általános műveltségének eredményei, amelyeknek elemei nem tisztára keresztényiek.”²⁶⁾

Nézetem szerint az állandóan változó kereszténység nem adott kor moráljának előidéző oka, hanem annak kísérő tünete. Az embereket e vallás nem tette jobbakká annál a foknál, melyet az adott társadalmi viszonyok feltételeztek. Akadtak ugyan kiváló férfiak, kiknek erénye magasan túlszárnyalta korukét, de viszont nem kis számmal találunk meghibbant agyvelőket, melyeknek rémtettei borzadást csikarnak ki a legedzettebb szemlélő lelkéből. Még ezt igazolom néhány példával, melyeket nem a börtönök és bíróságok óriási rémhalmazából keresek ki, hanem a keresztény ember főerényének köréből: a családi életből válogatok össze.

²⁶⁾ Hobhouse: i. m. II. k. 156. 1.

III.

A házasság szentségét tanítják ma; sok régi szent pedig nem látta annak egyéb hasznát, mint azt, hogy szüzeket, tehát házasságra nem lépő embereket termel.²⁷⁾ És ez az összes nemi dolog ellen irányuló *megokolatlan* undor még kivételképpen sem termelt hasznos gyümölcsöket: Az egyház egész hatalmával a „törvénytelen”, házasság szentségétől nem enyhített viszonyok ellen fordult. De minden erőlködés ellenére még a XIII. században felleljük az ágyasságot *intézményi alakjában?*²⁷⁾ Ily keveset ér a valláserkölc, ha az életkörülmények termékével kerül szembe!

Menjünk tovább: Minden vallás és erkölcsi rendszer a testvéri, gyermeki és szülői szeretet parancsát hirdeti. A kereszténység pedig ezen felül az *összes* embert, tehát még a nem vérszerint való testvéreket is arra kötelezi, hogy egymás irányában könyörületesek és jóindulatnak legyenek. És mindezekkel szemben azt látjuk, hogy a hittudósok a nővel szemben nem tartották meg e parancsot: Szent Ghrysostomos az aszszonyt rövidesen állatnak nevezi,²⁹⁾ a canon pedig kiemeli, hogy „a nőt nem teremtette isten saját képmására.”³⁰⁾ No,

²⁷⁾ Tempus breve est, et jam securis ad radices arborum posita est, quae silvam legis et nuptiarum evangelica succidat.” (Ep. C. XXXIII.) — „Laudo nuptias, laudo conjurum sed quia mihi virgines generant.” (Ep. XXIII.)

²⁸⁾ Koenigswarter: La Familie etc. 68. 1.

²⁹⁾ Koenigswarter: La Familie etc. 337. 1.

³⁰⁾ „Mulier non est facta ad imaginem Dei.” Can. 13. Caus XXXII. qu. d.

de ez idegenekre vonatkozik. És csak nem akad olyan elvetemült ember, ki ily elveket és azok következéseit *saját* nővérével szemben érvényesít? . . .

Szent Piortól nővére felebbvalóinak támogatásával nagy nehezen kicsikarta a fivérével való találkozás kegyét, de a szent következetesen csukva tartá szemét és még pillantásra sem méltatta azt az asszonyi állatot, ki vele együtt nevelkedett a családi tűzhely szentélyében.³¹⁾

Ez az eljárás nehezen bár, de mégis menthető. Ellenben mit szólunk ahhoz az emberhez, ki *saját* édes anyját tagadja meg?! Pedig ilyen is akadt bőven az első századok rajongói között. „Szent Theodorushoz anyja püspöki ajánló levéllel ment látogatóba. A szent apátjától — St. Pachomiustól — azt a kegyet kérte, hogy a találkozás elől kitérhessen. A szegény asszony minden erőlködésének hiábavaló voltáról meggyőződött és leányával együtt, ki hasonlóan járt, zárdába vonult vissza.”³²⁾ „St. Markus anyja, fia apátját rábirta arra, hogy parancsával kényszerítse ki a szülő és gyermek találkozását. Az engedetlenség bűne és anyja látása veszélyének kitett szent a dilemmából ügyes fogással szabadult: Eltakart arccal és csukott szemmel ment anyjához, ki őt nem ismerte fel és fia sem látta szülőjét.”³³⁾ — Mikor szent Poemen hasonlóképp nem eresztette anyját maga elé, az így kesergett: «Fiam, miért

³¹⁾ Palladius: Hist. Laus. cap. LXXXVII. id. Lecky: i. m. II. k. 137. 1.

³²⁾ Vit. St. Pachomius cap. XXXI. id. Lecky i. m. II. k. 137. lap.

³³⁾ Verba Seniorum XIV. id. Lecky: u. o.

cselekedtéül így? Méhembem viseltelek és te lelkeket nehezteléssel töltöd el. Tejet adtam emlőmből és te szememet könnyekkel telítetted meg. Csókjaim viszonzásául tört szív félelmeit okoztad. Minden érted való feláldozásomat és szenvedésemet keserű igazságtalansággal háláltad meg.» — Végül a szent hírnökkel izent anyjának, hogy nemsokára látja majd őt. Három napig és éjjel hasztalan várt és siránkozott az asszony, végre harag és nélkülözésektől kimerülve rogyott a vendégszeretetet nem ismerő ajtó elé és kilehelte lelkét. Erre végre a szent kísérvével kijött, kegyes könnyeket ontott meggyilkolt anyja tetemére és lelki üdvösségéért imádságot rebegett.»³⁴⁾

Elszorul a szívünk hasonló történetek olvasásakor, de megértjük, sőt némileg mentjük azokat: A szentek féltek a nőtől, még ha anyjuk volt is. Az, asszony ép a szent szülése után vált tisztátlan állattá, tehát a gyermek óvakodott érintésétől, sőt még látásától is. Tudjuk, hogy nagy éhínség, ragály avagy egyéb veszély esetében a gyermek megtagadja szülőit, elhagyja, sőt megöli azokat, csakhogy saját nyomorúságos életét megmentse. Persze az ilyen embereket ritkán avatják szentekké... No, de a szentek tetteikkel lelki üdvösséget, örök életet akartak vásárolni. Ez menti némileg a szívtelen gyermek cselekvését. De miként ítélünk az apáról, ki öngyermekét tagadja meg? ... Erre is akadt példa:

„Mutius nevű ember nyolc éves gyermekével elhagyta földi javait és monostorban kért felvételt. A szerzetesek elfogadták, de szíve fegyelmezéséhez láttak. »Már elfelejtette gaz-

³⁴⁾ Id Lecky: i. m. II. k. 139. 1.

dagságát és most arra kellett oktatni, hogy ne emlékezzék apai voltára.«³⁵⁾

Gyermekét elvették; undok rongyokba öltöztették; mindenféle kemény bánásmódnak vetették alá; ütötték, rugdalták, sanyargatták. Az apát napról-napra arra kényszerítették, hogy megtekintse kínjában elsenyedő fiát, kinek egykor boldog arcát örökre beszennyezték a könnyek és eltorzították a fájdalomhörgések. És mégis — így szól az elragadtatott életrajzíró — „jóllehet mindennap látta ezt, az apa szíve kemény és mozdulatlan maradt, mivel oly nagyon szerette Krisztust és az engedelmeskedés erényét. Keveset törődött gyermeke könnyeivel, mivel csak saját alázatosságával és erényben való tökéletesedésével gondolt.«³⁶⁾ — Más példa „Thebe egy polgára Sisoes apához jött és kérte felvételét. Az apát kérdezte, vajjon van-e rokona. »Egy fiú« felelt ő. »Dobd fiadat a folyamba« így szólt az öreg pap „és azután szerzetes lesz.« Az apa sietett a rendelkezés teljesítésével és a Sisoes parancsát visszavonó hírnök már későn érkezett . . .”³⁷⁾

A felsorolt és még számos egyéb példából kétségtelen, hogy az igazi eremita hite szerint Istennek hozza a legkedvesebb áldozatot, ha hálátlanságával megtöri annak szívét, ki

³⁵⁾ „Quernadmodum se jam divitem non espe scibeat. ita etiam patrem se esse nesciret.” De Coenobiorum Instit. IV. 27.

³⁶⁾ „Cumque talter infans sub oculis eius dies singulos apertur, pro amore nihilomimis Christi et obedientiae virtute, rigída semper atque immobilia patris viscera permanserunt . . . parura cogitans de lacrymis ejus, sed de propria humilitate ac perfectione sollicitus” — De Coenob. Inetit. IV. 27.

³⁷⁾ Verba Seniorum: XIV. id. Lecky: i. m. II. k. 134 1.

öt szülte; ha imádó nejét meggyőzi az örök elválás kötelességéről; ha elhagyja gyermekeit és gondozatlan koldusok módjára kiszolgáltatja azokat a világ könyörületességének. Néki csak egy gondja volt: saját lelki üdvösségének megmentése.”³⁸⁾ Ime így hatott a kereszténység. A szülői, gyermeki és testvéri kötelesség megszegése erényszámba ment, nemcsak a meghibbant eszűeknél, kik elkövették e bűnöket, hanem *amaz egész kor szemében, mely kiválóan tisztelte és szentté avatta ezeket az embereket*. A különös tiszteletben részesülő szentek e bűneit a maga borzalmas teljességében csak az értheti meg, ki egy személyben szerető gyermek, testvér, hitvestárs és apa.

Az a futó pillantás, melyet a jog alakulására, a rabszolgaság történetére, vallási babonákra, az állam meg egyház harcára és végül a kereszténységnek a legkiválóbb családi erényekkel szemben gyakorolt hatására vetettünk, meggyőz arról, hogy mit művelhetett volna a kereszténység. Szerencsére nálánál erősebbek voltak a környező társadalmi viszonyok. Valamelyik gondolkodó azt mondta, hogy a világ pokol volna, ha az emberek jobban hasonlítanának isteneikhez. E mondás teljesülése nem múlt a középkor hitén. Nézetem szerint csak az emberiség évezredes fejlődése és a társadalmi körülmények alakulása vetett gátat a rajongók és meghibbant eszűek romboló művének. Amit az önsanyargató, családjukat megtagadó szentek magukon és a reájuk bízott *nyájon* próbáltak ki, okvetle-

³⁸⁾ Lecky: i. m. II. k. 133. l.

nül általános szabálylyá válik, ha az összes emberek tökéletlensége hasonló az övékéhez. Ez nem következett be. A középkor erkölce nagyjában és általában sem jobb, sem rosszabb az adott körülményektől feltételezetteknél. A kereszténység hatása szerencsére nem volt általános. A kiontott vér folyamai és az elhullatott könyvek patakjai, a kínordítás vihara és a sóhajok szellője nem idézett elő lényeges változást. Családok, némely vidék, sőt egész országok elmaradottságukkal sínylették meg a szentek és pápák, domonkosok és jezsuiták művét, de az emberiség haladt, ment előre azon az úton, melyre a gazdasági fejlődés kényszerítette. Ezt a folyamatot kell most, mindenféle vallási elfogultságtól menten vizsgálnunk.

NYOLCADIK FEJEZET.

Hűbériség és céhrendszer.

- I. A rabszolgaság szerepe. — Tökéletlenségei. — Hűbériség okai. — Célszerűség felismerése? — A nagy birtok gyökere: vallásos rajongás, szent család, világi erőszak.*
- II. Társadalmi hatások. — Eltérések a múlt korszaktól. — Kulturális együttható. — Maradiság.*
- III. Városalapítás okai. — Ókori és középkori város. — Céhrendszer. — Eredmények.*

I.

A rabszolgaság történeti szerepe a bárdolatlan, vad ember munkára való kényszerítése volt. Kíméletet nem ismerő szigorúság és határtalan kegyetlenséggel szorították a szabad, nomád ősök lemészárlóit arra, hogy állandóan és következetesen dolgozzanak. Athén felvirágzását a szolgák veritéke tette lehetővé, kiknek száma jóval felülmulta a polgárokat: 309-ben (Kr. e.) 20,000 polgárra és 10,000 idegenre kb. 400,000 szolga

esett. St.-Domingóban 30,000 rabszolgatartó, 15,000 felügyelő és 400.000 szolga élt. Délamerikában 4 millió szabad, lebzselő embert tartott el a rabszolgaság. E számok mutatják a rendszer egyik nagy tökéletlenségét: a módfelett nagy felügyelő személyzet szükségességét. Ettől eltekintve a rabszolga igen drága; ára Amerikában 1857 körül 350—1250 dollár között váltakozott. A nagy befektetés nem volt állandó. A rabszolgát a túlságos munka degenerálta. Rossz ellátás és életmód óriási módon emelte a halálozást és apasztotta a születéseket. Ezenfelül a rendszer állandó befektetést igényelt és a rabszolgák nehezen módosító száma nem alkalmazkodhatott a változó munkamennyiséghez, a kereslet és kínálat viszonyához. Napjainkban a gyáros, gazda munkaidőben szaporíthatja munkásainak számát, pangás esetében pedig elbocsátja a felesleget. Ez a régi gazdaságban lehetetlen volt. Már ez okból is nagyon tökéletlen a rabszolga-munkára épült rendszer. Fokozza a bajokat az a körülmény, hogy a munkás egyáltalában nem látja tevékenységének hasznát, mely különben is teljesen gépies, nélkülöz minden akarást és észet.

E hibák biztosították a jobbágyság fölényét és ezzel diadalát, abban a percben, melyben a népesség sűrűsödött, a szabad föld gyérült és a gazdaság intenzívebbé lett. A földhöz kötött paraszt legalább némileg élvezi munkájának eredményét és aránylag szabadabb is. Kevesebb felügyelet szükséges; a munkás érdekeltsége növekszik; távoli és terméketlen földek megművelése lehetséges. A termelés minőségileg és mennyiségileg emelkedik. A szaporaság növekszik. Ezért szükségszerűen be kellett következnie a jobbágyság korának. Loria szerint a föld termékenységének csökkenése vezet ide. Ezért fejlődött ki

1672 táján Kanadában a feudalizmus. Ezért találkozunk az-
 zal Nyugat-Indiában; Jamaikában pedig a kényszerbérlettel.
 Első pillanatra valószínűnek látszik tehát az az elter-
 jedt nézet, mely szerint a hűbériséget az urak tudatosan, sa-
 jájt érdeküket belátva teremtették meg. E feltevést megerősíti
 a későbbi jobbágyszabadítás hasonló jelensége, melynek
 kétségtelenül főoka az, hogy a szabad munkás a röghöz kötött-
 nél is jobban dolgozik. Már pedig igen korán találkozunk ez
 igazság felismeréséről tanúskodó kijelentésekkel: Besancon
 püspöke például 1347-ben kelt okiratában látja a jobbágym-
 munka silány voltának igazi okát.¹⁾ Eszerint tehát a földbir-
 tokosok, miként a földhöz kötöttségtől szabad munkára, úgy
 mentek át a rabszolga gazdaságtól is a jobbágyságra, mivel
 belátták az utóbbi célszerűbb voltát.

E tetszetős feltevést nem fogadhatom el abból az egy-
 szerű okból, mivel ellenkezik a kútfőkkel. Mindenekelőtt két-
 séges, vajjon a középkor elején már kifejlődött-e a magántu-
 lajdon, avagy az ingatlan a törzsek közös birtokában volt-e?²⁾
 Az utóbbi esetben természetesen nem beszélhetnénk a rab-
 szolgamunkának jobbágyivá való fejlődéséről, hanem a sza-
 badok visszafejlődését kellene megállapítanunk. De ha e vitás

¹⁾ „Cils de mortemain negligent de travailler én disant qu' ils
 travaillent pour autrui et pur cette cause ils pastent le lour et ne
 leur chaux que lour demouroit, et se ils étaient certains que
 demouroient a lour prochains, ils le travailleroient et acquerroient
 de grand cuer” Campana Etud. sur le colonat et le servage, 307.
 id. Kowalevsky: Okon. Entwick. Europas. II. k. 294. 1.

²⁾ Az első nézetet vallja Hildebrand, (i. m. 183. és köv. lap.),
 a másik mellett szól Kowalevsky nagy műve.

kérdésben nem is dönthetünk, annyi kétségtelennek látszik, hogy a középkor elején még nem létezik nagybirtok. Ez a jobbágysággal *párhuzamosan* keletkezett. Egyáltalában nem beszélhetünk tehát átalakulásról, hanem *új* fejlődés okait kell megállapítani.

A dolgok ily állapotában sokan a dilemmából a „*kor-szellem*”, avagy „*faji sajátosság*” segítségével próbálnak menekülni. Sajnos e megfoghatatlan valami egyáltalában nem magyaráz semmit. A leghivatottabb kutatók egyike kimutatja, hogy a latifundium keletkezésének oka „sem római, sem germán, vagy kelta eredetű, egyáltalában nem faji jellegű, hanem tisztára társadalmi természetű.”³⁾ A hűbéri intézmény alapja: föld adományozása tulajdonjog nélkül, kétségtelenül nem a germán faji sajátosság terméke. Hasonló intézmény némely keleti népeknél, a keltáknál és a római császárság vége felé is megvolt már.⁴⁾ A nagybirtok kialakulásának valódi egységes oka ezért nem az emberben, hanem társadalmi viszonyaiban rejlik.

Igazi vagy vélt szolgálatok ellenértékéül bizonyos osztályoknak nagyobb mennyiségű ingatlant ajándékoztak. A világiak katonáskodásért,⁵⁾ később hivatalnokoskodás fejében földet kaptak az uralkodóktól. Az egyháziaknál pedig a hatalmasok lelki üdvösségüket vásárolták meg adományokkal. „Az V. és VI. század törvényei engedik meg először az egyház érdekében való végrendelkezést. A papság megtagadta a szent-

³⁾ Kowalevsky: i. m. II. k. 13. 1.

⁴⁾ Koenigwarter: La Famille etc. 793. 1.

⁵⁾ Lafargue: i. m. 407. és köv. lap.

ségeket, abszolúciót, meg a temetést azoktól, kik nem hagytak rá legátumot vagy ajándékot. Igazolja ezt a Parlament 1409. március 19-i határozata, melylyel megtiltja Amiens érsekének az ab intentaló (végrendelet nélkül) elhunytak (egyházi) temetésének megtagadását. Az egyház még tovább ment: Az örökösöket rábírta arra, hogy az elhunyt nevében kiterjesztő végrendeleteket gyártsanak, melyekben az egyházat a meghalt feledékenységéért bőségesen kárpótolták. A papok sem haboztak, ha az általános hittel az egyház gazdagodása érdekében kellett visszaélni. Bűnök megbocsátását, avagy az egészség visszanyerését ígértették azért, hogy a haldoklók az egyház érdekében végrendelkezzenek. Mindent, még a világ közeli végének hitétől keltett rémületet is felhasználták céljaik érdekében. (Több ajándékozás így kezdődik: „Mundi termino appropinquante” vagy: „Intonante jam per Universum mundum evangelica tuba.”) Ez volt az egyház és papság túlnagy gazdagságának főoka.”⁶⁾

Abban a pillanatban,⁷⁾ melyben így megteremtették néhány ember gazdasági túlsúlyát: a kristályosodás folyamata ép oly feltartóztatlanul terjedt, mint amikor telített folyadékba néhány szemcsét dobunk. A birtokos állandóan gazdagságra áhítozott, az őt környező kisembereket felülmúló gazdasági, fegyveres és szellemi hatalma pedig rendelkezésére adta a kapzsísága kielégítésére alkalmas eszközöket. Ezek persze nem voltak mindig a legtiszteletreméltóbbak:

⁶⁾ Koenigswarter: i. m. 178—179. 1.

⁷⁾ Kowalewsky: (i. m. II. k. 6. és köv. 1.), kb. a VIII. századra, Buckle (i. m. II. k. 110—131. 1.), későbbre teszi e folyamat kezdetét.

Az egyháziak mindenekelőtt a pokol kínjaival való ijesztgetés árán gazdagodtak.⁸⁾ E módszer megteremtette a maga gyümölcsseit. Még szebb eredménnyel járt a fejedelmek megkopasztása. A harácsolás oly nagy mérveket öltött, hogy Nagy Károly megkérdi, vajjon mit értenek a papok a világi javakról való lemondás alatt?⁹⁾ Hasonló tapasztalás válthatta ki a nagy király egyik őseiből. Clovisből azt a kijelentést, hogy "Szent Márton elég jól szolgálja barátait, de kissé drágán fizeteti fáradságát."¹⁰⁾ Egyéb szentek csodái szintén sokat jövedelmeztek. A vallásos uralkodók óriási ajándékokat tettek.¹¹⁾ Így például hódító Vilmos idejében Northumberland grófság területének $\frac{7}{12}$ része 4 kolostor birtokában volt.¹²⁾ A jó papok különben a rajongáson kívül egyéb eszközöket is ismertek: Az egyház és kolostorok a IX. és X. században idegen birtokra való jogcímüket néha hamisított okiratokkal igazolták.¹³⁾ Sőt szükség esetén a szentéletű barátok még munkára is fanyalodtak. Tekintettel pedig arra, hogy az irtás és termelés anyagi eszközei felett leginkább a kolostorok rendelkeztek:¹⁴⁾ ezeknek ingatlanai ily módon is nagy gyorsasággal szaporodtak. Végül az erőszak is szerepelt.¹⁵⁾ Ez különben a *világiak* kedvenc

⁸⁾ L. további példákat Kowalewsky: i. m. II. k. 243. és köv. 1.

⁹⁾ Interum inquirendum ab eis (ecclesiasticis), ut nobis veraciter patefaciant, quid sit quod apud eos dicitur, „seculum relinquere”. Capit. a. 811. c 4.

¹⁰⁾ Id. Lafargue: i. m. 328- 1.

¹¹⁾ Kowalewsky: i. m. II. 47 1.

¹²⁾ Kowalewsky: i. m. II. 65 1.

¹³⁾ Kowalewsky: i. m. II. 36. 1.

¹⁴⁾ Kowalewsky: i. m. II. 41. 1.

¹⁵⁾ (Capit. de exped. exercit. (a. 811. cap. 3., 4., 5., 8.) : Elii vero sunt qui ideo se corumendant ad aliquot seniores, quos sciunt

eszköze. Még békében is nagy volt a jogbizonytalanság, melyet bőven kiaknáztak. Az u. n. önkéntes alávetés: a *commendatio*, egyáltalában nem volt — önkéntes. Benne a szerződés (*negotium contractus*) feltételeit sehohsem leljük meg. Ez különben természetes, mivel a középkor nagyurának gondolkodásmódjától semmisen állt távolabb, mint a paraszttal való szerződés. A földműves meghódolt, még pedig azért, mivel a nagyúrtól azt a kegyet (*beneficium*) várta, hogy őt védi és földjén meghagyja. A tulajdonjog helyébe így lépett a *precarium*, mely csak a parasztot kötötte és nem egyúttal a földesurat is. A teleges természetes szolgáltatásokkal és ha ezek már nem voltak fokozhatók, robottal hálálta meg ura kegyét.¹⁶⁾ *Hildebrand* e leírását *Kowalewsky* számos adattal támogatja. A világi nagybirtok kialakulásának főoka az *erőszak*.¹⁷⁾ Néha segített a „jog” is. Aki ismeri korunk elmaradt országainak közigazgatását, az úgy nagyjában elképzelheti azt az igazságszolgáltatást, melylyel az urak társuk és parasztok között felmerült vitás ügyben döntöttek . . . Aránylag ártatlan példaként álljon itt a későbbi középkor házassági jogának ama sza-

in hostem non profecturos . . . semper in hostem faciunt ire (episcopi, abbati, comiti, centenarii) ilium pauperem usque dum pauper faetus volens nolens suum proprium tradat vei vedat.)

¹⁶⁾ Hildebrand: i. m. 153—156. 1.

¹⁷⁾ Gap. a. 805.: de oppressione pauperum liberorum hominum ut non fiant a potentioribus per aliquod malum ingenium contra iustitiam oppressi, ita ut coacti res eorum vendant vei tradant. — Gap. a. 806. sunt et alii, qui iustitiam legibus recipere debeant et in tantum fiant in quibusdam locis fatigati, usque dum illorum iustitiam per fidei iussorum manus tradant, ita ut aliquid vei parum possint habere et forciores suscipiant maiorem porcionem.

bálya, mely szerint „le mal emporte le bon” (Goustume de Nivernois, Art. 22. G.), azaz a házastársak egyikének jobbágy volta átmegy összes utódaikra, azok jogállására, birtokképeségét, öröklését stb. illetőleg.¹⁸⁾

Íme így alakult ki a nagybirtok, melynek hármias gyökere: vallásos rajongás, szent család és világi erőszak.

E díszes triumvirátus első része a múlt fejezetben mondtak ellen szól. Olvasóim némelyike azt mondja: „Lám, mégis csak jó volt a kereszténység, mely megteremtette a további fejlődést elősegítő nagybirtokot.” Csakhogy e látszólagos ellentmondást rögtön kiegyenlíti a „vallás” és „katholicizmus” fogalmának és szerepének tisztázása: A papok nem azért élhettek vissza a hívők ostoba félelmével, mert kereszténység létezett, hanem mivel a tökéletlen, műveletlen ember vallás nélkül nem lehet meg. Ha az adott gazdasági viszonyokba a krisztusinak nevezett helyett bármely néven nevezendő túlvilági hitet teszünk, úgy annak szerepe hasonló. És tényleg Babylon, Egyiptom, Róma példája igazolja azt, hogy isten szolgálainak másutt, más hitelvek segítségével szintén sikerült javak összeharócsolása. Tehát nem a kereszténység, mint ilyen teremtette meg a nagybirtokot, hanem igenis az erősebbek és ravaszabbak különféle eszközökkel vetették meg az új gazdasági rend alapját.

Ugyanezt látjuk a fejlődés egyéb mértékjelzőjénél. A szerzetesek nem azért tanították a földművelést, olvasták a régi pogány bölcseket, mivel keresztények voltak, hanem egy-

¹⁸⁾ Kowalewsky: II. k. 250. és köv. lap.

szerűen szükségleteik irányították cselekvésüket. Más hiten lévő emberek jól felfogott érdekükben szintén oktatták volna saját munkásaikat a célszerű dolgozásra és ezrek veritékével megszerzett szabad perceiket szintén az evés, ivás. szeretkezés, avagy tanulmányozás élvezetének szentelték volna, így tett a görög polgár, kinek megélhetést a rabszolgamunka biztosított, így járnak el korunk nagytőkésői, bár nem tartoznak az egyedül üdvözítő valláshoz. Szakasztott így éltek a középkori barátok is.

Ez persze nem változtat ama tényen, hogy az új gazdasági rend némely társadalmi és kulturális eredményekkel járt.

II.

A római birodalom telepesei egyforma gazdálkodási elveket vittek szét Európában. A népvándorlás hullámai határokat törtek át, népeket keverték össze és bizonyos fokig azonosították az egész földrész viszonyait. E két nagy hatástól mintegy egységesített társadalmi talajból fakadt a feudalizmus rendszere.

A protoplasma alakjai és nagyságát a közte és környezete között folyó anyagcsere módja és mértéke szabja meg. Hasonlóképp a társadalmi testek kiterjedése és formája szintén elsősorban a termelés megforgalom viszonyától függ. Már pedig a középkori Európában mindenütt a külterjes földművelés volt a megélhetés kuforrása. Mindenütt a jobbágyok üzték a nélkülözhetetlen ipari foglalkozásokat, mestersége-

két.¹⁹⁾ Mindenütt nagybirtok alakult ki, mely maga termelte összes szükségleteit. Mindenütt a közlekedési eszközök tökéletlensége, utak rossz volta és közbiztonság hiánya szűk határok közé zárta a termékek kicserélését. — A termelés és javak elosztásának hasonló voltából eleve is hasonló intézmények kifejlődése következik. E feltevést igazolják a tények: Aránylag kis földterületek egységes társadalmi testeket alkottak. Minden javat e körökön belül állítottak elő és cseréltek ki. A házi gazdaság korában mindent a kastély környékén termelnek és készítenek. Néhány úr vagy zárda végzi a védelem és tanítás nélkülözhetetlen művét, szolgáltat igazságot. Nagy vonásaiban azonos, részleteiben eltérő jog fejlődik ki. Még a XVIII. század Franciaországában 52 féle jogszokás uralkodott.²⁰⁾ Nagy Károly óta a kolostorok és nagybirtokosok teljes autonómiát (Bannrecht) élveztek.²¹⁾ Ez nemcsak a frankokra, de a többi népekre is áll, mivel „a gazdasági és társadalmi viszonyok hasonló volta természetesen sokkal fontosabb az egymástól száz, sőt ezer mértföldre távolfekvő gazdálkodási rendek egyformásítására, mint a törzsi szokás kisebbség nagyobb befolyása.”²²⁾

Az emberek születési helyükön halnak meg. A közönséges földműves távolabbi szomszédait nem ismeri, azokkal nem törődik. Az összes állati és társadalmi szükségletek kielégítése egymáshoz főbb vonásaiban hasonló, kicsiny, elhatárolt körökön belül történik. Európa hasonlít nagyjában

¹⁹⁾ Franciaországra l. Spencer: Descript. Soc. 2. 1.

²⁰⁾ Bouglé: i. m. 211. 1.

²¹⁾ Kowalewsky: i. m. II. k. 151. és köv. lap.

²²⁾ Kowalewsky: i. m. II. k. 129. 1

egyenlő terjedelmű és színű kockákra osztott sakktablához. És ép ez az egyformaság adja meg a kor jellegzetes képét és határolja el azt az előbb leírttól, bár annak gazdasági fejlődése elérte, sőt helyenként túl is szárnyalta a középkorét. Babylon talán, Róma biztosan átment ezen a fejlődési fokon, de mindkét város társadalmi helyzete mégis más volt, mint a középkori Európáé.

Az ókori földművelő államok és virágzó városok *elszigetelten* álltak az őket környező vad népek közepette. Ellenben a középkori Európában egyforma foglalkozású, életmódú nagybirtokosok laktak egymás szomszédságában. Természetes, hogy ezek közös ellenségükkel, a mindenütt leigázott paraszttal szemben támogatták egymást. Politikai határok alig vagy csak elmosódtan léteztek. Az embereket elválasztó nemzeti eszme még az idők méhében szendergett. A művelt ember nyelve együgyyanazon, vagy legalább hasonló volt. Szokás és életmód teljesen megfelelő. A vallás pedig közös. Ily viszonyok alakították ki jóformán *az egész földrészre* kiterjedő nemesesség és jobbágyság intézményét.

Az egyes rendeken belül a birtok nagysága, adományozó és megajándékozott viszonya apró különbséget, némely megkülönböztetéseket teremtett, így keletkezett az uralkodó osztály hierarchiája, mely azonban kifelé nem zavarta meg annak egységes jellegét. Az utolsó lovag ép oly elvek szerint és hasonló módon élt, mint királya.

A hatalmon lévő osztálylyal szemben állt a szolgaké. A földbirtoknak értéket csak a munkáló karok adtak. Tekintettel pedig arra, hogy a dolgos embernek megélhetést adó *terra libero*, még elég bővében volt: az embernyúzás elől menekülő

jobbágyokat mindenütt a röggel egybe kellett forrasztani. A költözködési jogot megszorító törvényeken kívül a paraszt földhözkööttségét még az mozdította elő, hogy városokban nehezen talált menekülést, mivel megszokta a földmunkát, iparhoz keveset értett és a céhek már a XIII. században zárt testületekké válnak.²³⁾ Ily körülmények között a föld népe egységes tömeggé tapad össze. Névleg voltak még eltérések fél-szabadok, felszabadítottak, telepesek között, de a tényleges állapotot tekintve *Kowalewsky* például még a volt szabadok és rabszolgák állása között sem fedez fel különbséget.²⁴⁾ Ha rabszolga alatt az ókor páriáit értjük, úgy a jobbágy helyzete mégis javult némileg: Felbonthatatlan házasságot köthetett; családját tőle és őt a művelt földdarabtól, legalább a jog szerint elválasztani nem volt szabad.²⁵⁾ Ezzel a két megszorítással a paraszt mindenütt ura kényétől függött; sorsa Itáliában ép oly rossz volt, mint a frank birodalomban, avagy Britanniában; életmódja, ismeretei és tudása szintén egységesnek mondható.

Igy fejlődött ki az a társadalmi rend, melynek jellemző vonása egyforma osztályok és egyforma kis autonóm körök kialakulása. *A társadalomban tehát kétféle metszetet látunk: az egyik párhuzamos és vízszintes vonásokkal szeli az egymás fölé rétegeződő osztályokat, a másik függőleges síkokkal vág kis darabokat az egymás mellett elhelyezkedő hasonló csoportokból.*

²³⁾ Kowalewsky: i. m. II. k. 233. 1.

²⁴⁾ I. m. II. k. 128. és köv. lap.

²⁵⁾ Hervé: His. 108. 1.

E társadalmi alakulásnak megvolt a maga kulturális együttthatója.

Mindenekelőtt a *konzervativizmus* fejlődött óriási fokra. A lakosság zömének az állandó, mozdulatlan, változást nem ismerő föld adott megélhetést. A gazdálkodás módjának minden javulását eleve megnehezítette a vastag babona, mely urak és parasztok, barátok és főpapok agyát bevonta századokig áthatatlan kérgével. „A munka előtt égő gyertya kíséretében háromszor hordoztak az eke körül kenyeret és gabonát Csütörtök és pénteken fenni vagy varrni nem volt szabad, mert különben sír a szent szűz. A tűzhely fölé rajzolt kereszt megakadályozza a csirkék elszökését; ha kenyeret dobnak a kútba, úgy az nem apad ki; a szentelt bárka elkergeti a rovarokat; a kertben elhelyezett kanca-koponya csontjaitól elpusztulnak a hernyók. Szent Éliás meggyógyítja a lovakat: szent Desiderius kipusztítja a vakondokat. A falánk madarak elűzésének egyik leghathatósabb eszköze az volt, hogy a földön itt-ott felírták a „Raphael” szót.²⁶⁾ E példa láttára nyilvánvaló, hogy nemzedékek születtek és haltak meg szakasztott azonos körülmények között. A kultúra első szakáiban fontos ható ok a vándorlás; ellenben a középkor emberének java-része jóformán elválaszthatatlan földjétől. A vallás megbénította a különben is tunya gondolkodást. A nyomorúság még nem volt elég heves új eszmeáramlatok megteremtésére, másrészt a gondolkodásnak szárnyat adó jólét is hiányzott. Innen

²⁶⁾ Rambaud: Hist, de la Civil. Franc. id. Hervé .i m. 112. 1. — Németország hasonló állapotára 1. Bartels: Der Bauer: 48. és köv. lap.

az a mozdulatlan maradiság, mely a külterjes földmivelés szülőtte és megszokás, átöröklés révén még késői századokra is ráveti tespedést okozó árnyékát.

Ez állt a lakosság nagyobb részére. De az egy kézben összpontosult nagy földterületeken idővel némileg javult a gazdálkodás módja, fokozódott a munkamegosztás és új növények ültetése jött divatba.²⁷⁾ Az ipari specializálódás szintén haladt. Míg a Lex salica csak a kovácsról és aranyművesről tesz említést, addig később a nagybirtokon kifejlődött a molnárok, sütők, szabók, csizmadiák, fegyverkovácsok, sörfőzők és szövő-fonók önálló ipara. A császári birtokokon még jobban előrehaladt a munkamegosztás. A kézművességnek nagy haszna megbecsülést adott; ugyannyira hogy szabad emberek is kezdtek vele foglalkozni. A nagybirtokosok a kereskedést is előmozdították; csolnakokat, hajókat, szekereket tartottak, melyeken sót, bort és valószínűleg gabonát is kivittek. Végül pénzkölcsönnel is foglalkoztak.²⁸⁾ Mindez emelte viszont a föld produktivitását, így szabadult fel a kereső munkától a gazdagok és hatalmasok egész osztálya és szentelhette életét teste és lelke csiszolásának. Míg az ókorban csak kiváltságos város polgárai tehették ezt, addig a középkorban egész Európa társadalmának felszínét bevonták ezek a jobb, tökéletesebb és azonkívül mindnyájukra nézve *egységes* elvek szerint élő emberek.

Végül a gazdasági haladás új gócpontokat teremtett.

²⁷⁾ Oppenheimer: Grossgrundeigentum u. soc. Fragt: 358. és köv. lap.

²⁸⁾ Oppenheimer: i. m. 291-2. 1.

III.

A hatalmasok szükségletei különösen a keresztes háborúk óta nagyban emelkedett. Kielégítésükre a kézművesek és kereskedők — e két hivatás akkor még egységes volt — hada telepedett meg a biztos kastély falainak oltalmában, így alakultak ki ipari középpontok. Nem miként az ókorban a város, hanem nagyjában egyforma terjedelmű és erejű városok, melyek a polgáriasodás vívői lettek. „Míg az ókorban a városok elnyelték a vidéket, addig a középkorban mindkettő függetlenül és egyenlő jogúan áll egymás mellett.”²⁹⁾ E jelenség oka az, hogy a régibb kor városi polgára rabszolga-gazdasága útján földműves volt, míg a középkori polgár iparral foglalkozott. E gócpontok keletkezése és létfeltétele tehát a mezőgazdaság produktivitásának emelkedésében keresendő. Csak akkor mondhatnak le némelyek élelmiszerek termeléséről, ha az egy embertől művelt föld többet hoz, mint amennyi az egyén eltartására szükséges. Tehát nem célszerűség felismerése, hanem gazdasági szükségesség adott létet a városnak. Az egyéni erőlködés sikertelenségét legjobban igazolja Nagy Károly kísérleteinek meddősége: hiába alkotott megfelelő törvényeket, adott kiváltságokat, a tőle alapított városok nem voltak soha ipari gócpontok.³⁰⁾ Csak a földművelés fejlődése szülte az ipart; ez pedig a várost, melynek sajátossága viszont a társadalmi helyzetből fakadt.

²⁹⁾ Bücher: i. m. 370. 1.

³⁰⁾ Oppenheimer: i. m. 298—299. 1.

A népesedés gyér volt. Franciaországban a XIV. században egy négyzetkilométerre 40 lakos esett. A szabad föld és a jobbágy röghözkötöttsége még csökkentette az ipari munkások számát. Rossz egészségi viszonyok, háborúk, éhség, dögvész, gyermekhalandóság a városokban óriási mértékben pusztított,³¹⁾ úgy hogy a legnagyobbak sem számláltak 40—60.000 léleknél többet. Ily okok nagy értéket kölcsönöztek a szakmunkához értő kéznek. Ezenkívül a kézművesek tökéletlen eszközeikkel és gyarló módszerükkel igen keveset termeltek. Jó lakat gyártása a XV. században két hétig tartott. A rossz közlekedés meggátolta a külső versenyt és minden város mestereinek egyedárúságot biztosított. Ezért virágzott fel a kézművesség, melynek fennállási feltétele a verseny hiánya.”³²⁾ És ugyanezek az okok biztosítottak a mesterembereknek nagy gazdasági értéket és ennek következtében súlyt meg erősít. A kézművesek ezzel a hatalommal éltek, mikor a városba való özönlés már nagyobb mértéket öltött és érdekeiket fenyegette. A régi családok a mesterségüket veszélyeztető körülmények kizárására törekedtek.³³⁾ Így alakult ki a *céhrendszer*, mely a mesteremberre nézve *egyenlővé tette a nyersanyag beszerzését, a termelési mennyiséget, időt és árat.*³⁴⁾

³¹⁾ Bücher: i. m. 388—395. 1.

³²⁾ L. az előadottakra részletesen Sombart *Moderne Kapitalismus* I. k. 136—161. 1.

³³⁾ Oppenheimer: i. m. 311—313. 1.

³⁴⁾ Sombart: i. m. i. k. 130—131. 1. — Versenytilalomra mutat: *Verbot des Vorkaufs, die Verpflichtung die Genossen in den Käufertrag eintreten zu lassen, Verbot der Kundenabtreibung, der Privatverabredung*; etc. Sombart: i. m. I. k 188. 1.

Hasonló mozgalmakkal az ókorban is találkozunk.³⁵⁾ de e téren ugyanaz a különbség üt meg bennünket, melyet már a földművelésnél tapasztaltunk: Nem a város, hanem egyenlő viszonyok között élő, hasonló városok keletkeznek. Mindezekben társadalmi rétegződés történik: A jövedelmező "előkelő" mesterségekkel foglalkozó emberek a többiek fölé emelkednek. Osztálygöggjük megnövekedik, ugyannyira, hogy némely helyen a patrícius megpofozhatta "a becsület és tisztelet hely nélkül, munkájából élő embert", ha az „nem tanúsított kellő tiszteletet.”³⁶⁾

Az egész folyamat lassan, a pillanat szükségének nyomása alatt és minden előzetes koncepció nélkül ment végbe. Ha a gazdasági fejlődés egyik leghivatottabb kutatójának hitelt adhatunk, úgy „Egész biztos, hogy amaz okok nagy része, melyek előbbi időben céhek, testületek és egyletek (Zünfte, Gilden, Genossenschaften) alapítására vezettek, minden célszerűségi mérlegelésen kívül estek.”³⁷⁾ A népesedés sűrűsége és a termelés módja szabta meg ezeket a módfelett merev kereteket, melyek adott viszonyok között az ipari munkát lehetővé tették és védték. A céhrendszer nagy fegyelmező hatásában és felépítésében a feudalizmusra emlékeztet. A legény helyzete a vazalluséhoz hasonlított.³⁸⁾ „. . . a céhrendszer... kis körben uralkodó legteljesebb zsarnokság, a tanulási idő palástolt jobbágyság, a mester zsarnok volt; az egyedárúság

³⁵⁾ Pld. Róma 1. Durkheim: i. m. IX. 1.

³⁶⁾ Oppenheimer: i. m. 315—316. 1.

³⁷⁾ Sombart: i. m. I. k. 125. 1.

³⁸⁾ Sombart: i. m. I. k. 88. 1.

uralma, a legkifejlettebb kasztegoizmus, a lángész rendszere, elnyomása volt.”³⁹⁾ De viszont az intézmény *teljesen* gondoskodott embereiről. A céh vallási társulat, mely patrónusának misét mond; világi egyesület, mely ebédeket és ünnepélyeket rendez; biztosító intézet, mely beteg, leégett, kirabolt tagjait segíti; jogi szervezet, mely ítélkezik; morális intézmény, mely elveket statuál. A legény és tanonc belépett a mester szervezetébe, annak részesévé vált” *A céhrendszer megtörte a régi vérszerint való, vagy lakóhelyhez tapadó kapcsokat és a foglalkozásban teremtette meg az új összetartó köteléket.* Ebben látom társadalmi nagy jelentőségét. Fontos még az, hogy a harcosok és földművesekből alakult társadalomba beékelődött egy új réteg, külön foglalkozásával és ennek megfelelő gondolkodásmódjával. A nemes kasztgögge és az elnyomott tiborcok természetes alattomossága mellett kifejlődik a nagyjában szabad kézimunkás gondolatvilága. A város és vele a polgárság uralja a haladást. A kultúra gyújtó pontjai megelőzik a vidéket. A XIII. században már városi iskolák keletkeznek. A vatikáni, Louvre-i és a Marciana könyvtár Firenzében; Németország 18, Olaszország 4 egyeteme nagyban terjeszti már a XIV., XV. század ismereteit.

A kor jellegét a feudalizmus és céhrendszer adja meg. Miként a csontváz meghatározza az állat alakját és sajátosságait, úgy rakódtak le e két szervezet körül a társadalmi intézmények és kísérő tünetek: a megfelelő erkölcsi ideológiák.

³⁹⁾ Hellwald: i. m. II. k. 315. 1.

KILENCEDIK FEJEZET. (Folytatás.)

Erkölcsei rend.

- I. Osztály morál. — Faj, nyelv, foglalkozás hatása. — Megfelelő igazságszolgáltatás, közigazgatás, adóztatás.*
- II. Törzsszervezet megbomlása. — Felebaráti szeretet. — Engedelmesség. — Lokálpatriotizmus. — Lovagi erények. — Jobbágy lelkiülete. — Törvénytelen gyermek. — Uzsora, munka.*
- III. Nemi morál. — Szemérem. — Szűziesség. — Kialakulások menete. — Egynejtűség. — Prostitúció. — A nő helyzete. — Összefoglalás.*

I.

A hűbériség és céhrendszer idejét az *osztálymorál* egyeduralma jellemzi. Gazdasági szükséglet tagolta a társadalmat egymásföle helyezkedő sok rétegre. Ezeket ismét óriási úr: az úr és szolga ellentéte bontotta két részre. „1351 óta kétféle, érdekeiben, érzelmeiben, szükségleteiben, törekvéseiben egymástól mindinkább eltávolodó magyar nép élt a haza földjén . . .

Az egyik uralkodott, a másik dolgozott, az egyik parancsolt, a másik engedelmeskedett s ebből szükségképen következett az, hová a nyugati államok jogfejlődése már régebben elvezetett, hogy az uralkodó réteg kizárólag a magáénak tekintette az államot s azt teljesen külön érdekei szerint kormányozta, sőt hogy uralmát minél inkább biztosítsa, a vele összeforrt egyház rétegével ezt az új állapotot az istenalkotta világrend kiegészítő alkatelemének hirdette s azt, ki ellentétbe helyezkedett vele, úgy büntette, mint aki az istenalkotta állami és egyházi szervezet ellen lázongott. E tant hirdette a lelkeken uralkodó teológia, e tannak adott tekintélyt és nyomatékot a mindenható egyház s a szoros gyámsága alatt álló állam.”¹⁾

A kizsákmányolók minden tőlük telhető módon: az egyház és állam egész súlyával körülbástyázták a nekik kedvező társadalmi rendet, így biztosították azt az állapotot, mely a gazdasági viszonyokból fakadt. Azt képzelték, hogy szolgaság nélkül az emberiség fenn sem maradhat; rossz, kegyetlen cselekvésüket többnyire jóhiszemű meggyőződés kísérte. Léptenyomon az adott viszonyoknak megfelelő erkölcsi *ideológiával* találkozunk:

„Forgách Miklós kassai kapitány 1632-ben mondotta s mások százszor ismételték — a jobbágyok sorsa „isten törvénye, aki rendelte az ő alacsony állapotjukat.” . . . Úr és munkás, mint isten egész külön teremtményei álltak tehát szemben egymással s az úr elsőbb lénynek képzelte magát, kit jobbágya irányában sem isteni, sem emberi törvény nem kötelez s kívül szemben jogtalanságba sohasem eshet, bármennyire

¹⁾ Acsády: A magyar jobbágyok története. 122. 1.

lábbal tapodja a vallás, az erkölcs és a köztörvény parancsait. Maga sohasem sértette meg a vallást vagy a jogot, bármennyire megfélelkezett rólok. Ellenben a jobbágy nemcsak a törvény, hanem isten és megváltoztathatatlan világrendje ellen lázadt, ha sorsán enyhíteni próbált vagy csak valami felmerült visszaélés orvoslását követelte. Jaj is volt annak a szegény parasztnak, aki ilyesmire mert gondolni.”²⁾ „A XVII. században az uralkodó osztály egész gondolatvilága az elzárkózásra, a paraszti önérzetet sértő lealacsonyítására, a tömeg anyagi kizsákmányolására irányult.”³⁾ Hasonló jelenséget tapasztalunk a következő évszázadban is. Még 1748-ban Faludi Ferenc jezsuita atya „Nemes asszony”-ában írja: „Maga az Isten választást tett közöttünk: jobbágyra osztván a munkát és fogatkozást, a főemberekre a bőséget és a vigasságos életet.”⁴⁾ Hasonló tényeket és gondolkodásmódot látunk egybűt. A rétegződés megoszlásában módosul, de az uralkodó és leigázott ellentéte változatlan. IV. Károly alatt Ausztria lakossága 63, Frigyes alatt Poroszorszáé 142 osztályból állott: „Minden osztály az alatta állót határtalan becsméréssel kezelte.”⁵⁾

Az így kialakult osztálymorál nem tapadt *fajhoz, nyelvhez*, hanem kizárólag ranghoz, álláshoz. Még Ferenc király idejében (1792—1835) „az igazi nemes ember a magyart nem abban látta, aki magyarul beszélt, hanem tisztán a nemes em-

²⁾ Acsády: Jobbágyság 232. 1.

³⁾ Acsády: Jobbágyság 244—245. 1.

⁴⁾ Acsády: Jobbágyság: 342. 1.

⁵⁾ Acsády: i. m. IV. k. 238. 1.

berben, habár az nyelvileg nem volt magyar s még az irodalomtól is azt követelte, hogy az ne általában embert, ne is magyart, hanem csupán a magyar nemest tekintse a nemzet egyedi képviselőjének.”⁶⁾ Az osztályellentétek megrögződése után, az emberek megítélésénél már a *foglalkozás* sem, hanem kizárólag a születés jött számításba: A kurta nemes, paraszt módjára túrta a földet, de azért nem parancsolt néki sem hajdú, sem szolgabíró. Vagy ha a lovag rabolt, ölt, úgy a közembert megillető akasztófa helyett — a költők dicséretében, no meg a gazdagságot elismerésben részesült. A XVI. században így elmélkedtek:

Wil tu dich ernerren,
 Du junger Edelmann,
 Folg du miner Lere,
 Sitz auf, drab zum Ban!
 Halt dich zu dem grünen Wald,
 Wann der Bur ins Holz fert,
 So renn in freislieh an.
 Derwüsch in bi dem Kragen,
 Erfreuw das Herze din,
 Nim im, was er habe,
 Span usa die Pferdeline sin!
 Bis frisch und darzu unverzagt,
 Wan er nummen Pfennig hat,
 So riss im d'Gurgel ab.⁷⁾

A rablás természetes foglalkozása annak az előkelő embernek, kinek jövedelme nem volt elegendő az egyre növekedő költségek és fényűzés kielégítésére. „A rablólovagi mesterséget

⁶⁾ Acsády: i. m. 400. 1.

⁷⁾ Bartels: Der Bauer 85. 1.

egészen becstületes foglalkozásnak tekintették, mivel a lovagkor szellemének teljesen megfelelt, hogy mindegyik azt vegye hatalmába, mit lándzsájának hegyével és kardjának élével elérhetett. Köztudomás szerint a nemes a rablólovagi foglalkozást ép úgy tanulta, mint a csizmadia a cipő készítését.”⁸⁾

Ily tények, s különösen az illető kor részéről történt helyeslésük első pillanatra kihívja kételkedésünket. De ne feledjük, hogy a tényleges viszonyok parancsolta szükségszerűséget túlélő megrögzött *társadalmi hittel* állunk szemben. Ha az úr jelleme, foglalkozása, életmódja a jobbágy vagy polgáré alá süllyed is, ő mégis megmaradt annak, mivé az uralkodó osztályhoz való tartozása tette. Ezt az eltörölhetetlen jelként személyhez tapadó kiváltságot nem okolhatjuk meg az illető rend különös szolgálataival vagy társadalmi értékével. Nem! A nemeség természetlen kaszt volt; tagjai szükségszerűen elkorcsosodtak. „Az egész európai arisztokrácia történetében notórikus tény, hogy nem őrzött meg még közepes tehetséget sem, kivéve azokat az országokat, melyekben gyakran frissült fel plebejus vérrel. Ily módon gazdagodott azzal a férfias erélylyel, mely természetes oly embereknél, kik maguk vívják ki társadalmi helyzetüket, de amelyre nem számíthatunk azoknál, kik készen nyerik állásukat.”⁹⁾ Ezért még gazdasági túlsúlya sem biztosította volna az uralkodó rend fenmaradását, ha nincs meg a nagyobb műveltség és átöröklésből eredő összetartozandóság érzése, mely a szervezetlen tömegre kényszerítette az osztályuralmat és elnyomást. Tehát nem érdem, hanem erőszakra

⁸⁾ Sombart: i. m. I. k. 384. l.

⁹⁾ Buckle: i. m. II. k. 162. l.

épültek a tényleges állapotok. Nem véráldozat és katonáskodás kötelessége, hanem bárdolatlan ereje adott a nemességnek hatalmat: Zsigmond király idejében (1387—1437.) a paraszt veritékével és vérével *egyaránt* adózott. „Mindazonáltal nemes és pór közt az ellentét az élet minden viszonyában megnyilvánul, gyakran épen kicsinyes, a jobbágy emberi öntudatát sértő módon érvényesült. Ha jobbágyrendű katona szökött meg a táborból, halállal bűnhődött, míg a nemes ember csak pénz-bírsággal lakolt. Nemes ember temetésén a gyászmenetet lova, jobbágyét egy tehén vagy ökör nyitotta meg, mely az egyházra maradt. Nemes és pór közt a házasság nem volt ugyan tiltva, de a ritkaságok közé tartozott s anyagi megrövidítéssel járt az olyan nemes lányra, ki parasztférjet választott.”¹⁰⁾ Így tükrözte vissza nemcsak a társadalmi hit, hanem a jog is a fennálló különbségeket. Jellemző e téren az 1504. XVIII. t.-c., mely kimondja: „... hogy jövőre az ország jobbágysági és parasztsági közül senki se merjen bármi módon vagy bármi mesterséggel szarvasra, őzre, nyúlra és vadkanra vadászni, vagy fácánra és császárfajdra, vagy mint közönségesen nevezik, császármadárakra vadászni.” Hasonló elveket érvényesített drákói szigorral a külföld: Salzburg püspöke 1537-ben a vadásztilalom ellenére vétő parasztokat friss szarvasbőrbe varatta és kutyái elé dobatta, melyek elevenen marcangolták szét az áldozatot. Freising püspöke hasonló bűnért alattvalóit füleiknél fogva a fákhöz szegeztette.¹¹⁾ A vadásztilalom különben „a rendi fel-fogás egyik legjellemzőbb megnyilatkozása s egyszersmind

¹⁰⁾ Acsády: Jobbágyság 146—147. 1.

¹¹⁾ Bartels: i. m. 84. 1.

szembeszökő tanúbizonysága annak, hogy az osztályérdek minő hamis színben látja és tünteti fel a legegyszerűbb tényeket... A középkorban a vadállomány sokkalta nagyobb volt a mainál Európa minden országában, melyeket a nemes és a dúvad valószínű csordákban lepett el s óriási károkat okozott a földművelésnek és a baromtenyésztésnek, sőt emberéletben is számos áldozatot követelt. A köznép védekezni igyekezett tehát a vadállomány ellen s ahol tehetett, irtotta a vadat, mely annyi kárt okozott. A nemes urak azonban, kik mikor nem egymással verekedtek, idejük javát vadászattal töltötték, mely főmúltságuk és szórakozásuk volt, nem is annyira azért, hogy a vadállományt kíméljék, mert erre sok helyen nem volt szükség, hanem a paraszt iránti gyűlölségből megtiltották a jobbágnak a vadászt s ezzel arra kényszerítették, hogy tétlenül nézze, hogyan lepi el a vad néha egész nyájában szántóföldjeit és szőleiket s teszi ott tönkre verejtékes munkájának gyümölcsseit . . . az éhező munkásnép el volt tiltva attól, hogy a szertelenül elszaporodott állományból egy nyulat megejtsen a maga vagy családjá éhségének csillapítására, ellenben bele kellett nyugodnia, hogy ugyanaz a vad falánkul elpusztítsa a saját munkájának termékét, a vetést vagy a szőlőt. A vadállat hatékonyabb védelemben részesült tehát, mint a munkásember, noha ő tartotta el földesurát is.”¹¹⁾

Ugyanez áll az egész *igazságszolgáltatásra*. A nemes rakoncátlankodó kuttyájával sokkal jobban bánt, mint éhségtől bűnbe kergetett jobbágyával: „A hamis esküért levágták az ujját, a béke-megszegőnek kezét vették. Istenkáromlónak nyelvét

¹¹⁾ Acsády: i. m. 172—174. 1.

vágták ki. A hamis pénzgyártót megfőzték. Aki fát lehámozott (kérgétől megfosztott), annak beleit a fa körül felcsavarták. Aki határt sértett, azt derékig elásták és határkövel megölték. A tolvajokat felakasztották.”¹³⁾ Ez persze csak a közrendűekre állt. A nemes úr még halálban is az maradt. Ha felsőbbsege ellen vétett, úgy legrosszabb esetben pallos alatt vérzett el. Bezeg másképp bántak el a vétkes jobbágyokkal, *meg utódaikkal*: „Az 1514. törvény 47. cikke azok büntetéséről intézkedik, kik nemes leányokon és asszonyokon erőszakot követtek el. A rendiség egész barbársága kifejezést nyer e törvénycikkekben, mert még az erőszaktévők maradékait is elrettentően sújtja. Elrendeli ugyanis, hogy a bűnösök „valamennyien borzasztó halállal múljanak ki; és maradékaik, azaz fiaik és leányaik meg apáról való atyafiaik is akkép bűnhődjenek, hogy nemzetségökből senkit sem szabad más parasztok közé bíróvá, esküdtpolgárrá vagy előljáróvá választani és soha senki közülük ne szolgálhasson az uralkodó vagy a főurak és nemesek udvarán és senki se jusson közülük valamely tisztségre, hanem mint átkozott nemzetségből valók, örökös szolgaság és parasztság járma alá vetve viseljék gyászos büntetésüket (*jugo perpetuae servitutis et rusticitatis subjecti reatus ipsam poenam lugeant*). Ha pedig nótelenek követtek volna el ilyesmit, azoknak atyját nemkevésbé kell a mondott becstelenségre ítélni.”¹⁴⁾ A szivetfacsaró további kegyetlenségek példája Gubecz Máté, meg Császár Péter szörnyű kivégzése.¹⁵⁾ Az urak ítélkezése a XVI.

¹³⁾ Grupp: i. m. II. k. 423. 1.

¹⁴⁾ Acsády: Jobbágyság 191. 1.

¹⁵⁾ Acsády: i. m. 246—148. 1.

századbéli német parasztlázadások folyamán hasonlókép: iszonyú, durva, kemény és embertelen volt,¹⁶⁾ A kisebb bűnök megtorlása aránylag ép oly kegyetlen: „Ha a nemes törvénytevő urak”, írja oklevelek alapján e korszak egyik bűvára, dermesztő hidegben a vizen léket ütöttek s a gyanúsított jobbágyokat a fejköknél fogva a víz alá dugták, ki vette volna ezt tőlük rossz néven, hisz csak a vádlottakat vallatták. A nemes, aki a jobbágyot a tőkéhez vonta s karját levágta, csak úri tisztében járt el.”¹⁷⁾

A magán és közigazgatási jog éppen nem volt jobb. „A rendi elbizakodottság végre annyira fajult, hogy az országgyűlés törvényben körülbelül azt mondotta ki, hogy pörös ügyben a jobbágnak földesurával szemben sohasem lehet igaza, mert a nemes emberre túrheterlenül sértő az az egyszerű tény is, hogy pervesztes legyen jobbágyával szemben. Ez 1635-ben történt.”¹⁸⁾

Az *adóterhek* szintén óriási módon nyomasztók: „Sok helyen a jobbágytelkek a naturáltermény 64%-át fizették pénzben és termésben a földesúri, egyházi és állami szolgálatok fejében.”¹⁹⁾ Ehhez járult még az igen súlyos robot. A XVIII. századbéli francia paraszt 100 franc jövedelem után körülbelül 81 frc 71 cent.-vel adózott.²⁰⁾ Így teljesült be az a XVII.

¹⁷⁾ Bartels: i. m. 111. 1. Acsády: Jobbágyság 234. 1.

¹⁸⁾ Acsády: Jobbágyság 233. 1.

¹⁹⁾ Acsády: Jobbágyság 177. 1.

²⁰⁾ Hervé: Hist. 299. 1. — A nyomor és zsarolás bő lajstromát l. Taine: A jelenkori Franciaország kialakulásáról szóló mű I. része.

századból eredő népdal, mely szerint a paraszt vérrel szántja földjét és vérrel boronálja azt . . . Mindeme kegyetlenséget pedig törpe kisebbség érdekében követték el: Nálunk III. Károly idejében kb. csak a lakosság 5-26%-a volt kiváltságos.²¹⁾ A XVIII. század francia nemessége csak a lakosság 0.6%-át tette.²²⁾

Bármerre tekintünk tehát, akár a tényleges állapotot, akár a kikristályosodott ideológiát, büntetési rendet, avagy magán és közigazgatási jogot szemléljük is: mindenütt az osztálymorál állandó képével találkozunk. Az erkölcs első parancsa két rendre osztotta az embereket: *Úr! Szolga!*

E fogalmak elseje a kötelességektől alig ellensúlyozott jogok tömkelegét, a másik az elnyomás és szenvedés tengerét testesítette meg. E két körön belül alakultak ki a többi parancsok.

II.

Az előbbi korban a morál család, törzstag és idegen között állított fel különbségeket. A most szóban forgó időben a termelés már nem vérszerint való körökben történt. A paraszt fia új erdőt irtott; a lovagi új várakat épített. Mindketten ide-

²¹⁾ Acsády: Magy. Bir. Tört.II. k. 446. l.

²²⁾ Hervé: Hist. 218. l.

gen családok sarjaival házasodtak össze és elszakadtak az ősi házból. A város pedig a világ minden tájékáról összesereglett nép hazája. Ép ezért *a rokonni kapocs* meglazult; jelentősége csökkent; immár csak a közvetlen vérszerint való rokonokat fűzi egybe. *A törzsszervezet megbomlik*. Tekintettel pedig arra, hogy európaszerte hasonló viszonyú apró gazdasági körökben éltek az elnyomottak és urak: a faji határok szintén elmosódtak. Az embereket elválasztó hazaszeretet pedig még nem alakult ki. „A hűbéri középkor nem ismert nemzeteket. Azokban a számos apró uralmakban, melyeket a középkor létesített, csupa egyéni, legfeljebb testületi viszonyokat teremtett, a nagyobb mértékben összefűző kapcsot pedig a vallás és az egyháznak egyetemessége törekvő iránya képviselte volt.”²³⁾

Növekedett és hasonlóná lett az együttműködés és ezzel ugyanazok az erkölcsi parancsok a megfelelő állású emberek nagyobb körére terjesztették ki uralmukat. A francia és angol nemes között nem tátongott elválaszthatatlan úr. Sőt! A nyelv, szokás, életmód, felfogás rokonokká tette őket. A szimpátia növekedése így könnyű volt. És tényleg ez az érzés még háborúban is megnyilvánult. A lovag dülő harc hevében is gondoskodott nemes ellenfeléről és megóvta *azt* a bárdolatlan közemberek sértegetéseitől, kínzásától. Az elfogott nemes pedig minden körülmények között megfizette váltságdíját, még akkor is, ha saját alattvalóiból ezt csak véres kínzással sajtolhatta ki. A cselvetések és „meg nem engedett harcolási mód” pedig kihívta a közvélemény ítéletét.

Békében még jobban érvényesült az együvé való tartozás

²³⁾ Hajnik: Európai jogtörténet 215. 1.

érzése. A nemes lovag idegen földről való bajtársát minden módon támogatta. Az adott szó szentsége egyenrangúval szemben igen nagy. A kor lovagregényei és költői egyaránt hirdetik a hűség és lojalitás erényét, melynek uralmáról a történetíró is beszámol.²⁴⁾

A közvetlen szenvedélyek — boszú, harag, nemi vágy — persze gyakran áttörték e morálparancsokat. „Az egész középkor folyamán sohasem szöktettek, raboltak és gyaláztak meg több nemes szüzet és asszonyt, mint ép a XIV. és XV. században, melyben a lovagi erények leginkább virágoztak. Ha e két század folyamán a fékevesztett harcosok ostromlóit várakat vettek be, avagy megerősített kastélyokba törtek, úgy általános hadijog szerint meggyalázták az asszonyokat és leányokat, kiket ezután gyakorta a legkegyetlenebb módon ki is végeztek. S ugyanazok a lovagok, kik ellenségeik leányait és nejeit meggyalázták és legyilkolták, barátaik új alattvalóik gyermekeit meg feleségeit elcsábították.”²⁵⁾ De míg ilyen cselekvések fejletlenebb társadalomban nem ütköznek a közérzésbe és még a középkorban is kevés, vagy semmi felháborodást nem váltanak ki, ha a jogtalan néppel szemben követik el, addig az egyenlő rangúak között már határozott erkölcsi gáncsával találkozunk. Túlzás veszélye nélkül állapíthatjuk meg tehát e kor társadalmi parancsainak elsejét így *Szenvedélyeidtől vont korlátokon belül szeresd felebarátaidat!*

E rendelkezés csak az urakat köti; a jobbágyot súlyosabb parancs terheli. Ő nem ismer emberiséget. A szenvedés

²⁴⁾ Guizot: id. Spencer Descript. Soc. 118. I.

²⁵⁾ Ploss: i. m. II. k. 466. I.

tetőpontján felvillan ugyan az emberi szolidaritás képe, egy táborba, véres felkelésbe viszi a nyomorultakat, de rendesen buta egykedvűséggel, tunya megadással viselik az ígát. Ha ez nem lett volna így, úgy a legkiáltóbb igazságtalanságokra épülő társadalmi rend percekig sem áll tovább fenn. A paraszt tehetetlen volt. Egyházi és világi hatalom állandóan egy parancsra tanította: *Engedelmeskedjél feljebbvalódnak!*

A szolga tehát megmaradt abban az állapotban, melyben az előbbi kor embereinek átlaga volt. Miként a felkelő nap először a magas hegyek csúcsát aranyozza be, úgy az erkölcsi fejlődés is csak a felsőbb rétegekre terjedt ki.

A kultúra emelkedése és különösen a földművelés uralma más tereken viszont úrban és szolgában nagyjában hasonló új érzelmeket váltott ki. A jobbágy megszokta azt a darab földet, viskót, melyen élt. A környező dombok, friss patakok ifjúkori emlékeket keltettek és öreg szüleinek képét elevenítették fel. Az anyaföldtől való elszakadás oka háború, kegyetlenkedés; következése fokozott nyomor. Természetes tehát, hogy ki-fejlődtek a lokál-patriotizmus elemei, melynek parancsa: *Ragaszkodjál faludhoz!*

Hasonló okok fokozott mértékben érvényesültek az úrban. Várának biztos falai védelmet; magtárainak gazdagsága megélhetést; rejtett kincsei fényűzést adtak, ősei, büszkeségének főtárgyai, itt éltek és haltak meg. Ezért így oktatta fiát: *Szeresd ősi fészkedet!*

Virágzásuk korában a városok szintén nagy szeretetet váltottak ki lakóikban. Mint a nemest vára, úgy védték a polgárt városának falai, melyeken belül, miként a paraszt föld-

jén, megélhetést kapott. A szülőhelyhez való ragaszkodás ezért a polgár első kötelessége, ki apáról fiúra adta a parancsot: *Becsüld meg szülővárosodat!*

E három parancs a termelés és megélhetés kereteinek fentartására szolgált. Létezését a természetes kiválasztásnak köszönheti, mely egyrésztől könyörtelenül eltaposta azokat a közösségeket, melyekben ellentétes ösztönöknek hódoló emberek kerültek túlsúlyba; másrésztől pusztulásra predestinálta azokat az izgága, nyugtalan egyéneket, kik elhagyták a falu, vár és városadta nagyobb biztonság körét. Viszont ezeknek fenmaradást, védelmet csak lakóinak állandó feláldozása adott. A nyugtalan vérű, bolyongó természetű parasztnak nagy részét pedig elérte a bakó keze, vagy ha katonának mentek, úgy a kóborló lovagokkal együtt többségük utódok nélkül pusztult el. Miként a növényevő állatokat természetes sajátoságaik és a környező viszonyok csordában való élésre kényszerítették, ép úgy a középkor parasztjában, polgárjában és nemes emberében szükségszerűen ki kellett fejlődnie a falu, város és vár szeretetének.

Az emberek tömörülésével a céltudatos gazdasági munka esélyei némileg javultak. A fajfentartás ösztöne viszont erősült, mivel kielégítésének lehetősége emelkedett. A gyermek még hasznosabb volt, mint az elmúlt korszakban, mivel a parasztnak, iparosnak igen hasznos munkatársat, lovagnak védőkart adott. Ezenkívül fokozódtak a javak, melyek apáról fiúra átmehtek. Az öröklés tárgya már nemcsak néhány fegyver, eszköz, hanem gazdag föld, erős vár. És még a jobbagyot is megnyugvással töltötte el az a tudat, hogy a tőle

épített kunyhó védi meg egyik fiát. a saját kezével irtott föld ad megélhetést valamelyik lemenőjének. Parancsolóan súgta minden szülőnek ösztöne: *Gondoskodjál gyermekeid jólétéről!*

Ez csak a törvényes leszármazókra vonatkozott. A visigotok, burgundok, szászok státútumai leghevesebben ellenzik a nem egyenlőrangúak házasságát, mely „törvénytelen.” Általában uralkodtak az ilyenfajta jogi elvek: „Trittst du meine Honne, wirst du mein Hahn.” — „Das Kind folgt der ärgern Hand.” — „En formariage le pire emporte le bon.” — Vajjon honnan eredhet e megkülönböztetés? „A vegyes házasságok szolgálnak leginkább a kaszt, rang, születés, nemzetiség, vallás teremtette egyenlőtlenségek elhomályosítására. A törvényhozó ép e megkülönböztetések érdekében erővel szegült a vegyes házasságok ellen. Ily okok magyarázzák a keleti papoknak más kaszttal való házassági tilalmát; Mózes parancsát, mely az idegen nőkkel kötött házasságot kárhoztatja; a római patríciusok ellentállását a jus connubiumnak a plebejusokra való kiterjesztésével szemben. Hasonló okokból tiltották a középkorban nem egyenlőrangúak házasságát, vagy legalább polgári jogvesztéssel sújtották azt. Végre napjainkban is erre vezethető vissza az, hogy az egyház híveinek és más felekezethez tartozóknak házasságát ellenzi.”²⁶⁾ Tehát osztályérdek állott a vegyes házasságok útjában. Fokozott mértékben volt veszedelmes a szabad szerelem, mely megbontotta az osztályokat elválasztó falakat és ezenfelül az öröklésben jogbizonytalanságra vezetett volna. Mikor pedig az egyház rátette

²⁶⁾ Koenigswarter: i. m. 127. 1.

a házasság intézményére is kezét, akkor már a pap nélkül kötött frigy vallási érdekeket és érzelmeket is sértett. Mindeme okból az ártatlan gyermekeket sújtották szüleik bűneiért. Kifejlődött az az igen inmorális morálparancs: *Átkozott legyen a törvénytelen gyermek!*

A kialakulás e menetét igazolja à *contrario* az a tény, hogy az osztályuralomnak végetvető forradalom egyúttal segít a gyermekek legnyomorultabbjainak sorsán. Ez történt Franciaországban, hol a törvény teljesen eltörölte a régi megkülönböztetést.²⁷⁾

Az osztályérdek nyomása alatt alakultak ki a társadalmi és faji morál parancsai, melyeknek feltétele és együtthatója az egyén bizonyos alkalmazkodása. A hűbériség hierarkiája nem állhat fenn a tekintély uralma nélkül. De viszont a nemesnek, a központi hatalomtól alig korlátozott életmódja a szabadság szeretetét váltotta ki. A folytonos harc elsőrangú erénynyé avatta a bátorságot; az állandó jogbizonytalanságban csak a hűség és önfeláldozás tarthatta fenn a társadalmat.²⁸⁾ Ennek megfelelően a lovag erényei: *a vazallusi hűség, szabadságszeretet, bátorság, lojalitás.*

Ellenben a mindenkitől zsarolt, elnyomott jobbjágy egyedüli fegyvere *a ravaszság, alattomosság.* A kor írói tényleg nem győzik eléggé ostorozni e sajátosságokat. Pedig a ma esetleg joggal megvetett tökéletlenségek adott viszonyok között erényszámba mentek, mert nélkülök a paraszt okvetlenül el-

²⁷⁾ Décr. du 12 brumaire, an II.

²⁸⁾ Spencer: Descript. Soc. 118. 1.

pusztul: Véréit és zsírját ezeren szipolyozták. Elhagyatottságában tökéletlen fegyvereivel, elgémberedett tagjainak védelmére nem számíthatott, ha a páncélba öltözött, jól táplált, vitézi tornákban edzett kizsákmányolók egész rendjével állt szemben. Ezért védte nyomorult létét azokkal az eszközökkel, melyek ép rendelkezésére állottak. Így mutatják a tények, hogy *nem az abszolút erény állapítja meg az egyes társadalmi osztályok helyzetét, hanem ellenkezőleg, a mindenkori társadalmi állapot szabja meg azt, hogy mit tartsunk erénynek*. Számos oly cselekvést ítélünk ma bűnnek, mi erkölcsös volt és viszont.

Ez utóbbira példa az uszora, helyesebben kamattilalom. Mielőtt a pénz a tőke sajátosságait felvette, nem jövedelmezett; hozadékot csak a munka adott. E tény szemlélése vihette az egyházat a „*pecunia non parit*” elvének kimondására, melynek hatása alatt az „*usurari*”-kat üldözték, megvetették. Sándor pápa 1179-ben az uszorások egyházi temetését megtiltotta; a XV. és XVI. század céhei szintén kizárással torolták meg e vétket.²⁹⁾ Ez természetes volt, mivel a tőkének vajmi kevés szerepe jutott még a termelésben. Ellenben a kézimunka hasznos eredménye kézzel fogható volt. A rablás és harcból élő lovagra, vagy az ura számára robotoló parasztra mindez nem hatott, de a városokban nagyon megbecsülték a szorgalmat. Kifejlődött tehát a további két parancs: *Ne légy uszorás. — Becsüld meg a hasznos munkást!*

²⁹⁾ Sombart: i. m. I. k. 184—187. L — Buckle: i. m. I. k. 288. lap.

III.

Az asszony kötelező hűsége már a halász, vadász népek -nél kialakulófélben van. A baromtenyésztés és földművelés kezdetén pedig megrögzött intézmény. Ugyanekkor látjuk, hogy a házassági alak (monogámia, poligámia, poliandria) gazdasági körülményektől függ. A hűbériség idejében a legtarkább össze-visszaságban leljük fel a régi okokat és megrögzött következéseiket. A társadalmi viszonyok szövevényesebbek, ennek megfelelően az erkölcs is összetettebb. De ha eltekintünk a másodlagos parancsoktól és felfogásoktól, úgy világosan áll előtünk az a tény, hogy a kor nemi morálját a külső és belső tisztaság kérdése jellemzi. Az egyik a ruha és *szemérem*, a másik *szüziesség* és felbonthatatlan házasság követelésében csúcsosodik ki.

Az első magyarázása látszólag igen könnyű: *Westermarck* és vele számos kutató a ruházkodásból vezeti le a szégyenérzést.³⁰⁾ Tekintettel pedig arra, hogy e szokása a tetszés vágyából ered³¹⁾ és a test elfedése a kultúra emelkedésével egyre általánosabbá válik: a középkor uralkodó nemi parancsai talán az öltöny viselésében lelik magyarázatukat?

Sajna, e feltevést, mely sok bizonytalanságnak vetne véget, nem fedik a tények: A ruhaviselés általános szokása

³⁰⁾ Westermarck: History etc. 208. 1.

³¹⁾ Westermarck: History etc. 211. 1.

ellenére, miután Parzivalt a szent Graal várában apródok este levetköztették:

Zur Thüre traten jetzt herein
 Vier klare Jungfrauen,
 Die man gesandt zu schauen,
 Ob man ihn wohl verpflaege
 Und ob er sanft gebettet laege . . .

Tekintettel arra, hogy abban az időben a férfiak még nem aludtak hálóköntösben, a szüzek oly dolgokat szemlélték, mi a mai fogalmak szerint legalább is — shoking . . . Másrészt a nők is sok épületes látványt nyújtottak. Scherr szerint még a XV. században teljesen mezítelenül fürdöttek együtt férfiak és asszonyok; leányok és ifjak; barátok és apácák.³²⁾ A szemérem tehát meglehetősen viszonylagos dolog: A kínai nő lábát, az egyiptomi fejét, az európai mindenekelőtt ivarszerveit fedi el. Nagy- és félvilági dámáink semmiért sem sétálnának alsószoknyában, de egy szál vékony lepelben szívesen fürdenek a nagy nyilvánosság előtt. A divathölgyek egyik évben keblüket, máskor karjaikat állítják közszemlére, némelykor pedig egészen zárt ruha kötelező. E jelenségek láttára valószínűnek tartom, hogy a megnyilvánulásaiban állandóan változó szeméremérzés nem ok, hanem következés: A hím tulajdonának védelmére alkalmazott ruhát. Mivel pedig a kezdetleges népek asszonyai eltérően cicomázták magukat: más-más testrészek lettek a nemi gerjedelem gyújtó pontjai és ennek megfelelően a lepel helyzete és viselési módja is változott. Tehát a

³²⁾ Ploss: i. m. i. k. 368—370. 1.

szeméremzés a féltékenység kényszere alatt, a ruházkodás módjának megfelelően alakult ki és a közvélemény nyomása mellett érvényesült.

Ez az ösztön természetesen eltörpült, avagy módosult, mikor nálánál hatalmasabbal került szembe: így magyarázhatjuk azt, hogy a közvélemény erejével ható divat mindenkor legyőzi a szeméremzést. Hasonló eset áll be, amikor más erősebb érzelmek hat. Például: „valószínűleg közismeretű, hogy még V. Károly császár idejében a legelőkelőbb patricius családok leányai szerencsésüknek tartották, ha ünnepélyes bevonulásai alkalmával uralkodójuk előtt teljesen meztelenül nyithatták meg a menetet. Azt szintén mindenki tudja, hogy az apák császáruknak szívesen engedték át leányaikat szeretőül ...³³⁾ Itt tehát tisztelet, hiúság, haszonlesés legyőzte nemcsak a külső szemérmeket, de a szüziességet is. És ezzel elérkezünk a belső tisztasághoz, mely az imént idézett példa szerint ugyancsak akkor érvényesül, ha nem kerül szembe nálánál hatalmasabb érzellemmel. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a *szüziesség, hűség követelése* honnan ered?

A férfi jogait sérti neje hűtlensége; az apa pedig azért védi leányának szüziességét, mivel különben az nem kap férjet. De mi e felfogás gyökere? Miért féltékeny a lovag becsületére és miért adja oda az eszkimó vendégbarátjának a feleségét? Miért vészit a deflorált leány értékéből, holott némely népeknél ép szeretőinek nagy száma fokozza a keresletet? Alkalmassint azért, mivel adott korban és helyen a barátság érzelme avagy az udvarlók számához arányuló hiúság erősebb a

³³⁾ Ploss: i. m. I. k. 371. 1.

szüziesség követelésénél. De miért kellett e parancsnak egyáltalában kialakulnia? . . . A szokott felelet: a kereszténység nemesítő hatásával való érvelés nem állja ki a bírálást. Bizonyos fejlődéssel együtt jár e követelés: Egyiptom, India és Ázsia sok népének hitregéjében találkozunk a szüziesség tisztetével. A kínai legenda szerint az első emberpár nője nem akarta szüziességét feláldozni és az istenek tisztasága jutalmául megengedték, hogy imádójának szempillantása termékenyítse meg. Az érzéki Görögországban Athéné és Artemis fő attribútuma az érintetlenség. Ugyanott némely papi és sok papnői rend lényeges kötelessége a nemi tartózkodás volt. Pythagoras iskolája alapvető erénynek tartja a szüziességét. Rómában a vestákat fogadalmuk kötelezte tartózkodásra. Sibyllát és Cassandrát szüziessége tette jóssá. A szűz Claudia ereje csodát művelt.³⁴⁾

Íme ezek azok a tények, melyek a tudomány jelenlegi állapotában tudtommal még mindig nem nyertek magyarázást. Az igen sok meddő kísérlet láttára csak félve kockáztatom meg a magam feltevését:

A barbár korban a szülés nemcsak módfelett fájdalmas, de igen veszélyes esemény. Az asszonyok jó része gyermekágyban, óriási kínok között pusztult el. Ezt látta a férfi, ki minden rosszat szellemekre, istenségekre vezetett vissza. A nő szenved, tehát a túlvilágiak haragját vonta maga után. A rosszszalás oka pedig csak az asszony lehet. Szüléskor valami gonoszat követ el: *tisztátlan*. És tényleg a legtöbb népnél tisztátlanság képzelete tapad a szüléshez. A vadaknál az asszonynak

³⁴⁾ Lecky: I. m. 1. k. 108—111. l.

rögtön el kell hagynia a kunyhót, hogy tisztító vallásos szer-tartásnak vesse alá magát. A zsidók hite szerint pedig: „És szólt az Úr Mózeshez, mondván: Szólj Izrael fiainak és mondd nékik: Az asszony, ha magzatot foganván . . . szül, tisztátlan . . .”³⁵⁾

Idők folyamán felderítették a közösülés és megterméke-nyítés okozati összefüggését. Még ma ismerünk oly népeket, melyeknél a *couvade* szokása uralkodik; nem elhamarkodott tehát az a feltevés, hogy igen kezdetleges műveltségi fokon egyáltalában nem ismerték a jelenségek biológiai viszonyát. De amikor évszázados, talán évezredes megfigyelés eredménye-ként meglátták a szülés okát, természetesen kiterjesztették a tisztátlanság fogalmát az azt előidéző nemi tényre is. A közösülés rossz, mert hisz kínszenvedést okoz. Az altruizmus megizmosodásával a férfi együttérzett nejevel. Tehetetlenül állt a fekhelynél, melyen halványa fetrengett. Félelem és rettegés közepette átkozta a boldogság percét, véteknek hitte cselekvé-sét, mely ily nagy rosszakat termelt. *Bűnösnek vallotta saját gerjedelmét.*

Íme innen eredhet a nemi élet megvetése, ellenkezőjének: a szüziességnek tisztelése.

Ehhez az általános okhoz a középkorban még egy külö-nös is csatlakozott. *A nemi betegségekre* gondolok, melyek a közös gőzfürdők szokása és gyakori kicsapongás útján óriási módon terjedtek és végigpusztították egész Európát. Erős hi-tem szerint e nyavalyák minden megfontolás, avagy prédiká-ciónál jobban mozdították elő a tartózkodás követelését.

³⁵⁾ Leviticus: XII. 1—2

Végső elemzésben tehát azt látom, hogy a barbár férfi cselekvése következéseinek láttára bűnösnek, tisztátlannak tartotta a nemi életet, még pedig különösen akkor, ha *másokról* volt szó: Napjainkban *is* azt látjuk, hogy saját testünk egyéb biológiai működései nekünk nem, de embertársainknak igenis utálatosak. Ezért tulajdonítottak nagyobb erőt, értéket a tiszta leánynak. És innen eredt a szűz védelme házasság előtt, az asszony szigorú őrzése és elzárása házasság után, azaz a féltékenység. Fontos védelmi eszköz volt háremen kívül a ruha, melynek állandó viselése kiváltotta a szemérem érzését. A kereszténység átvette a szüziesség és szemérem parancsát és a végletekig fokozta azt. Művét segítették a pusztító nemi betegségek.

A szüziesség általános érvényesítése, minden erőlködés ellenére, lehetetlen volt; kedvezőnek tetszhetett legalább annak lehető megszorítása a „tisztább” *egynejtésben*. Hozzájárult ehhez, hogy a házassági erény védett legjobban a rettenetes betegség ellen, melynek gyógyítását még akkor nem ismerték. Minden ok tehát a monogámia mellett szólt. Ennek ellenére megfelelő gazdasági viszonyok nélkül az emberiség nem tehetne volna meg ez óriási lépés kísérletét sem: A nemi vágy bárdolatlan, szellemi munkával nem foglalkozó, jól táplált emberekben óriási. Nem csodálatos tehát, ha egy író azt mondja a középkori asszonyok és leányokról, hogy: „bármely ifjúnak minden valódi, vagy álszemérem, habozás és küzködés nélkül nyakába varrták magukat és brutális vágyuk kielégítésére ösztönöztek . . . Ha erőszakos közeledésüknek ellentállt, úgy az éjjelt felhasználták arra, hogy ágyába feküdjenek; — ez oly

epizód, mely 20—30-szor fordul elő románcaikban.”³⁶⁾ Ilyen volt a heves vágy, melyet még a veszély ismerése — és hányan nem tudtak arról! — sem korlátozott. Szerencsére *gazdasági okok* is szóltak a monogámia mellett:

A termelés java házban folyt. A „Hermann és Dorottyában” leírthoz hasonló „jó háziasszony” kincseket ért. A ruházatot, ételt, fénnyüzési és használati cikkek jó részét ő, vagy nőcselédjei termelték. A gyermekek nevelése és jó részben oktatása is az úrnő kötelessége, ki ezenfelül még fontos felügyeleti teendőket is végzett. Természetes tehát, hogy „a korai feudalizmus idejében a háztartás és úrnő minősége a földesúrra elsőrangú fontossággal bírt; rendszeres, állandó háztartás nélkül a termelés egész mechanizmusa fenakadt. Ily körülmények között szilárd házasság, kemény házi fegyelem szükségszerű volt.”³⁷⁾

Később, mikor nagyobb munkamegosztásban a nő teendőit hivatalnokok látták el, megrendült a családi élet gazdasági alapja és az egyidejű fénnyüzés kikezdte annak monogam voltát is. A főurak jártak elől a kicsapongásban. Hova-tova a nemességnél a családi erények már gúny tárgyai, a kicsapongás pedig kötelességszámba megy. „Jellemző az akkori felfogásra, hogy az alapjában tiszta erkölcsű Nagy Frigyes szükségesnek hitte, hogy hivatalosan szeretőt tartson . . . A viszony abban állt, hogy (a király) minden este vele egy óráig, nyáron a kertben, télen a szobában sétált és udvari ünnepélyek alkalmával néha ünnepélyesen egy ablakmélyedésbe vonultak vissza.”³⁸⁾ Szakasztott ily felfogást tükröztet vissza a

³⁶⁾ Gauthier: id. Spencer: Descript. Soc. 32. 1.

³⁷⁾ Kautsky: Die Klassengegensätze von 1789. 21. 1.

³⁸⁾ Helwald: i. m. IV. k. 246. 1.

XVIII. század francia nemessége. Ellenben a polgárság, melynek gazdasági viszonyai megkívánják a nő hathatós közreműködését, annál jobban ragaszkodik a családi élet tisztaságához. E folyamat oly nyilvánvaló, hogy a Lajosok udvarában a házasság szilárdságát burzsoá szokásnak csúfolják és ennek megfelelően vetik meg : „A hitvesi szeretetet a kor (XVIII. század) nevetséges, magas származású személyekhez nem méltó gyengeségnek ítéli: Nemeshez méltatlan, polgári, majdnem lealacsonyító boldogságnak tekintik, mely csak kis emberekhez illik. A nagyvilági házasságon alul álló alacsony érzésnek minősítik, mely alkalmas jónevű férfi vagy nő hírének kompromittálására.”³⁹⁾ Íme ennyire módosította a gazdasági viszonyok változása az erkölcsi felfogást! A monogámiát a körülmények tették szükségessé és ahol erősebb szenvedélyek, avagy érdekek jöttek összeütközésbe, ott nem érvényesülhetett. Az állam és egyház egyaránt büntette a házasságtörést. De Szászországban mégis oly rendelkezés érvényesült, mely szerint a házassági kötelesek teljesítésére alkalmatlan férj köteles nejét másnak felajánlani. Ennek oka kétségtelenül gondoskodás arról, hogy a parasztbirtoknak jusson örökös.⁴⁰⁾ Tehát a szüziesség és szemérem érzése, meg a hím féltékenysége csak azokban az osztályokban vezetett egynejlésre, melyekben a nő gazdasági szerepe fontos; a vagyon nem túlságosan nagy; a mindennapi munka pedig a család fenmaradására elengedhetetlen. Ellenben a gondatlan, henye élettől felcsigázott érzékiség; a nagy vagyon biztosította dologtalanság és a

³⁹⁾ Concourt: La femme au XVIII. s. 233. 1.

⁴⁰⁾ Bartels: i. m. 54—57. 1.

gazdasági túlsúly adta hatalom az uralkodó rendeket és embereket poligámiába, poliandriába viszi.

Így igazolják a tények ama lényeges okokat, melyek uralma alatt kifejlődött két erkölcsi parancs: *Nők, tartsátok meg testi, lelki tisztaságtokat! — Közrendűek, éljetez egynejtésben!*

E két elv már egymással is ellenkezésben állt: egyiknek követelése kizárja a másikat. Kétségtelen, hogy a középkor az elsőt, a régibbet kiválóbbnak tartotta és az egynejtésben csak az emberek rosszaságától kikényszerített enyhítést látott. Persze még a könnyebben megtartható rendelkezést sem követték a gyakorlatban. A hatalmasok és gazdagok megvásárolhatták az érzékiség kielégítésére alkalmas eszközökkel, így teremtette meg a hűbériség nagy vagyonbeli egyenlőtlensége a *prostituciót* és szolgáltatott igazolót példát arra, hogy mennyire befolyásolják a gazdasági viszonyok a tőlük látszólag legtávolabb álló erkölcsi hitelveket.

A középkori költő éneklí:

„Die Else sprach (zu ihrem Manne) darauf voll Wut:
Dass dich das Fieber rütteln thut!
Wenn du mir nicht willst Zierden kaufen,
So kann ich zu den Mönchen laufen
Und zu dem Adel, zu den Pfaffen,
Die werden mir, wohl Kleider schaffen,
Damit ich geh, wie ein ander Weib.
Ich zahl' es ihnen mit Ehr' und Leib! . . .”⁴¹⁾

⁴¹⁾ Bauer: i. m. 139—140. l.

Ez csak egy példája annak a tanításnak, melyet a prostitúció egész története hirdet: fényűzésre való hajlandóság és különösen nyomor kényszeríti a nőt teste áruba bocsátására. A nagy vagyombéli különbség így ad létet a prostitúciónak, melyet a társadalom és törvényhozás szentesít. Bécs városa 1278-ban, Augsburg 1273-ban, Hamburg 1292-ben hatósági jóváhagyással bordélyházakat állít. A többi város a XIV. században követi a példát.⁴²⁾ Az erénycsöszök tetszetős szólásmódokkal védik az új intézményeket: „A kéjnéokról alkotott ama nézet, hogy ők a polgári leányok erkölcsének védelmére szolgálnak, általános volt a középkorban.”⁴³⁾ Azt persze elfelejtik, hogy a népesség nagyobb fele nőnemű volt és így bőven akadt volna minden férfinak párja. Az állítólag a felsőbbbrangú nő védelmére szolgáló, tehát magasztos hivatást teljesítő szegény leányok sorsa pedig igen rossz volt. E két tény kellően megvilágítja a múlt és jelen álokoskodásait. A prostitúció „intézménye” nem ily meggondolásoknak köszöni létét és fenmaradását. Gyökere egyesegyedül a vagyon adta hatalom. Ezért nem tapad erkölcsi ítélet ahhoz, ki az eleven árut veszi; ezért vetik meg az „önfeláldozó” leányokat. A hatalmasok kedvtelése szentesíti az intézményt, melyet morális parancs véd. Mindenütt azt hajtogatják: *A prostitúció szükséges!*

A hűbériség nemcsak a leánynyal, de az asszonynyal is rosszul bánt. Már láttuk, hogy a nő megbecsülése gazdasági súlyától függ. Tekintettel arra, hogy a nagybirtok tulajdonosa kevéssé szorult feleségére, már eleve is valószínű, hogy azt nem

⁴²⁾ Baer: i. m. 148—149. 1.

⁴³⁾ Bauer: i. m. 135. 1.

is tekinti egyenrangú félnek. E feltevést megerősítik a tények. ”Ha áttekintjük szokásjogunk fő intézkedéseit, úgy nyilvánvalóvá lesz az a tény, hogy a hűbéres nemes családok ragaszkodtak (a két nem) egyenlőtlenségének elvéhez. Ellenben az egyenlőségi elvek mindenütt behatoltak a földműves és polgári családokba”,⁴⁴⁾ mivel itt a nő munkájával és keresetével támogatta férjét. Ennek következtetés: „A földhöz kötött jobbágyok családjában fejlődött valószínűleg először a férfi és nő vagyonszössége, még pedig inkább a tényleges viszonyok és nem a jog alapján . . . A közösség bizonyos nehézséggel terjedt a nemes családokban . . . A hűbérbirtok természete akadályozta meg a közösséget.”⁴⁵⁾ Még a hűbériség bomlásakor is az urak a tulajdon egysége és megtartása érdekében ragaszkodtak a leányok öröklési jogra való képtelenségéhez. Ellenben a közrendnek mindkét nemű gyermekei egyenlő jogúak.⁴⁶⁾

A nemes asszony helyzete néhol javult. A lovag gyakran távozott harcba, vadászatra és ilyenkor az egész védelem és minden gazdasági tevékenység nevére hárult. Ennek megfelelően emelkedett természetesen annak megbecsülése is. De általában uralkodott ez a parancs: *Nemes asszony, férjed rendelkezik: feletted!* Az alsóbrangúak pedig már belátták: *Közrendű nő, néked is megvannak a magad (apró) jogai!*

⁴⁴⁾ Koenigswarter: i. m. 253. l.

⁴⁵⁾ Koenigswarter: i. m. 235—218. l.

⁴⁶⁾ Koenigswarter: i. m. 197. l.

Tanúi voltunk amaz embertípus kifejlődésének, melyet mindannyian jól ismerünk, nemcsak a történelemből, hanem azért is mivel sok elkésett utódja még korunk társadalmában is él, ott állandó zavarokat okoz.

A hűbériség uralkodó alakja a nagy tollú, erős öklű, fegyverben járó, a maga módja szerint bátor, hű, szabadságszerető, lojális nagy úr, kinek hatalmát csak saját bárdolatlan szenvedélyei törik meg. Tudománya hadviselésben, vadászatban merül ki. Némileg ért a kezdetleges földműveléshez. Cselekvésében még mindig érzelmei vezetik. Kiegészítő fele a félelemből hű, nevelés okából alázatos, tudatlansága miatt babonás úrnő. Velük szemben áll az alattomos, ravasz, szolgai természetű, agyoncsigázott jobbágy, állathoz sokban hasonló párjával. A két osztály között tátongó űrt lassan, de feltartóztatlan erővel hidalja át a jövő uralkodó alakja: a munkás, hagyományokhoz ragaszkodó, fukar, előrelátó, műveltebb, cselekvésben kitartó polgár és neje: az ismert jó gazdasszony. A gazdasági viszonyok módosulása ezt az emberpárt lökte a társadalom első, vezérlő helyére.

TIZEDIK FEJEZET.

Kapitalizmus.

I. Tőkeképződés közvetlen okai. — Közvetett okok. — Bányászás, gyarmat, ipar. — Belterjes gazdaság.

II. Özönlés a városba. — Politikai összpontosítás. — Kulturális haladás. — Régi keretek pusztulása. — Új eszmék.

I.

A halál magában hordja az élet csíráit és viszont. El múlt korszakok viszonyaiból nő ki adott társadalmunk és a mi állapotainkból szükségszerűen új alakulás fakad majd. E meglehetősen elkoptatott igazságnak a múltra vonatkozó részét igazolja a kapitalizmus, mely a hűbériségen tenyésző papi és főnemesi uradalomból sarjadt.

Vagyonbéli és hatalmi különbségek adtak közvetlenül létet a *tőkeképződésnek*: Camera apostolica, melynek alapját III. Ince pápa (1198—1216.) vetette meg, az egész ismert világban egyházi adót, adományokat gyűjtött és óriási gaz-

dagság felhalmozására vezetett. Az egyházi lovagrendek és főurak ingatlanaikból nagy jövedelmet húztak. A hatalmas királyok szintén sok javat harácsoltak össze. Végül az egyre fejlődő városok háztartásában ugyancsak érték gyülemlett meg. Így alakultak ki a vagyon kisebb-nagyobb gyűjtőmedencéi, melyeket a fejlődés bizonyos fokán a szervezkedő polgári osztály megcsapolt. E szerep különösen a bankároknak és hivatalnokoknak jutott. A keresztes hadjáratok óta egyre emelkedő fényűzést és szükségletöbbletet az adók, adományok és a föld jövedelme már nem fedezte. Az irtásra és megmunkálásra váró *terra libera* pedig egyre gyérült. A hatalmasok tehát kölcsönöket vettek fel: adót, vámot és egyéb jövedelmi forrásokat zálogosítottak el. „A pénzkölcsönnek, vagy ha nyíltan megnevezzük a dolgot: az uzorának jutott az a jelentékeny történelmi szerep, hogy a hűbéri gazdagságot nagy mértékben polgári vagyonná alakítsa át és ezzel előkészítette az újkor kapitalista gazdasági rendjét.”¹⁾ Így hatott közre az uzora minden erkölcsi ítélet és egyházi tilalom ellenére fejlettebb termelési és fogyasztási viszonyok megteremtésében. Rossz szagú, csúnya földből nőnek gyakran a hatalmas fák .... A leírtnál nem kevésbé visszataszító de hasznos tényező volt a magasrangú hivatalnokok önző, hűtelen eljárása. A történelemből régi jó ismerőseink azok a szegény miniszterek, államférfiak, kik hivatalnokoskodásukat megtollasodva hagyták ott és így vitték jobb kezekbe a terméketlen vagyont.²⁾ Az állandó lopás, zsarolás, fosztogatás időnek

¹⁾ Sombart: i. m. I. k. 255. 1.

²⁾ L. részletesen Sombart: i. m. I. k. 237—272.

előtte kimerítette volna a földbirtokos osztályt, ha nem emelkedik rohamosan a telek értéke. De a kereskedés, ipar fejlődésével egyre nagyobbodik a föld bece. Ezt különösen a gazdasági élet gyújtópontjában, a városokban tapasztaljuk, hol az ingatlan tulajdonosaira, leginkább a földbirtokosokra háramlott haszon.³⁾

Az így összehalmozott vagyon új üzemeket teremtett, új jövedelmi forrásokat nyitott meg. Ezek között a legfontosabb a bányászás, mely elsőrendű fontossággal bír a tökékezés *közvetett* okai között. Magyarország, Ausztria, Németország a XV. század óta sok aranyat, ezüstöt termelt, melynek java kezdetben reáljogként a földtulajdonost illette. Mihamar magánemberek is részesedtek haszonban, mivel a bányászás kisiklott a céhek kezéből és bankárok, meg kereskedők vagyonát növelte.⁴⁾ Ugyanekkor, vagy kevéssel azután a gazdagodás egyéb forrásai fakadtak. A delejtű feltalálása megkönnyítette a hajózást; a nagy felfedezések pedig új piacot, új beszerzési területet nyitottak a gazdaságban és határlomban egyre emelkedő polgárság számára. „Az Európán kívül való kereskedés, mely addig csak Itália és a Levante között volt meg, most kiterjedt Amerikára, Indiára és mihamar túlszárnyalta az egyes európai államokban, vagy azok között folyó árucserét. Az amerikai arany, meg ezüst előntötte Európát és desztruktív elemként hatolt be a hűbéri társadalom hézagai, szakadásai és likacsai közé. A növekedő szükségletet már nem elégíthette ki a kézműves üzem; az előre-

³⁾ L. részletesen Sombart: i. m. I. k. 282—234. 1.

⁴⁾ Sombart: i. m. I. k. 273—281. 1.

haladt államok vezető iparágaiban azt a manufaktúra helyettesítette.”⁵⁾ Az új termelési mód gyors terjedését az óriási haszon és a gyarmatosítás néven ismeretes rablás biztosította. *Sombart* adatai szerint némely gyarmaton régi csizmáért 300, spanyol köpenyért 1000, serleg borért 200 aranyat kértek. A *Hudsonbay-Company* állítólag 2000% nyereséggel dolgozott, a portugál kivitel üzleti haszna 400% volt. Ez a szertelen nyereség egyrészt, másrészt az a körülmény, hogy a nemes ércек óriási szaporodása már nem nyújtott kellő nyereséget: a tőkét az ipari vállalatokba vetette. A XVIII. század harmadik felében a termelés végleg kisiklik a kisiparosok kezéből. Ugyanekkor a kereslet összpontosítása, mely tömegtermelésre utal és új, nagy feladatok gyors végzésének szükségessége megteremti a *gyáripárt?* ⁶⁾ A termelés már nem megrendelésre, hanem a spekulációra történik; a termelő és fogyasztók közé közvetítők ékelődnek; a munkamegosztás fokozódik.⁷⁾ Mindeme körülmények tönkre teszik a mesterembert. De ha még lett volna némi reménye a megélhetésre, úgy ezt is elvette a gőzgép, mely „a kart és testet óriási módon megnagyobbítja; az izomerőnek gigantikus méreteket kölcsönöz; az ujjak finom érzését fokozza; a látást mértföldek ezreire terjeszti ki; a lábaknak a szél gyorsaságát kölcsönzi.”⁸⁾ A gép ezenkívül maga gyárt új, még tökéletesebb gépeket. Ezzel gyorsítja a fejlődést és rövidebbé teszi a régi

⁵⁾ Engels: *Dürring's Umwaeltzung der Wissenschaften*: 107. 1.

⁶⁾ *Bücher*: i. m. 196—199. 1

⁷⁾ *Sombart*: I. 480—508.

⁸⁾ *Sombart*: i. m. II. k 58. 1

termelési mód haláltusáját. Az átváltozás feltartóztatlan gyorsasággal folyik le. A termelés tőke nélkül immár jóformán lehetetlen és végső következeiseiben mindig meddő kísérlet. Az önálló mesterek a kapitalizmus szolgátságába süllyednek, annak kényétől, kedvétől függenek. Ennek következése a bérek lenyomása, a „Mehrwert” emelkedése, mi végső elemzésben újabb tőkeképződéshez és összpontosításhoz vezet. Az egész ipari termelés mihamar két egyenlőtlen erejű és nagyságú táborba szakad. A nagyszámú, még erőtlen munkásság a hatalmas kapitalistákkal áll szemben.

Az ipari fejlődés kihat a földművelésre. A nyerstermékek után való kereslet emelkedése az árak felzökkenésével áll arányban. Ennek következtében emelkedik a földjáradék és az ingatlan ára. A jobbágygazdaságnak meg kell szűnnie, mivel produktivitása kisebb a földhöz kötött munkás nem vihető át más vállalatba; technikája tökéletlen; a szaporaság aránylag kicsiny. Ezért kellett a földművelésben is a kapitalista termelési módnak diadalmaskodnia, mely a gazdaságot belterjessé teszi. Viszont a verseny nyomása alatt szükséges nagy befektetések eladósodásra vezetnek. Megkezdődik az ingatlanok a „jobb gazdához való vándorlása.” Ezzel párhuzamosan a népesség java elveszti birtokát; kint a pusztaföldön egyre nehezebb a megélhetés, mivel a mezőgazdasági munkás alkalmazása belterjes üzemben csak időleges; a gyár pedig elüti azt ipari mellékfoglalkozásától, így alakul ki a földművelésben is a tőke és proletariátus ellentéte.⁹⁾

⁹⁾ További részletes megokolást lásd Sombart: i. m. II. k. 124—153. l.

II.

A gazdasági alakulást nyomon követték annak társadalmi, jogi és kulturális együttthatói.

A föld kisiklik a kisemberek kezéből; a város iparának munkás kezek kellenek, tehát az jó-rossz megélhetést, új kereseti forrásokat is ad. A társadalmi nyomás e különbsége okolja meg az új kor jellegzetes tüneményét: a városokba *való özönlést*. Ezzel együtt megváltozik a gócpontok jellege, szerepe. Az ókori államokban, meg a középkorban egész a XV. századig a város vallási, politikai meg hadászati középpont. Területén egyesül az összes ipar, kereskedés, mely saját magának és környezetének eltartására elegendő. Ellenben korunk ipari fejlődése megteremtette a speciálizációt és ezzel lehetlenné tette a gazdasági függetlenséget. Ennek következtében kifejlődnek a gyár-, kereskedő-, fürdő- és nyugdíjas városok. Ezek már nem független egyedek, hanem csak részei az egységes termelésnek, melyet szövevényes munkamegosztásával új egység, az *ország* vesz át,¹⁰⁾ „A feudalizmus idejében az államot alkotó egyes közösségek gazdaságilag majdnem egész függetlenek voltak, mivel jóformán egész szükségletüket maguk termelték. Ebből következett politikai függetlenségük. Az áruterelés és kereskedés ellenben megállapította a nemzet apró közösségeinek néhány, vagy egy gazdasági középponttól való függőségét, így következett a gazdaságiból a politikai

¹⁰⁾ Durkheim: i. m. 164-165. 1.

központosítás. A tartományok és városok önkormányzása helyébe a központi államhatalom szervei léptek. A bürokrácia napról-napra új területeket hódított meg, jobban fegyelmezte és a központi hatalomtól tette azokat függővé.”¹¹⁾ E folyamatot nagyban elősegítette a lőpor és könyvnyomtatás, mely az elmúlt korszak nagyjainak kezéből kivette hatalmuk anyagi és szellemi eszközeit.

Az ágyú lerombolta a rablólovagok bevehetetlennek vélt várait. A lőfegyver állandó hadsereget kíván meg. A katonászkodás és ipari foglalkozás némely elemi ismereteket tételezett fel, melyeknek nagy tömegekre való terjesztését a könyvnyomtatás tette lehetővé. A kapitalista rend élt e feltételekkel. Az ipari fejlődést a *népoktatás* mindenütt nyomon követte. A XV. század német iparos városai már u. n. „Schreibschule”-kat állítottak fel, melyek az írás, olvasás és számolás művészetét tanították. Németalföld községei a XVII. században népiskolákat létesítettek. Franciaországban XIV. Lajos alatt a „maitre d'écrivain”-ek céhhez hasonló szervezete oktatta a népet. Ausztria a XVIII. században követi a példát. Nálunk 1777-ben meghozzák a „ratio educationist.” Angliában Lindsey 1765-ben megalapítja a vasárnapi iskolákat; nemsokára azután kölcsönkönyvtárakat nyitnak meg.¹²⁾

A tudomány fejlődése feleslegessé tette a régi, céhekben történő oktatást. „A XIX. század második fele óta nem azt kérjük, hogyan történik valami, hanem miért? Már nem az érdekel, hogy a bőr bizonyos pácban, bizonyos idő múlva

¹¹⁾ Kautsky: i. m. 9. 1.

¹²⁾ Buckle: i. m. i. k. 430. 1.

megpuhul, hanem a vegyi folyamat okát keressük. Az ipari termelés előbb empirikus volt, most racionálissá lesz. Így meg rögzítve a termelés módjait, már nem kell mestertől tanulni, jobb forrás a könyv. Találmányoknak már nem a rendszer- telen keresgélés, hanem szabályok szerint történő kísérletezés ad létet.”¹³⁾

Az ipari fejlődés, állandó hadsereg és állami adó be- hozása megteremti a jobbágyfelszabadítás és népművelés korát.

A nagy gazdasági, társadalmi és kulturális változást a jog is visszatükrözi. Mindenekelőtt a magánjog fejlődése és elhatalmasodása szembeszökő. Ez különben természetes. Mi- ként Durkheim igazolta: minél közelebb áll valamely társa- dalom a mienkhez, annál kisebb a büntetőjog és nagyobb az ösz- zműködést szabályozó jog szerepe.¹⁴⁾ A magánjogban vi- szont fontosak a szerződés és foglalkozás szabadságára vo- natkozó új elvek.

A céhrendszer előidéző, lényeges oka a versenytilalom volt. A termelés minőségének és mennyiségének szigorú meg- határozását, spekuláció kizárását a kevés gazdasági erővel rendelkező szűk látókörű iparos érdeke követelte. A kapita- lizmus idejében mindeme ok lényegesen módosult. A céh- rendszer összeforrta a középkori várossal, mely a termelőket és fogyasztókat egy gazdasági körben foglalta össze. A kapi- talista rendben ellenben nem a város, hanem az ország a ter-

¹³⁾ Sombart: i. m. II. k. 63—64. 1.

¹⁴⁾ Durkheim: i. m. 120. 1

melési egység. Ezért a céhrendszer a régi várossal együtt pusztult el.¹⁵⁾ Az új gazdasági rendnek diadala érdekében le kellett rombolnia a kisiparost védő korlátokat. Ha ezt nem teszi, úgygyőzelme bizonytalan, vagy legalább is késlelkedik. Tényleg látjuk, hogy a céhrendszernek kedvező jogot magyarázással, kiterjesztéssel, hol ez nem elegendő, ott szükség esetén erőszakkal idomítják és áttörik.¹⁶⁾ E tény leszögezése a belátás szempontjából érdekes: A törvényhozó nemcsak hogy nem látta előre az óriási változást, melynek csírái körülötte tényészek, hanem mozdulatlanságával a régi elmúlt idők rendjének szolgálatába szegődött. A múlt korszak elején azt tapasztaljuk, hogy a hűbéri birtok tényleg már örökletes volt, mikor a törvényhozó még mindig az ellenkezőhöz ragaszkodott;¹⁷⁾ ép így most a céhrendszer *tényleg* már nem létezett, mikor a szakaszok még mindig virágzó intézményként számoltak azzal. — A baromtenyésztést a diadalmaskodó kezdetleges földmivelés, ezt pedig a nagybirtok csak harccal és erőszakkal szorította le a történelem színteréről. Ép így a kapitalizmus is rombolás és elavult termelési alakok elpusztítása árán diadalmaskodhatott. E tanulság persze nem gátolja korunk uralkodó rendjének híveit és szószólóit abban, hogy a meglévő változhatatlanságát és minden új fejlődés lehetetlen meg veszélyes voltát ne hirdessék abban a korban, melyben a kartellek és trösztök tényleg már véget vetettek a szabadverseny elvének.

¹⁵⁾ Durkheim: i. m. XXVI. 1.

¹⁶⁾ Példák Sombart: i. m. II. k. 39. és köv. lap.

¹⁷⁾ Csak Kopasz Károly ismeri el jogilag Franciaországban a hűbéri birtok örökletes voltát. Koenigswarter i. m. 190. 1.

A tőke uralmának első jogi ténye ép az úgynevezett *szabadság* elméletének megállapítása. A foglalkozás szabadságát hirdették a kézműegyedárusággal járó céhszisztemmel szemben; a szerződés szabadságát szegezték a munkabérek meghatározásának és kamattilalomnak. Uralkodó jogunk nem tesz különbséget szegény és gazdag, erős és gyenge között. Mindenkit szabadnak nyilvánít és ennek megfelelően egyenlő védelmet nyújt, vagy talán helyesebben a védelem egyenlő hiányával szolgáltatja ki a kicsinyeket a nagyoknak. A tarthatatlan helyzet nyomása alatt lassankint tesznek már kivételeket a gyermekek, nők, a fogyasztók bizonyos körének számára, de általában áll még az elmélet a maga megdönt-hetetlen szilárdságában. Ebben a szerződés szabadságában csúcsosodik ki korunk jogi rendszere ép úgy, mint erkölcs-tanunkat az egyenlőség eszméje jellemzi.

TIZENEGYEDIK FEJEZET. (Folytatás.)

Erkölcsei rend.

I. Munka. — Vallás. — Szimpátia terjedése. — Kizsákmányolás és háború. — Békeszeretet. — Türelem és igazmondás. — Előrelátás, meg takarékoság. — Pénz mindenhatósága. — Tisztaság.

II. Fajfenntartás. — Házassági alak. — Férfi nemi tisztasága.

III. Család. — Haza. — Népeség sűrűsödése. — Egyenlőségi eszmék.

I.

A kapitalizmus idejét a pihenést nem ismerő állandó munka, talán helyesebben szünettelen hajsza jellemzi. Igaz ugyan, hogy tőke nélkül hova-tova reménytelen a nyereség utáni vágy, de viszont maga a tőke nem ad megélhetést. Az ipari államokban egyre kisebbedik a kamatláb. Ily körülmények között az improduktív élet teher az egyén és környezete szempontjából. Az állandó, ideges sürgölődésben a tehetetlen szemlélőn korunk jellegzetes betegsége, az unalom vesz erőt.

Ettől eltekintve, az állandó drágulás közepette a kereset nélkül lézengő embereknek még szűkes eltartása is nehéz. Ezért fordul a közvélemény a herék ellen. Még a legelmaradottabb társadalmi osztályok is keresetre fanyalodnak. A művelt államok főnemessége dolgozik. Ennek láttára tévedés veszélye nélkül mondhatjuk, hogy korunk minden embere felett uralkodó parancs egyre azt ismétli *Dolgozzatok!*

A munka adott viszonyaink között tudást tételez fel. Az izmok művét egyre inkább az agyvelője váltja fel. Az erőfeszítést gép végzi, melynek kezelése ismeretek híján lehetetlen. A polgári foglalkozások alapja szintén az ész. Ily körülmények között tudás megszerzése és közvetítése fontos, azt mondhatnám elsőrangú kötelesség. Ezért ment át a köztudatba a *"Tanuljatok, tanítsatok!"* elve.

E két parancs nélkül a tapasztalás és elmélkedés tanúsága szerint lehetetlen a megélhetés; érvényesülésüket tehát a természetes kiválasztás és meggondolás egyaránt szolgálja. Az ember veleszületett tunyaságán így diadalmaskodik a fennmaradás ösztöne és belátás. Kialakul a munka és szellemi erőfeszítés hitágazata, mely rombolólag hat a régi kor maradványaira: a vallásokra. Isten szolgáinak terméketlen léte dolgozó korunk erkölcsi érzését sérti. A túlvilági babona, a herék ez utolsó mentsvára pedig rombadől, eloszlik a tudomány világlátásánál. Forduljatok közepes eszű és tanultságú emberhez, kinek vallásról sohasem beszéltek. Meséljétek azt, hogy a földet Isten alkotta, ki egy napon teremtette a világosságot, a napot pedig csak a következőn; hogy az első nőt az első ember oldalából készítette; hogy Jónás bálnában

élt, Josua pedig megállította a napot; hogy szűz Mária a Szentlélek segítségével fogant gyermeket; hogy Jézus halottakat és magamagát is feltámasztotta . . . Ez az ember szemetek közé nevet.”¹⁾ E nevetés egyrészt, a dolgozó emberek haragja, másrészt menthetetlenül megássa a tételes vallások és túlvilági hit feltámadást nem ismerő sírját. Ezért jutott különben a tudás körének tágulásától vezetett egész fejlődés menetén egyre kisebb szerep a természetfelettinek. „Ha egyáltalában létezik igazság, melyet a történelem kétségtelenné tett, úgy ez az, hogy a vallás a társadalmi élet egyre szűkebb körére terjed csak ki. Eredetében-mindent uralt; a mi társadalmi, az egyúttal vallásos; e két szó egyenlő értelmű. Lassankint a politikai gazdasági, tudományos életműködések ki- küzdik szabadságukat, külön szervezkednek és egyre világibb jelleget öltenek.”²⁾ Az ember ugyan ma sem nélkülözheti a reményt és vigasztalást de e szükségletet új, észszerű vallás: *a szocializmus* elégíti ki.

A felszabadítás állandó műve a jólét szempontjából okvetlenül hasznos. Az új kor története kételkedést nem tűrő határozottsággal igazolja, hogy a vakbuzgó országok egyúttal elmaradtak. A túlvilági hit *egyedül* nem akasztotta ugyan meg Anglia fejlődését, de az improduktív szellemi haladást ellenző hatalmas papi osztály romboló műve első sorban és nagyrészt az a szomorú helyzet, melyben Spanyolország tengődik. Ez intő példa az anyagi fejlődés szempontjából. De hogy állunk az erkölccsel? . . .

¹⁾ Hervé: Leur Patrie: 39. 1.

²⁾ Durkheim: i. m. 143. 1.

Ha igaz volna az a hit, mely a vallásra építi a morált, úgy napjainkban a legrettenetesebb erkölcstelenségnek kellene dúlnia. Már pedig a tények az ellenkezőt igazolják. Viszonyaink nem eszményiek, de mindenesetre felülmúlják nemcsak a kezdetleges népek, de a középkor hasonló állapotait is. Mindenekelőtt a szimpátia köre tágul. A munkamegosztás, termelés és közlekedés fejlődése közelebb hozta, egymástól függővé tette az embereket. Tudásunk megnövekedése pedig fokozta a képzelő erőt, mely a maga részéről ismét a rokonszenvet emeli. Délamerika legrettenetesebb katasztrófája, földrengés, hajótörés, vagy háború kevesebb sajnálatot vált ki bennünk, mint egyetlen egy ismerősünk halála.”³⁾ Miért? Mert nem ismerjük az áldozatokat. Tekintettel arra, hogy az élet szükségéi egyre több emberrel sodornak össze, hogy a tudomány ezek érzelmeinek, vágyainak hasonló voltát hirdeti: a szimpátia köre szükségszerűen tágul, mélysége természetesen növekedik. E fontos érzés terjedését sok egyébtől eltekintve, az állatvédelem is igazolja. Mióta 1842-ben Angliában megalapították az első ilyen egyesületet, naponkint szaporodik azok száma, kik állatokkal szemben is elismernek némely erkölcsi kötelezettséget.”⁴⁾ A hívő emberek valamikor felebarátjaikat is megették, feláldozták; ma pedig már sokan még állati táplálékot sem kívánnak sem maguk, sem túlvilági lények számára.

A szimpátia terjedése persze akadályokba is ütközik. Gazdasági szükséglet még az újkor elején is rabszolgatartásra

³⁾ Lecky: i. m. I. k. 138. 1.

⁴⁾ Spencer: Descr. Soc. 35. 1.

kényszerített. Joggal kérdi egyik angol író: „Mi emelte Liverpoolt és Manchestert vidéki helyekből óriási városokká? Mi tartja most fenn szorgalmas iparunkat és javaink rohamos felszaporodását? Termékeiknek az amerikai rabszolgák termékeivel való kicserélése és jelen gazdagságuk ép annyira a négerok robotmunkájának és szenvedésének eredménye, mint ha azok keze vájta volna kikötőinket és gyártotta volna gőzgépeinket.”⁵⁾ Igen, korunk jóléte a vér és veríték özönébe került. A vörösbőrűek kínlódása oly nagy volt, hogy megölte az ember két leghatalmasabb vágyát: az életet és szerelmet. Egész törzsek tartózkodást fogadtak, vagy öngyilkossággal vetettek véget saját és fajuk létezésének.⁶⁾ A gazdasági kényszerítés minden megfontolásnál vagy szeretetnél erősebb. Az üzleti profittól eltekintve a hazaszeretet halványa szintén emberáldozat után sóvárog és késlelteti az altruizmus terjedését. A világ egyik legelőrehaladtabb nemzete iskolai *erkölcsstanában* még ma is így tanít: „Kit kell még szeretnünk? — Minden embert, még azokat is, kik nem franciák. Szerethetjük a németeket? — Kik megsértették Franciaországot és elnyomják Elzászban a franciákat, azokat nem szerethetjük.”⁷⁾ A proletariátus lelkiismeretlen kizsárolása, gyermekek és nők szertelen dolgoztatása ugyancsak korunk tökéletlen voltát hirdeti. De ezzel szemben az emberbaráti intézmények oly óriási fejlődését látjuk, melyről elmúlt századok még csak nem is álmodtak. Ha fejlettebb erkölcsi felfogás a jövőben el is ítéli majd az egész

⁵⁾ Merivale: Lectures on colonisation etc. id. Sombart i. m. I. k. 325. 1.

⁶⁾ Sombart: i. m. I. k. 345. 1.

⁷⁾ Bourdeau: Manuel d'Education morale 95. 1.

„jótékonykodást”, az mégis kétségtelen, hogy a menhelyek, kórházak, alapítványok, lelencházak, melegedők, népkonyhák légiója a szimpátia növekedését igazolja.

Ez az egyre erősödő ösztön, a gazdasági szükségességgel párosulva új parancsnoknak adott létet. *Buckle* már a múlt században joggal írhatta: „Azt legalább is bizton állíthatjuk, hogy országunkban a háború szeretetének nemzeti ízlése teljesen megszűnt. És e nagy eredmény oka ... az, hogy a civilizáció terjedésével oly társadalmi osztályok alakultak ki, melyeknek a béke fentartása érdeke és melyeknek egyesült tekintélye elegendő ama más osztályok ellenőrzésére, melyeknek érdeke a háború űzése.”⁹⁾

Igaz, hogy ép az utolsó évtizedek tanúsága szerint a töke érdekei is belekergetik a nemzeteket véres háborúba, de ezzel szemben egyre növekedik a dolgozó milliókban a mérszarlás célszerűtlen, utálatos voltának felismerése. A közvélemény erősbülő nyomása kényszeríti a vérengző zsarnokokat békekonferenciák és ehhez hasonló alakoskodások eljátszására. E jelenségekkel mérhetjük ezt az egyre hatalmasabb erkölcsi parancsot: *Éljetek békében!*

Az emberek jól felfogott érdeke nemcsak a nemzetek, de az egyének békéje mellett szól. A vallás motorikus ereje kisebbedik, a tudomány a cselekvést és hitet természetes okokra, szükségszerűségekre vezeti vissza. Minden üldözés ezenkívül megzavarja a gazdasági összeműködést, a kegyetlenkedés pedig sérti az erősbülő szimpátiát. Míg tehát még a francia egyeduralkodók hitük miatt a nemzet vagyonosodására igen

⁹⁾ Buckle: i. m. I. k. 198. 1.

hasznos protestánsok ezreit mészárolták le és az iparos, munkás kezek százezreit üldözték ki Amerikába, addig ma már egyre kevesebb indulatot váltanak ki a dogmák. A valamikor rajongó Genfben az egyháznak államtól való elválasztása 1907-ben már nem járt különös emóciókkal.⁹⁾ Éles, elkeseredett harcra tüzelnek a gazdasági ellentétek, de a hit kérdése már csak a vallásos és vallásellenes rajongókat érdekli. A nagy tömegeknél érvényesül az erkölcsi parancs: *Legyetek türelmesek!*

Korunk forgalmi szükségessége fejlettebb rokonszenvennel párosulva egyéb erényeket is kialakít. „Az igazmondás rendszeren az iparúzó államok különös erénye, mivel ipari vállalatoknál, bár csalásra sok csábítást szolgáltatnak, mégis kölcsönös bizalom és ezért feltétlen becsületesség annyira nélkülözhetetlen, hogy ez az emberek eszében oly fontosságra emelkedik, mint még soha ... Ennek megfelelően azt látjuk, hogy ép ott, hol a kereskedés csalfaságai igen számosak, készséggel ismeri el az elmélet az igazmondás legfőbb jóságát, mely egyike amaz első erényeknek, melyeket minden erkölcsi kiválóságra törekvő ember művelni iparkodik. Valószínűleg ebből alakul az erős ipari szellemtől áthatott nemzetek legnagyobb fölénye az olaszok, spanyolok, írek és más népek felett, melyeknél e szellem hiányzik. Ez utóbbiak rendes sajátossága a jellem bizonyos tespedt, avagy változó volta; nagyzási hajlandóság; kis dolgokra irányuló megbízhatóság hiánya; kötelességhez való hűtlenség. Mindebből az ipari élet szokásaiban nevelt angol valóban az erkölcsi elvek teljes hiányára következ-

⁹⁾ Courier Européen. 1907. No. 27.

tet . . . hová az ipari szellem nem hatolt be, ott az igazmondás ritkán foglal el ép oly magas viszonylagos helyet a köztudatban. E nemzeteknél nem ismerik el az erköcsösség alapjának és nem kivételesek, hanem gyakoriak az oly emberek — mi ipari társadalomban jóformán lehetetlen — kik rendesen kis dolgokban tisztességtelenek és megbízhatatlanok és kiknek életét ennek ellenére igen nehéz és kínos erények következetes gyakorlásától megaranyozott mély vallásos érzés vezeti.”¹⁰⁾

Köztudomás szerint csak a kultúrnemzeteknél találunk u. n. „szolid üzleteket”, melyekben nem várnak a hatszoros ár leszállításával addig, míg a vevő már kiment az utcára; a kereskedő nem esküszik gyermekei életére, annak igazolására. hogy veszít az árun; a szabott ár valóság minden rendű és rangú vevő számára. E mindennapi tapasztalás hasonlóját látjuk a nagy vállalatok egész üzletmenetében. A csőd nem vagyonszerzési alkalom; a szerződéseket nem töltik meg perre okot adó, rosszhiszemű záradékokkal. Fejlett ipar csak ott állhat fenn, hol legalább nagyjában uralkodik a „*legyetek igazmondók és becsületesek*” erkölcsi parancsa.

A gazdasági fejlődés még egyéb rendelkezésekkel szaporította az erkölcsi kódexet: „Ipari szokások az erkölcsi típusban új helyet biztosítanak az előrelátásnak. A teológiai hit kezdetlegesebb korszakaiban az emberek minden eseményt különös isteni parancs eredményének tekintettek és néha hitük bizonyosságának és a kötelesség bizonyos módjának tekintik, ha a jövőt illető semmi óvatosságot nem tanúsítanak, ha-

¹⁰⁾ Lecky: i. m. I. k. 144—145. 1.

nem az eledel és ruházkodás kérdését a gondviselés közbejvetelére bízzák. Ellenben ipari civilizációban okos előrelátást nemcsak helyesnek, hanem elsőrangú kötelességnek tekintik. Az ipari típustól való jó ember a házasságot nem tartja addig megengedhetőnek, míg esetleges utódai fenmaradásáról nem gondoskodott. Ha vannak gyermekei, úgy kiadásait nem egyedül bevételei és közvetlen szükségleteihez irányítja, hanem állandóan szem előtt tartja fiainak nevelését, leányainak hozományát, családjá minden tagjának jövődöbéli szükségleteit. Állandó előrelátás egész élete vezérlő elve. Az egyes jelenségek között adott nép civilizációjának legbiztosabb mértéke az, hogy mily fokig terjedt el körében az előrelátás.”¹¹⁾ Ennek az erénynek fontos gyakorlati következése a takarékoság. Annyira érzik az emberek a lét bizonytalanságát, oly mértékben értékelik a vagyon fontosságát, hogy böles előrelátással gondoskodnak a jövőről. Az önfentartás ösztönét a gyermeke jövőjéért aggódó szülő, avagy a szüleiért gondoskodó gyermek szeretete is növeli, így hatalmasodik el az a parancs, melynek intó szavát egyre és mindenütt halljuk: *Legyetek takarékosak és előrelátók!*

A társadalomban a megélhetésért dúló heves küzdelem, a vagyon óriási hatalma a pénz imádására vezet. E tény egyszerű megállapítása elegendő; megokolása felesleges. Már sokkal fájdalmasabb annak bevallása, hogy az arany bálványozása viszonyaink között erkölcsi parancs. De kik meddő küzdelmet folytattak az Eszméért; korgó gyomorral, megvetetten szolgálták az igazságot; vérző homlokukat gyakran ütötték az

¹¹⁾ Lecky: i. m. I. k. 147-148. 1.

Aranyborjút övező áttörhetetlen falba; azok felismerik az igazságot. Ha körülnézünk az életben és látjuk a kiváló embereknek ivadékukkal együtt való pusztulását, úgy be kell ismerni a minden célra alkalmas eszköz tisztelésének fontosságát. Meglehet, hogy undorral, de mégis be kell vallani a pénz nélkülözhetetlen voltát. Tekintettel pedig arra, hogy nézetünk szerint erkölcsös az, mi adott viszonyok között az egyén és faj fennmaradásának kedvez: el kell ismerni e további, korunk szempontjából igen jellegzetes elv világot uraló hasznosságát: *Hódolj a pénznek!*

Sok szenny tapad ehhez a parancshoz, mely a kapitalizmus édes gyermeke. Némi gyenge ellensúlyozásul az ipari fejlődés a testi tisztaság fogalmát statuálta. A munkás és munkaadó közös érdeke az egészség. A tudomány pedig a test megóvásának első feltételei közé helyezte a tisztaságot. Mióta Nürnberg 1362-ben megcsinálta az első vízvezetékét és Hamburg utcáit köveztette, egyre fokozott mértékben gondoskodnak az ember és környezetének tisztaságáról. Ha összehasonlítjuk a kelet és nyugat városainak külső képét; párhuzamot vonunk korunk szobái és ama régi metszetekből ismert termek között, melyekben kutyák együtt lakmároztak gazdáikkal, úgy a haladás kétségtelen. E téren már kézzelfogható a tudományos meggondolástól vezetett józan önzés, mely az embereket *osztálykülönbség nélkül közös* munkába hajtja. A vagyonos gyárosra óriási veszély a ragályos betegség, mely munkásait megtizedeli és őt is fenyegeti. Polgáriasult államokban iskola, közigazgatás, törvényhozás ezért egyaránt szolgálja a *tisztaság* parancsát.

E téren, mint egybeült is, az egyéni és társadalmi erkölcs-tan között elmosódnak a határok, de ezt az elvet is az egyéni parancsok közé soroljuk, mivel magának az embernek szempontjából is okvetlenül fontos a rendelkezés.

A kapitalista gazdasági rend jó emberét tehát: békeszeretet és türelem; becsületesség, igazmondás; előrelátás meg takarékoság; tisztaság vágya; pénz imádása jellemzi. E parancsok kihatnak a közre, de mégis mindenekelőtt az egyént szolgálják. Kérdés, hogy e bő elsorolásból az önzés túltengésére kell-e következtetnünk? Feleletet úgy kapunk, ha közvetlenül a faj és társadalom érdekét szolgáló elveket vizsgáljuk.

II.

M a g y a r o r s z á g b a n :

évben	kötött házasságok száma	ezer lélekre esett házasság	élve született gyermekek száma	ezer lélekre esett születés
1881—1890.	137,016	9,5	636,627	44.1
1891—1895.	139,109	9.0	648,300	42.6
1896—1900.	137,816	8,4	642,830	41.1

Más országok statisztikája kevésbé megdöbbentő arányszámokat mutat, de kétségtelen, hogy a művelt nemzeteknél ma általában kisebb a családalapítás hajlandósága és különösen a szaporaság. Míg a kapitalizmus eleje a népesség

gyors növekedésével járt, addig korunk sok országában már az elnéptelenedéstől rettegnék. E jelenség nyilvánvaló oka a létért folytatott harc kiélesedése, együtthatója pedig a faj fenntartására irányuló ösztön gyengülése.

A tényeket nem vonhatjuk kétségbe, de végleges következtetés előtt másodrangú körülményekre szintén figyelniünk kell:

A nemi élet és szaporaság képe némileg módosul, ha az u. n. törvénytelen viszonyok és házasságon kívül született gyermekek számát tekintjük. Mindkettőnek állandó emelkedése részben ellensúlyozza a fajfenntartási ösztön rohamos csökkenéséről alkotott nézetet. Továbbá számolnunk kell azzal, hogy a születések arányszáma egyedül még nem adja a családok nagyságának hű képét. Minden korban bizonyos korlátok között mozgott a gyermekek száma. Tekintettel pedig az orvosi tudomány fejlődésére és a közegészségügy javulására visszavezethető kisebb gyermekhalandóságra: a család fenmaradását mérsékelt szaporaság is biztosítja. Ily körülmények között a születések apadása nem esik *egyedül* a fajfenntartási ösztön csökkenésének rovására. Másrészt az előrelátás morálpáncsa kétségtelenül nem egyszer helyezkedik szembe a korlátlan nemi vágygyal. Meggondolás arra viszi a szülőket, hogy adott viszonyaik között a harmadik, negyedik gyermek születése megfosztja a már élőket a szükséges gondozástól, a nevelés anyagi feltételeitől. Tehát ép a túlságos szaporaság veszélyeztetné a család fenmaradását. Ha e meggondoláshoz hozzászámítjuk a szülés megelőzésére szolgáló módok ismertének terjedését, úgy megkapjuk a helyzet valódi képét: A törvénytelen házasságkötések és születések beszámításával a faj-

fentartási ösztön némi csökkenését látjuk. Ennek oka részben ép az utódok boldogságára kiterjedő előrelátás, melynek érvényesülését megkönnyíti a fogamzás megelőzésére szolgáló módok ismeretének terjedése. Vérontás általában és különösen saját gyermekeinek elpusztítása ellenkezne korunk emberének fejlettebb rokonszenvével. Ellenben a prevenció nem sérti az érzelmeket; a körülményektől kikényszerített alkalmazása tehát sokkal kisebb ellentállásba ütközik.

Mindeme okok hatását tudatos vagy öntudatlan módon visszatükrözi korunk gondolkodásmódja. A színház, regényirodalom és társasági beszélgetés egyaránt nevetségessé teszi az elmúlt korszak jó családapáit, kik 10—12 rosszul nevelt, mosdatlan, nyűtt ruhában járó csemetével vonultak fel. A német lelkész, sok gyermek és különösen leány apja, ma már állandó gúny tárgya. És a tiszteletlen, látszólag erkölcstelen élcelődések jól fejezik ki adott korunk viszonyainak kényszerét, mely arra tanít: *Óvakodjál a túlságos szaporaságtól!*

A gyermekek kisebb száma növeli fentartásuk és gondozásuk fontosságát. A halak milliókra menő ikrái közül szükségkép igen soknak el kell pusztulnia, mert különben a tengerek kicsik volnának befogadásukra. A kigyóknál felesleges a szülői gondozás, mivel a nap hevétől kiköltött kicsinyek rögtön maguk megkeresik eledelüket. Az ember gyermeke ellenben hosszú ideig tehetetlen. A szövevényes társadalom küzdelmeiben számára csak gondos nevelés adja meg az eredményes harc fegyvereit. Nagyon lényeges szerep jut tehát a szülőknek. Szervezetünk kényes, degenerálásra hajló. A felmenők bűneit gyermekeik sínylik meg. Kicsapongás

nagyban rontja a fajt.¹²⁾ A csapongó szerelem, helyesebben szeretkezés állandó veszélye a nemi betegség. Mindeme okok — a szülők egészsége, faj fenmaradása, jó nevelés — a monogámia mellett szólnak. A lét harcában *ceteris paribus* az egynejúek és utódaik maradnak fenn. *Így szól a természetes kiválasztástól vezérelt fejlődés a monogámia megerősödése mellett.*¹³⁾ E házassági alak persze nem a misztikus, túlvilági parancstól, gályarabok módjára élethossziglani együttlétre ítéli szerencsétlenek akaratellenes együttélését jelenti, hanem igenis két ember teljes közösségét, melyet szerelem és utódokra való tekintet sokáig, lehetőleg az egész életen át fentart. Az ily értelemben vett egynejűség lassú kialakulásáról tanúskodik az egész fejlődés. Már a múlt korszakban is terjedt a monogámia azok körében, kik középszerű vagyoni viszonyok között éltek és a nő gazdasági hasznát látták. A társadalmi befolyás lépésről-lépésre érvényesül; a házasság alakját nemcsak élettani, de gazdasági tényezők szintén befolyásolják.

Napjainkban egyre inkább két igen eltérő nagyságú osztályra bomlik az emberiség. A fejlődésben vezető Amerikai Egyesült-Államok népességében a differenciálódás már végbe ment: kevés igen gazdaggal a vagyontalanok, vagy kisemberek tábora áll szemben. Ezeknek korlátozott gazdasági ha-

¹²⁾ Ribbing: *Zwei Sexuell—Hygienische Abhandlungen.* 104; — Darwin: *i. m. I. k. 205. 1.* — Rutherland 122—125. — Spencer: *i. m. 187. §.*

¹³⁾ Spencer: *Principl. of. Soc. I. k. 752. 1.* — „Westermarck: *History etc. 510 1.*

talma már alig táplálja a prostitúciót, mely mindig sok társadalmi réteg vagyonszerű különbségének a terméke. E folyamattal párhuzamosan az ipari fejlődés a nőt kereső pályákra szorította, így nyeri meg fokozatosan gazdasági függetlenségét és ezzel a testéről való szabad rendelkezést. Tehát a gazdasági állapot csökkenti egyrészt a női test kínálatát, másrészt keresletét. Ha ehhez hozzászámítjuk a természetes kiválasztás lassú művét, mely a poligám és poliandra típusokat fajukkal együtt a kiveszésre kárhozza, úgy megértjük az egynejlőség állandó terjedését. Ma már mindenki hangoztatja és némelyek követik is a „*légy egynejlű!*” parancsát.

Az emberiség lassan veti le megrögzött, átöröklött szokásait. Az óriási vagyon, kis körben bár, mégis melegágya a prostitúciónak. Ezért teng túl még az elmúlt korszak felfogása. Tett és beszédben egyre kevesebben hirdetik a prostitúció szükséges voltát, de a tények és uralkodó felfogás szerint az még egyre *megengedett*, avagy *tűrt intézmény*. Ellene állandó, kérelhetetlen harcot folytat a gazdaságilag felszabadított nő, kit nagyobb tudása a tiszta férfi értékelésére tanít; anyagi függetlensége pedig módot ad arra, hogy elveit némileg érvényesítse. Már-már parancsként hirdetik: *férfi tartsd meg szüziességedet!*

Társadalmi viszonyaink módosulása így ért el az egynejlőség meg férfi tisztasága mellett a prostitúció ellen oly eredményeket, melylyel a középkor intenzív hite és az egyháznak testre, lélekre kiterjedő korlátlan hatalma csak meg sem tudott közelíteni. Hasonló jelenség üt meg bennünket a társadalmi morál terén is.

III.

Korunk gyors közlekedése, a társadalom állandó hullámzása szétszaggatja a családi köteléket. A fiúk más országba, világrészbe vándorolnak; a leányokat házasságuk új keretekhez kapcsolja. Távolabbi rokonokkal a régi kölcsönös segítség viszonyát illemlátogatás pótolja. A családból nőtt ki a társadalom, ma pedig a családi kötelességek már nem is szerepelnek a társadalmi erények között. Napjaink új, a felelőtlenségek szemlélő előtt jelentéktelennek látszó intézménye: a központi háztartás pedig igen rövid időn belül forradalmi rohamossággal változtat majd a családi morálon. Már most is csak a régi erkölcsi parancsok alapjai: szülői és némileg a gyermeki szeretet maradtak fenn.

A törzsszervezetnek ős lokálpatriotizmusnak szintén új alakulás vetett véget:

A kapitalizmus és a nyomában járó gépipar nagyban kiterjesztette a termelést és fogyasztást. Tekintettel pedig arra, hogy az előbbi korszakok példája szerint e két tényező szabja meg első sorban a közösségek nagyságát, alakját: természetesen túlnia kellett az együttműködő emberek körének. A falu, város, megye elszigetelt termelését elnyelte a nemzet gazdasági együttműködése. Az anyagi érdek közössége egyformává tette az egymásra utalt emberek nyelvét és szokásait. Ezt az általános egységesítés művét gyorsította az erős központi hatalom és a természetes kiválasztás. Amely nagyobb embercsoportban nem fejlődött ki idejekorán az összetarto-

zandóság erős érzése, az Lengyelhon példájára szétzüllött, darabokra szakadt. Az uralkodó nemzetekben ellenben egyre erősödött az az ezer meg ezer apró szál, mely a gazdasági kényszer hatása alatt egymáshoz köti a polgárokat. A fejlődés bizonyos fokán még mesterséges eszközökkel is fokozzák az adott körülmények között *igen hasznos* ösztönöket: Apai tanács, iskolai nevelés, szónoklás, nyomtatott közvélemény egyre azt hajtogatja: *Szeresd Hazádat!*

Hajdanában család, törzs, község volt a társadalmat alkotó egység; ma ezt a helyet az ország foglalja el. Tehát az érzelem alapszíne nem változott; csak az együttműködő és érző emberek köre tágult. Miként régente, úgy a jelenben is a gazdasági sejt védelme, szeretete célszerű parancs. De a múlt tanúsága szerint a jövőben is csak addig áll fenn e hasznosság, míg a gazdasági fejlődés nem teremt még nagyobb egységeket, vagy egységet . . .

A hazaszeretet parancsának tehát adott viszonyok köpött mindenféle ellenkezéssel szemben szükségszerűen diadalmaskodnia kellett, bár nem hiányoztak áramlatok, melyek az újabb fejlődés bölcsőjénél álltak és annak sírját ássák. Az előbbieik közé sorolom az egyháziak osztályönzését: „Maga a hazaszeretet érénye nem talált helyet soha a keresztény érények között és erős teológiai érzés rendesen ép ellensége volt növekedésének . . . az emberek semmilyen társasága sem áldozta fel oly következetesen hazája érdekét osztályérdekének, mint a papság.”¹⁴⁾ Napjainkban pedig az uralkodó osztályok cselekvése segíti elő a hazaellenes mozgalmakat. A nagy-

¹⁴⁾ Lecky: i. m. II. k. 154. 1.

tőke már megteremtette nemzetközi szerveit. Bent az országban pedig a felsőbb rétegek a vagyontalanok vállára hengergetik a haza szolgálásának terheit, míg a hazaszeretet előnyeit ők aknázzák ki. Így gyengítik a hazaszeretetet, melynek ragaszkodást hirdető parancsa nem a mostohának, hanem csak az édes anyának szól. Elég a vér- és pénzáldozatra utalni. Jóformán minden országban megfordított progresszív adóval az államháztartás millióit leginkább a vagyon és hatalom nélkül tengődők filléreiből szedik össze. A burzsoá hazaszeretet másik megnyilvánulási módja az, hogy saját fiai egy évig, a proletároké pedig háromig katonáskodnak. Háborúban persze szintén jobb a tiszt helyzete, mint a közlegényé. E néhány példa mutatja azt az eltérő elbánást, melyben a Haza különböző gyermekeit részesíti. Nagyjában a jogok és kötelességek fordított arányban állanak: a szegény ember semmit sem követelhet és mindenével áldoz, a gazdag kevés ellenszolgáltatás fejében igen sok kiváltságot élvez.

Ilyen és ehhez hasonló bűnök nagyban aláássák a hazaszeretet szemünk előtt terjedelmes pompában viruló fajának gyökereit. Még sokkal veszedelmesebbek az *egyenlőségi eszméit*, melyek létüket ép a nemzeti szervezkedés előidézte gazdasági fellendülésnek köszönik, így hordja magában minden virág saját elmúlását és újak magvát.

Az életfeltételek és egészségügy javulásával arányban szaporodnak az emberek.

Európa népessége	1801-ben 175 millió volt.
	1830-ban 216 millió volt.
	1870-ben 300 millió volt.
	1897-ben 370 millió volt.

Ezzel a növekedéssel a kultúrállamokban együtt jár a sűrűség emelkedése. Lancastershirben egy négyszögkilométerre 707, Oroszországban 17 lakos esik. E tényleges állapotot még fokozza a gyors közlekedés, melynek nyomása alatt egy-egy személy gyakori helyváltozásaival megkétszereződik, megháromszorozódik. De nemcsak földrajzi szempontból érvényesül a könnyű mozgás ténye. Különösen a kapitalizmus első idejében a társadalmi létrán is szédítő sebességgel haladt az ember — le, meg fölfelé. Koldusok milliomosokká lettek; előbb gazdag embereket kezdett ki az éhség foga.

Ezek az okok kihatnak gondolkodásunkra. A sűrű, mozgékony népesség előtt minden talpalatnyi földet. A nagyok és hatalmasok misztikus elzárkózottsága lehetetlen. Napról-napra látjuk hozzánk hasonló emberi voltukat, mit állandóan megerősítenek a társadalmi helyzetben beálló gyakori nagy változások. Az ipari fejlődés ezenkívül ruhától kezdve egészen lakásig nagyban hasonlóvá tette az emberek életét. A műveltség gyors terjedése viszont nagy vonásaiban hasonló szellemi fegyverzettel látott el mindannyiunkat. A társadalom egyedei lényeges viszonyaikban hasonlítanak egymáshoz, csak részleteikben térnek el.¹⁴⁾ Miként a régi Rómában, úgy korunkban is az egyenlősítés társadalmi művének erkölcsi együttthatója magának az egyenlőség eszméjének megszületése. Persze gazdasági és osztályérdek még szívesen emelne kínai falakat ember és ember közé. Ez ideig-óráig lehetséges. Sikerral hirdették például a feketék, sárgabőrűek alsóbbrangú voltát. De a mindenki előtt ismeretes tények végre mégis lecáfolják e ba-

¹⁴⁾ Bougie: i. m. 97—238. 1. — Durkheim i. m. 238—248. 1.

bonát. — Minden nemzeti iskolában az illető faj kiválóságát tanították. A német, francia, angol saját magát véli a legbátrabb harcosnak, legvendégszeretőbb, legtökéletesebb népnek. De 8—10 órai gyorsvonattal való utazás meggyőzhet bárkit e tévedésről. A fajtisztaság elméletét pedig a tudomány rontja le. — Még a nők alsóbbrangú volta is dogmaszámba ment. De a kereskedelmi forgalom és gazdasági élet napi tapasztalásai szintén józanítólag hatnak, így törik el az uralkodó rendek leghatalmasabb fegyvere: az osztályok, fajok és felekezetek egymás ellen való uszítása. Immár mindjobban átment a köztudatba, hogy az *emberek nagyjában egyenlők*. Ez az új hit előbb nem sejtett erkölcsi kötelelességeket szab, melyek a gazdasági fejlődéssel párhuzamban új, óriási, sokaktól még csak nem is sejtett változásokat idéznek majd elő.

*

*

*

Hosszú utazásunk célhoz vezetett. Elérkeztünk korunk emberéhez. Feltaláltuk végre azokat a sajátosságokat, melyek bennünk élnek, a mi cselekvéseinket irányítják. Látjuk a múlt-hoz viszonyított erényeinket, tapasztaljuk tökéletlen sajátosságainkat.

Hosszú, *természetes* fejlődés eredménye kristályosodik ki korunk emberében. A megmagyarázhatatlannak látszó szövevényes, ellentmondó erkölcsi parancsok észszerű okát leltük fel. A vallás nem derít fényt semmire. Minden ismeretlent új, még hatalmasabb ismeretlennel: az isten fogalmával homályosít el. Megkerüli a kérdéseket és így tér ki a felelet alól. Mi lehetőleg elfogultság nélkül, jóhiszeműen vizsgáltuk a rejtélyt és következő eredményre jutottunk:

HARMADIK RÉSZ:

K Ö V E T K E Z É S E K .

Az ember a Természet saktábláján rejtett ellenféllel játszik, ki sohasem csal és nem téved, de nem is nézi el a legkisebb hibát sem; a Tudomány célja e rettenetes játék szabályainak felfedezése, melyektől magunk és mienkéinek élete, vagyona és boldogsága függ.

HUXLEY

ELSŐ FEJEZET.

A múlt.

I. Bírálás. — Hézagos felsorolás. — Nem teljes bizonyítás. — Az ókor történetének elhanyagolása. — Kiválasztás és alkalmazkodás törvénye.

II. Gazdasági okok. — Ösztönük. — A lelkiismeret magyarázása. — Pál esete.

III. A néger fiú esete. — Az ész kis szerepe. — A város. — A két gyermekrendszer. — Következések.

I.

Vagy huszonnyolc hónapon át, a tölem tellő legnagyobb erőfeszítéssel mélyesztettem állandóan tekintetemet a múltba, hogy évezredek tanulságából vonhassam le a jelen és jövő erkölcsének törvényszerűségét. A tudomány rendelkezésemre álló tényeitől irányított képzeletem átélte a vadak és barbárok; a legkezdetlegesebb és legtökéletesebb emberek életét. A gyűjtőgazdaságban tengődő, állathoz hasonló lények egyhangú napjainak komor tunyasága meghatott. Végig

szenvedtem a halászélet viszontagságait. Éreztem a zsírral és vérrel táplálkozó vadászok bárdolatlan ösztöneit. Láttam, miként dönti le a baromfitenyésztés az emberevő istenek oltárait. Együtt keseregtem a Nővel és Páriával, kiket a földművelés avatott szerencsétlen rabszolgákká. Félelemmel szemléltem azt a nagy összeomlást, melyből a hűbériség nőtt ki. Éltem a céhrendszer szűkes viszonyai között és sanyarogtam a kapitalizmus nagy gyáraiban. Megtettem időben rövid, de idegölő szenvedésben nagyon hosszú utamat. Figyelemtől merev tekintetem állandóan egy dolgot: az emberi cselekvés okát leste, így született meg az erkölcs fejlődéstana, melyet az olvasó, az unalmasabb helyek átugrálásával, mostig lapozgatott.

Elérkezett annak ideje, hogy levonjam a hosszú utazás tapasztalásainak eredményét. Meg kell állapítani a törvényszerűségeket. Mielőtt ezt tehetném, rombolok. A kritika csákányával megyek 37 általam készített épülethez, hogy az aggályos részeket lebontsam. Gyakran mondtam olyat, mit nem sikerült végleg bizonyítanom. Erős hitem szerint későbbi kutatások nem egy ily feltevésre nyomják majd rá a valóság bélyegét, de ma még erre nem építhetek. Ezért gyakorlom az önbírálatot no meg arra való tekintettel is, hogy talán némely jövő kritikusomnál jobban ismerem a tényeket.

Elfogadtam Darwin elméletét, melyet ép újabb időben hevesen támadnak. Nézetem szerint valóban a természetes kiválasztás törvénye uralja a szerves világot. De ha a fejlődésben tényleg nagyobb szerep jutna a spontán alkalmazkodásnak: még akkor is megállnának az elmondottak; persze

azzal a módosítással, hogy a tökéletesedés kevesebb áldozattal járt. Az emberiség tehát nem kizárólag a tökéletlenebb egyének kipusztulásának árán vásárolta volna meg a fejlődést, hanem az emberek új viszonyokhoz idomultak. De ebben az esetben is a dolgok természeténél fogva eltérő az alkalmazkodás foka, tehát a kiválasztás mégis folyik az adott keretekbe jobban és kevésbé jól beleülő egyének között. Feltehetem például, hogy nem azért haladtunk az egyenűség felé, mivel a soknejű típusok kihaltak, hanem az egyének lassankint alkalmazkodtak a megváltozott viszonyoktól kikényszerített házassági alakhoz. De ebben az esetben is működik a természetes kiválasztás a többé-kevésbé soknejű, vagy egynejű egyén között.

Tehát feltétlenül megáll a darwinizmus, melynek egyik alapvető feltevése a szerzett tulajdonságok átöröklése. Már pedig én ezzel a körülménnyel nem számoltam, mikor minden korszak új parancsait a régiekre való tekintet nélkül, egyszerűen a társadalmi viszonyok módosulásából magyaráztam. Ennek oka az a hitem, hogy a külső körülmények nyomása bizonyos esetekben a meglévő ösztönöknél erősebb. A gyermekölésnek nem annyira az anyai szeretet fokozódása, mint inkább a földművelés adta jobb megélhetés és az emberi erő hasznosságának növekedése vetett véget. Ehhez hasonló sok egyéb eset állandó ismétlődésére való tekintettel csak azokat az új parancsokat írtam le, melyeket a módosult életviszonyok ép a meglévők rovására kényszerítettek ki. Természetesen e mellett a régi ösztönök is túltengtek és meggyengítették néhol a parancs hatásosságát, avagy másodla-

gos, nézetem, szerint, kevésbé fontos szokásoknak és életmódoknak adtak létet. Korunk morálparancsait sem tartja be mindenki egyformán, minek egyik okát ép az atavizmusban látjuk. De azért az illető erkölcsi rendelkezések mégis uralkodnak. Hasonló jelenségek játszódtak le a múltban, melyekkel azonban nem számoltam, nem számolhattam mindig. Ép ezért nem is irtam le az egyes korok *teljes* erkölcsstanát, hanem csak azt, minek nyomára jöhettek. A kikerülhetetlen hézagok talán megnehezítik, de azért nem teszik lehetetlenné a törvényszerűség megállapítását. A tévedés kis esélyével mondunk ítéletet régi ismerősünkről, bár nem ismerjük *összes* tetteit és még kevésbé tarthatjuk számon *összes* gondolatait. Nézetem szerint ugyanez áll az erkölcs evolúciójára.

Még más téren is nagyon, talán sok olvasómnál jobban érzem a teljesség hiányát: A leírt jelenségek megokolására gondolok. Néha egy-két tényből már törvényre következtetek. Csakhogy az érdeklődők az illető helyen idézett művekben majd mindig számos más hasonló, nézetemet megerősítő esetet találnak. Ezeknek közlése emelte volna munkám meggyőző erejét, de számolnom kell az olvasó zsebével és idejével: Ezért nem írhattam 10—20 kötetet, hanem csak ugyanannyi ívet. A kételkedők különben mindenütt megtalálják a további kutatás nyomait és ha azokon haladnak, úgy talán az enyémehez hasonló meggyőződésre jutnak. Ez, és nem „smokság” vezetett a források lehetőleg aprólékos megjelölésére. Ezenfelül, bevallom, úgy vagyok más gondolataival, mint a becsületes ember az arany pénzzel: visszadom tulajdonosának. Morális cselekvésemnek hitem szerint

meg is lesz a jutalma. Nem arra gondolok, hogy mások is visszaadják az én réz, ezüst, avagy aranypénzemet, de bízom munkám eredményében. Ha saját próbálkozásom meddő marad is, úgy az idézett igen sok kiváló ember kutatásainak eredménye feltétlenül hat majd olvasóim tudására. Kis könyvtárat dolgoztam fel és ezzel mások idejével takarékoskodtam.

Sajnos, én is kevés szabad óra fölött rendelkezem. Házborúban élünk. Ezt az országot régmúlt idők sötétsége környékezi újra. Gazdasági és szellemi tönk szélén állunk. Nem tartozom az u. n. „jó hazafiak” közé, de szeretem ezt a darab földet, melyen születtem; a nyelvet, melyen írok; a kultúrát, melyből kinőttem. Mindezekért harcolok. Becsületos ragaszkodásomból fakadt e könyv; célja a felvilágosítás és eszközeinek terjesztése. De napról-napra egyéb teendők, új munkák tódulnak elém. A maradiság ellen való mindennapi küzdelem okából nem érlelhettem meg évekig munkámat. Új feladatok várnak reám egyrészt, a babonáktól ment erkölcs-tan pedig másrészt igen szükséges. Ezért nem várok tovább, pedig nagyon érzem tudásom hézagosságát. Különösen azt fájjalom, hogy Róma meg Görögország történetéből a kelle-ténél kevesebbet merítettem. Talán valamikor még módomban lesz a hiány pótlása.

Másik, nézetem szerint csak látszólagos, mulasztás az éghajlat befolyásának elhanyagolása. A tudományos ethika gyermekkorában a kutatókat megütötte az a tény, hogy a bűnök évszakok szerint váltakoznak és ép ezért megkísérelték az egész erkölcs-tannak földrajzi okokra való visszaveté-

sét. Jellemző erre Pascal közismeretű mondása: „Trois degrés d'élévation du pole renversent toute la jurisprudence. Un méridien décidé de la vérité; en peu d'années de possession, les lois fondamentales changent; le droit a ses époques. L'entrée de Saturne au Lion nous marque l'origine d'un tel crime. Plaisante justice qu'une rivière borne! Vérité au deçà des Pyrénées, erreur au delà.¹⁾)

Kétségtelen, hogy a kultúra és erkölcs fejlődése együtt jár a népeknek keletről nyugatra való özönlésével. Erre vezetett a pelaszgok, kelták, skandinávok, germánok, szlávok, magyarok, feníciaiak, görögök és persák útja. Csakhogy új haza keresése a megélhetés vágyával járt együtt. Jobban táplált, erősebb, szaporább fajok kiszorították a többieket, avagy éhínség, időjárás viszontagságai kergették a nomádokat. Tehát a gazdasági erők hatásának mérlegelésénél máris számoltunk a tőlünk elválaszthatatlan éghajlati viszonyok *közvetett* befolyásával.

A hideg és meleg *közvetlenül* is hat cselekvésünkre: A déli népek hevevége, az északiak nyugodtsága közmondásos. E másodrangú tényezőt nem emeltem ki külön, mivel nézetem szerint nem termelt újat, legfeljebb csekély módosító hatást gyakorolt. Téved például az, ki a keleti népek soknejűségét az éghajlattól kiváltott nagyobb érzékiséggel magyarázza. A gazdag török sok feleséget tart; a jómódú 1—2-vel elégszik meg; a teljesen vagyontalan polyandriában él. — A gazdasági viszonyok mindennél erősebbek.

¹⁾ Pascal: Pensées: 280. 1.

Nagyjában befejeztem a magam felett tartott védőbeszédet. Az erkölcsi kánon felsorolásai hézagosak. A bizonyítás nem teljes. Róma történetével mostohán bánok. Nézetem szerint ezek legnagyobb bűneim. A darwinizmusra való építés és az éghajlat hatásának látszólagos elhanyagolása és a források nagymérvű használata ellenben talán nem hiba. Az így megbírált fejlődéstan alkalmas azért némely általános törvény levonására.

II.

A leírt korszakok mindegyikében láttuk, hogy az emberek tetteinek egyetemleges oka és irányítása a megélhetés vágya. E feltevés különben bizonyítás nélkül *a priori* is megáll, mivel nélküle az egyén és faj fennmaradása elgondolhatatlan. A *cselekvés* szempontjából tehát a gazdasági tényezők elsőrangú fontossága kétségtelen. Ha feltevésem igaz, úgy biztos továbbá az, hogy a hasonló körülmények között élő emberek tettei nagyjában megegyeznek. Adott gazdasági szervezet szükségszerűen meghatározott cselekvési módokkal jár. A vadásztörzseknek meg kell ölniök a haszontalan hadifoglyokat; a földművesnek viszont használ a rabszolgaság intézménye, így rendelkezik a millió, melynek parancsszavát az ember ismétli: Minden kor általános cselekvési módjait a közvélemény jónak, a velök ellenkezőt rossznak ítélte: A sokhimüséget, többnejüséget és monogámiát nemcsak sorra üzték, hanem egyúttal helyesnek is tartották. A szükséges cselekvést szentesítette az erkölcs, melynek alakulása tehát

a gazdasági evolúcióban gyökerezik. „Az emberek végső elemzésben erkölcsi nézeteiket tudatosan vagy anélkül azokból a gyakorlati viszonyokból merítik, melyek között (javakat) termelnek és kicserélnek.”²⁾ Gyakran tanul ugyan egyik ember a másiktól; osztály osztálytól; nemzet nemzettől; de csak abban az esetben, ha viszonyaik megfelelőek. A főnemesség nem értheti meg a munkásság gondolatait és még kevésbé alkalmazhatja azokat tetteiben. Hasonló okokból a kereszténység Indiában, a föderatív alkotmány Mexikóban, a törvény előtti egyenlőség eszméje Törökországban nem verhetett gyökeret. „Hogy bizonyos gondolat bizonyos társadalomba behatoljon, szükséges az első természete és a második szervezete között való bizonyos előzetes összhang.”³⁾ *Tehát gazdasági tényezők alapozzák meg a morált.* A gazdaságiaknak nevezett okokat a tudomány fejlődésével valószínűleg ismét nagyobb egységbe kapcsolhatjuk majd. De ma még az okozatiság létráján náluknál tovább nem juthatunk.

Az ok — gazdasági körülmény — és okozat — morál — közt való kapcsolatot a *természetes kiválasztásban* láttuk. Sorra ennek köszönheti a baromtenyésztés, földművelés, céhrendszer, kapitalizmus az ő diadalát. Az emberek mindig némileg eltérően reagálnak a külső hatásokra; így alakul ki a sokféle szokás, életelv. Ezek között némelyek jobban, mások kevésbé felelnek meg az adott viszonyoknak. A körülményekkel összhangban lévő cselekvési módok és az ezek-

²⁾ Engels: Dühring etc. 89. 1.

³⁾ Bougie: i. m. 83. 1.

nek megfelelő hit szerint élő emberek fenmaradnak. *Tehát gazdasági tényezők a kiválasztás útján irányítják a morál alakulását.*

Az alkalmasabbak fenmaradnak és átviszik fajukra az ő tulajdonságaikat, megrögzött cselekvési módjaikat és az azokat kísérő ítéleteket, melyek ép ezért ösztönszerűek. De nemcsak fejlődésében, hanem kiindulási pontjában is spontán az emberi tett. Ha fantáziám annál a csak képzeletben meghatározható pontnál nyugszik meg, melynél az emberi társadalom az állatiból kialakult, úgy valószínű, hogy „miként az állatoknál, úgy az emberi fejlődés kezdetére nézve is talán évezredekre kiterjedő oly korszakkal kell számolnunk, melyben a szükséglet-kielégítés *tisztára ösztönszerű volt.*”⁴⁾

A későbbi változásokat szintén spontánoknak kell tartanom: Új erkölcsi elvek, bárhogy is igazolta azokat a meg gondolás, mindig ellenszenvvel, üldöztetéssel találkoztak. A rabszolgaság megszüntetésére irányuló mozgalmat kezdetben ép oly „erkölcstelennek” bélyegezték, mint a bérszolgaság ellen törő szocializmust ma. Számos egyéb felhozott tény mind igazolja a feltevést, melyre Sutherland nagy munkáját építette. Az emberi cselekvés okát csak biológiai változásukkal magyarázhatjuk. „Valószínűleg tudatunkba jött véredénybeli változások érzelmeket és indulatokat váltanak ki, melyek cselekvésünk fő-, ha nem egyedül való rugói.”⁵⁾ Vagy miként Westermarck mondja: „A társada-

⁴⁾ Bücher: i. m. 5—8. 1.

⁵⁾ Sutherland: i. m. II. k. 302. 1.

lom az az iskola, melyben az emberek megtanulják a jó és rossz megkülönböztetését. Tanító-mester a Szokás; a lecke pedig mindannyiunk számára ugyanaz. Erkölcsi ítéletet a közvélemény alkotott először; közfelháborodás és közhelyeslés a morális indulatok alapvető típusa.”⁶⁾ A pszichológusok között szintén akadnak, kik felismerték, hogy az erkölcsi parancsok bizonyos életösztönök nyomása alatt alakulnak ki.⁷⁾ Mindeme tudósok látták a tényeket, csak nem vezették vissza őket egységesebb okra: a gazdasági tényezőkre. Pedig ezek hatnak kiválasztás utján a cselekvésre és erkölcsi felfogásra, mely a legkezdetlegesebb időből egész napjainkig főleg ösztönszerű. *Tehát a gazdasági körülményektől uralt és a természetes kiválasztástól vezérelt ösztönszerű cselekvésben kell a morál alapját látnom.*

A kételkedők gondoljanak az u. n. *lelkiismeretre*: Szüleimet életükben megbántottam és ez fáj haláluk után, pedig *tudom*, hogy már nem segíthetek a bajon. Leányt csábítottam el és bánat mardos, pedig *belátom*, hogy ha nem én, úgy más él vissza a kielégítetlen érzékiségtől sorvasztott testtel. Nagykereskedő létemre szatócsok családjának szájából vettem ki a falatot. Bánatot érzek, pedig *ismerem* az elkerülhetetlen következésnek meglévő gazdasági viszonyainkban rejlő okát. Tudásommal, belátásommal és ismereteimmel szemben így támad fel a lelkiismeret, az erkölcs ez alapvető ténye. Aki nem okolja meg természetes úton a lelkiismeretet, annak tudomá-

⁶⁾ Westermarck: I. m. I. k. 9. 1.

⁷⁾ Wundt: i. m. 380. i. m. Ziehen: i. m. 131—134. 1.

nyos morálja nem ér semmit. Már pedig magyarázatul egyes-egyedül az ösztön szolgálhat, mely a gyomor működését és lelkiismeretet közös okra és eredetre vezeti vissza. A megélhetésért folytatott harctól uralt kiválasztás eredményeként esznek némely népek agyagföldet, sáskát; mások rostélyost és kugler-süteményt. Ami az egyiknek jó, az nem ízlik a másiknak. Hasonló okok teszik egy helyen kötelezővé a gyermekölest, másut az önfeláldozó szülői szeretetet. A rossz étrend kellelhetetlen bírálja a gyomorfájás; a rossz cselekvést pedig lelkiismeretfurdalás követi. A gyomor és lelkiismeret követélései idők folyamán egyaránt változnak; az egyik ép oly természetes és ösztönszerű, mint a másik.

Ha e tényt elfogadjuk, úgy könnyen megfejthetjük kiindulási példánkat és az erkölcs fejlődésének mekánikáját:

Miért ugrik Pál Péter után a vízbe?

A családtagok, majd a fejlődéssel a vérrokonok és végül általában az emberek kölcsönös segítése igen hasznos volt. Ennek az elvnek hódoló egyének fenmaradtak, közösségeket alapítottak. Gyermekükben fokozott mértékben fejlődött ki ez erény és azok még nagyobb mértékben adták át azt utódaiknak. Az egymást gyámolító elődök késői ivadéka az a Pál, ki-
ben a fuldokló Péter láttára *spontán* módon nyilatkozik meg elődeinek meggyülemlett öröksége. Ezért *kell* meggondolás nélkül és élete kockáztatásával a vízbe ugrania.

Persze az okoskodást valaki imígyen is megfordíthatná: Pál azért ugrik a vízbe, mivel a természetes kiválasztás révén önfeláldozó ősei maradtak fenn és ezt az ösztönüket reája örökölték át. De ha Pál ősei oly könnyen ugráltak vízbe, úgy valószínűleg elvesztek és nem nemzettek kis Pálokat! . . . ?

Nézetem szerint ez az ellenérv nem számol az evolúcióval.

Ha Pál ősei *könnyelműen* ugrálnak a vízbe, vagy jótékonyságukban *könnyelműen* pazarolják vagyonukat, úgy természetesen kipusztulnak fajukkal egyetemben. De mit jelent a „könnyelmű” szó? Oly eljárást, mely adott kor adott állapotainak nem felel meg. Az őskor gazdasági viszonyaira épült kis társadalmi nem törődtek az idegennel, a törzsön kívül állók életét és vagyonát senki tulajdonának, bitang jószágnak tekintették. Magasabb fejlődési fokon ellenben kialakult a vendégbarátság intézménye. Ha Pál őse nem volt vendégszerető, úgy őt sem védte senki a szomszédos törzsben. Le kellett mondania tehát a szükséges kereskedésről, avagy élete más törzseknél való jártakor nagyobb veszélyben forgott. Hasonlókép, ha házsártos természete okából saját közösségében megapadt barátainak száma, úgy nehezebben kapott feleséget, avagy a vérboszu kevésbé védte és őt kevesebb veszélylyel tették el láb alól. A természetes kiválasztás tehát az egoizmus és altruizmus bizonyos egyensúlyi állapotát teremtette, mely megfelel a kor viszonyainak. Az evolúció nyomán e két érzés aránya szükségszerűen módosult, még pedig az egyre tágabb kört felölelő összműködés következtében az első kisebbedett, a második fejlődött. Ez az átalakulás két ellentétes irányú számsorhoz hasonlít:

Egoizmus = $e > e_1 > e_2 > e_3$

Altruizmus = $a < a_1 < a_2 < a_3$

Ha e e_1 e_2 e_3 bármelyikét jelenti e , és
 a a_1 a_2 a_3 bármelyikét jelenti a , úgy
 $f(e_1 a) = C(t)$.

azaz „a” és „e” függvény viszonya meghatározott időben egy konstanssal egyenlő, mely a lét fenmaradására legalkalmasabb arányt fejezi ki. Mindenki természetesnek találja, ha azt mondom, hogy a tyúk ép oly tojásokat tojik, mint amelyek alakja és nagysága megfelel ivarszerve adott viszonyainak. Hasonlóképp alkalmazkodik a morális cselekvés és hit az adott keretekhez.

Bizonyos, igen kis összműködést ismerő kor viszonyainak az a Pál felelt meg legjobban és küzdött ezért a fenmaradás legnagyobb esélyeivel, kiben az egoizmus = e_3 az altruizmus = a_2 . A fejlődés másik pontján viszont a célszerű arány ilyen volt: $E=e_2$; $A = a_3$ és így tovább . . . . Legnagyobb valószínűséggel tehát azok a Pálok maradtak fenn és nemzetek utódokat, kikben a két érzés a meglévő társadalmi kereteknek megfelelő legcélszerűbb módon oszlott meg. Ha ezeknek utódaiban az egyik tényező a szükségesnél nagyobb mértékben tengett túl, úgy ő kiveszett és más jobban egyensúlyozott egyéneknek adta át helyét és a fajfentartásban végzett szerepét, így például a mi (vízbeugró) Pálunkban is túlságos nagy az altruizmus és ő valószínűleg elpusztul. Ha nem is nyelik el a hullámok, úgy túlzott áldozatkészsége arra bírja, hogy embertársainak pénzt adjon kölcsön, váltót írjon alá és ő e módon veszélyezteteti saját, meg családja fentartását. Hasonlóképp az a rézbőrű is elpusztulna, kiben meg lenne az európai emberek átlagát jellemző altruizmus. Az ilyen indiánus kevés skalpot gyűjtene, ellenben az övét könnyen leszednék. Vagy pedig törzsében nem tisztelnék, nehezen kapna feleséget és faja vele együtt veszne ki. Viszont a vademberhez hasonló egyéniség, melyet rossznak, házsártosnak, gonosznak nevezünk, a mi

társadalmunkban nem bírna megélni. Ékes bizonysgot szolgáltatnak a gonosztevők, kiknek nagy részében *atavisztikus* sajátosságok élednek fel. Tehát, mint mondani szokás, sem a túlságos jó, sem a túlságos rossz ember nem bír megélni. „Túlságos jó, avagy túlságos rossz” egyenlő az adott kor viszonyainak meg nem felelővel, így válik a túlzott erény bűnné, tragikai bűnné, mint azt a görög írók oly jól állították be.

Ha Pál gondolkodnék, úgy nem követné el a vízbeugrás könnyelműségét. Hasonlókép a megfontolás arra vezetné a villamoson utazó munkást, hogy használja fel a túlsúfoltságot, avagy a kalauz szórakozottságát és lehetőleg ne váltson jegyet, mivel a 12 fillér számára érték, a gazdag villamos társaságnál pedig számba se jó. Az egyik mégis a vízbe ugrik, a másik erszényébe nyúl. Miért? Mivel cselekvése ép oly spon-tán, mint lábának járás közben való emelgetése. Hasonlót mondhatunk az u. n. nagylelkű cselekvések javáról, melyek-ből a morál összetevődik.

Végső elemzésben tehát az erkölcs épületének hármás az alapja: gazdasági viszonyok, kiválasztás és ösztön.

Kérdés, nincs-e ezen felül még valami?

III.

A forró égöv alól teljesen civilizálatlan fiú kerül ide mihozzánk. A tél beálltával kiviszik, hogy megbámulja a havat és jeget, mert ilyesmit addig még sohasem látott. Hazamenet a társaság vendéglőbe tér be, hol a kis fiú valami

piros, izzó, kellemes meleget árasztó dolgot lát. A vacogó fogú néger oda húzódik a kályha mellé és esetleg meg is simogatja annak csillogó oldalát. A kellemetlen tapasztalásnak, melyet a tudatlan gyermek szerez, meglesz a maga haszna: többé sohasem nyúl csupasz kézzel izzó testhez. A jövőben épp úgy fázhat és hasonló módon csábíthatja a kellemes meleg és szép szín, de azért még sem fogja meg a kályhát, hanem legfeljebb odakuporodik annak közvetlen közelébe. Ha idők folyamán azt is megtanulja, hogy a sugárzó hő árt egészségének, úgy alkalmasint többé nem is húzódik a kályha közvetlen közelébe sem.

A gyermeket máskor ismét bántja a hideg, ismét csábítja a kályha melege és színe. A külső okok tehát változatosak, de az eredmény módosul: a fiú első ízben megsimogatta a kályhát, másodszor csak melléje kuporodott és végül már tisztos távoból melengeti fázó tagjait. Tehát valamely ok befolyása alatt a külső hatások előidézte következmények is módosultak és ennek megfelelően módosult maga a végső eredmény: a tett is. *Azaz a tudás kihat a cselekvésre.*

New-York valamelyik városrészében lebontottak egy csomó házat a célból, hogy helyükön a milliomosok kimúlt kutyái számára temetőt készítsenek. E tény magában nem vált ki erkölcsi ítéletet. Legfeljebb a gazdag emberek „kegyeletét” bámuljuk. De ha ismerjük az e városban uralkodó lakásnyomort, melynek kényszere alatt 10—15 ember húzódik meg egy odúban, úgy felháborodunk.

Más szóval *a tudás kihat a morális ítéletre.* Hasonló jelenségekkel találkoztunk a múltban: A földművelés tiszte-

lését okvetlenül fokozta igen hasznos voltának felismerése, a felebbvaló korlátlan hatalmát a hadviselés szükséges fegyelme támogatta. Ezért nem építhetjük fel a morál egész rendszerét *kizárólag* az ösztönre. Az ész szerepe — nevezzük azt tudománynak, belátásnak, avagy előrelátásnak — kétségtelen. Csakhogy nézetem szerint túloznak azok, kik minden megszorítás nélkül kijelentik: „a gondolatok az egyén és különösen a társadalomban valódi ható, módosító, sőt építő erőt képviselnek.”⁹⁾ E feltevés *jelenben* nem áll meg sem az egyén, sem. a társadalom szempontjából. Az elsöre elég bizonyosság az a tény, hogy belátják a szeszés italok avagy dohányszás ártalmas voltát, de azért az esetek nagy többségében még sem. követjük orvosunk tanácsát. A társadalom gyakran szintén nem követi a belátás parancsát.

Korunkban az emberek „biztos megélhetés” után sóvárognak. Egyre többen ostromolják a hivatalok kapuit, mivel a kicsiny, de *biztos* fizetéssel, nyugdíjjal járó állások a szolgaság ellenére is kecsegtetőbbek a jövedelmező, de bizonytalan u. n. szabad foglalkozásoknál. — A polgárok egyre inkább gondoskodnak kollektív módon (biztosítással) betegség, aggkorról; leányaik kiházásításáról, fiaik önkéntességi évének költségeiről. Szóval, az előrelátás kifejlődése új szükségletet: a távoli jövő biztosításának óhaját teremtette meg. — E parancsoló vágy adott viszonyaink között csak igen tökéletlen kielégítést nyer: Napról-napra olvasunk dúsgazdag emberek tönkremenéséről. Már pedig, amíg a szegények háza szükséges intézmény, addig semmi néven

⁹⁾ Fouillée: i. m. 32. 1.

nevezendő hatalom nem óv meg *bizton* attól, hogy én is oda kerüljek. Üzletem tönkre mehet. A takarékpénztár, melyben tőkém elhelyeztem, csődbe kerülhet. Vetésemet árvíz pusztíthatja el. Egészségem, szemem világa elpusztulhat . . . . Hasonlóképp míg börtön, akasztás nem múlta divatját, addig éhség és szenvedély engem is bűnbe sodorhat. Utódaimat pedig mindeme veszély fokozott mértékben fenyegeti: Látjuk, hogy a családok 4—8 nemzetség életén belül társadalmi törvény szükségével mennek tönkre és süllyednek vissza abba a proletariátusba, melyből viszont új emberek emelkednek ki. Történelmi nevek viselői tengetik körülöttünk koldulással, avagy még rosszabb dolgokkal életüket . . . Végző elemzésben tehát magam és utódaim számára csak akkor szűnik meg végleg a nyomor és bűn aggasztó rémének uralma, *ha mindenki számára megtöröm annak hatalmát*. Mivel pedig e cél egyedül elgondolható eszköze a kollektivizmus, azért *minden nyárspolgárnak szocialistának kell tennie*. Ha ezzel szemben látom az emberek átlagának a szocializmussal szemben tanúsított ösztönszerű ellenszenvét, úgy megítélhetem a közvetlen érzelmi okoknak motorikus erejét és ezzel szemben a konstruktív előrelátás igen kis szerepét.

A ma tapasztalt jelenégek fokozott mértékben állanak a *múltra*: Az egész fejlődés menete arra tanított meg bennünket, hogy minél kezdetlegesebb valamely nép, annál nagyobb az ösztönök és érzelmek ható ereje. Ennek ellenére talán igazat mond *Lévy-Bruhl*, mikor figyelmeztet arra, hogy „téves az erkölcsstan *tisztára* érzelmekre való visszavezetése. Érzelmek és gondolatképek elválaszthatatlanok, s

mindketten ható okként szerepelnek.”¹⁰⁾ Hasonlókép két-ségtelenül téves a *tisztára* ösztönökkel való érvelés. A kályhával megpróbálkozó négerfiú esete amellet szól, hogy a cselekvésre általában és így a morál fejlődésére is kihatnak a gazdasági körülményektől uralt ösztönökön, érzelmeken kívül a gondolatok is, csakhogy — *eltérő mértékben*.

Guyaut Lévy-Bruhléhez hasonló nézetének igazolására, arra hivatkozik, hogy a francia polgárság korlátozta nemi életét és a régi szaporaság helyébe a két-gyermek-rendszert, avagy a teljes gyermektelenséget léptette.¹¹⁾ Nézetem szerint e példa nem szól a belátás kizárólagos hatalma mellett, hanem megvilágítja az erkölcs fejlődésére ható okok mindhárom rendjét: Franciaországban nehezebbekké lettek a megélhetési viszonyok, tehát *gazdasági* okok kényszerítették az embereket arra, hogy vagy a nagy családta örömeiről mondjanak le, vagy életük megszokott kényelmét, az élvezethajhászást, hiúságot áldozzák fel. Az utóbbi *érzelme*k diadalmaskodását előmozdították a fejlődő ismeretek és az *előrelátás*, melyek a fogantatás megelőzését lehetővé tették. E három tényező érvényesülése a sok gyermek apját, a régibb polgári erkölcs e megtestesítését, mármár nevetség tárgyává tette. Ma a gondolkodók többsége is immorálisnak hiszi azt, ha valaki új életet teremt, mikor adott viszonyai között ezzel már meglévő gyermekeinek gondos felnevelését teszi lehetetlenné és így egész családját megkárosítja. — A tudás nem kisebbíti a szülői

¹⁰⁾ Lévy—Bruhl: La morale etc. 225. 1.

¹¹⁾ Guyaut: Esquisse d'une Morale etc. 136. és köv. lap.

ösztönöket, ha nem lép fel a gazdasági kényszer. Ez ellenben megfelelő ismeretek híján is kikényszeríti a család korlátozását, mire ékes bizonyság a gyermekölés és erőszakos abortusz. Csakhogy az ismeretek módosulásával mégis változik a cselekvés módja (represszió helyét prevenció foglalja el) és a hozzátapadó ítélet (a gyermekölést bűnnek, ellenben a prezervatívum használását megengedett dolognak tartjuk).

Minél kezdetlegesebb népeket figyelünk meg, annál fokozottabb mértékben ismétlődik a tanulság. Ha a pszichológusok „várás” szavával jelzem a test amaz állapotát, mely cselekvést vált ki, úgy azt kell mondanom, hogy a kezdetleges népeknél a várást a tettől semmi sem választja el. A vadember csak akkor és addig néz ital, étel után, amikor és ameddig szomjas, éhes. A fejlődés folyamán egyre nagyobb szerep jut az előrelátásnak. *Jövendő* éhség, szomjúság is vált ki cselekvést. *Azaz a várásban egyre nagyobbodik az ész szerepe.* Ennek arányában nő az előrelátásnak a cselekvésre és bírálásra (erkölcsi ítéletre) gyakorolt hatása. Az ész kezdetben *mások* tetteire hat módosítólag: innen a közvélemény hatalma, mely szellemes francia író meghatározása szerint azt a morált kényszeríti ki, mely nékem jó, másnak rossz. A fejlődés és kiválasztás lassú folyamatának eredményeként az ész szerepe magunk magunkkal szemben is érvényesül, csak hogy a mindennapi tapasztalás szerint igen kis mértékbeli. Napjainkban is még úgy hat a belátás, mint a nagy urak gyors kocsját kísérő kutya: Az eb néha a lovak előtt, néha utánuk, vagy mellettük szalad, *de ritkán szabja meg a menet irányát.* A belátás is néha kísérő tüneménye, máskor

együthhatója az érzelmeiktől és ösztönöktől irányított cselekvésünknek, de csak nagyon ritkán követjük intő szavát.

Ezzel végeztünk a belátás, vagy előrelátás szerepével.

Egész kutatásunk eredménye ez: *az erkölcsi parancs keletkezésének és módosulásának kikutatható végső oka a gazdasági helyzet, mely morális ösztönöket, érzelmeket és belátást vált ki. Ható erejüket tekintve, az érzelmek a legerősebbek, az ész szerepe pedig a legkisebb.*

Vizsgálódásunk kiderítette továbbá azt, hogy *az erkölcsi parancs, mely kezdetben csak néhány emberre terjedt ki, egyre táguló körben nagyobb közösségeket kapcsolt össze. A nagyobb összműködés pedig a tökéletesedés legbiztosabb jele és feltétele. Az erkölcs, mely ezt némileg elősegítette, vagy legalább is kísérő tünetnyként jelentkezett, tehát nemcsak változott, de fejlődött.*

Végső elemzésben tehát a múlt tapasztalásai egyrészt az erkölcsi fejlődést, másrészt annak természetes okait állapítják meg.

Nem egy olvasóm sokalja majd azt az árat, melyet e meggyőződésért fizettünk. Nemcsak az istent, vallást és túlvilágot száműztük, de még az észet is megfosztottuk trónjától és a hatóokok harmadik sorába helyeztük. Természetes meztelenségre vetkeztettük a morált. Látjuk a jóakarát, belátás kis szerepét, a Mindenható pedig hiányzik és így nem tehet csodát. Pedig csodára vágyódunk; gyors változás után epe-

kedünk. Korunk elégedetlen, nyomorgó emberisége kínos vajúdást érez. Az emberek millió szülést várnak és azt kívánják, hogy a hűbériséggel egybekelt kapitalista rend frigye ne maradjon meddő. Új, jobb társadalom után sóvárgunk. De vajjon mit hozhat a jövő, ha nincs az észnek hatalma és az embert állati ösztönei meg érzelmei uralják? ...

MÁSODIK FEJEZET.

A jövő.

I. Tőkeösszpontosítás. — Hatásai. — A konstruktív előrelátás hiánya. — A kollektivizmus eljövetele biztos.

II. Szükséges politikai változás.

III. A jövő erkölcstana: — Felebaráti szeretet; egyenlőség. — Egyenjűség és nemek egyenjogúsága. — Prostitúció eltűnése. — Faj-nemesítés. — Hazaszeretet alkonya.

I.

Miként a hűbériség nagy földbirtokok kialakulásával járt, akként a tőkeösszpontosulás korunk termelési rendjének szükségszerű következése. A kapitalizmus előbb a kisembereket nyelte el és most a középvagyont szívja fel. Vagy száz évvel ezelőtt láttuk, miként hajtja a gyár szolgaságba a munkást és teszi tönkre a kisiparost; napjainkban pedig a tröszt a szabad vállalkozót keríti hatalmába.

E feltartóztathatatlan folyamat legjellegzetesebben

Amerikában, a szabadverseny hazájában megy végbe. Az Egyesült-Allamok körülbelül 95 billió dollárra rugó tőkájéből

67 billió dollár érték tulajdonosa	25,000 milliomos,
24	8.400,000 középrendű polgár,
4	20.000,000 szegény ember ¹⁾

E számok ékesen beszélnek. A lakosság java nem irányítja már a termelést; kénytelen oly alacsony bérekért dolgozni és oly magas árért vásárolni az élelmi és egyéb cikkeket, mint ahogy az néhány ezer, profitéhes milliomosnak jól esik. Ezek dugják zsebre a szellemi és testi munka összes eredményeit. Bizonyosságul a statisztika szolgál: Az Amerikai Egyesült-Allamokban 1900—1905-ben a termelés általában 30%-kal, a vállalatoké csak 4-2%-kal emelkedett. Ebben az időben petróleum, cukor, alkohol, dohány, só, vas- és hústermelés 16%-kal fokozódott, a vállalatok (gyárak) száma pedig ezekben a termelési ágakban 13%-kal esett. A koncentráció következtében legalább az áraknak kellett volna csökkenniük, mivel az óriási munkamegosztással és legtökéletesebb gépekkel dolgozó üzem olcsóbban termel. Ez sem történt meg: 258 féle, mindennapi szükségletet kielégítő árunál az ár 1897—1906-ban átlag 36.5%-kal *emelkedett.*²⁾

A javak megoszlásában tapasztalható ez óriási igazságtalanságok megtermik a maguk gyümölcseit: A női és gyermekmunka, öngyilkosság, bűnesetek, alkoholizmus, örültség, lakásnyomor stb. egyre emelkedik. Amíg a délamerikai pamutgyárakban a férfimunkások 79%-kal szaporod-

¹⁾ Sinclair: The Industrial Republic. 174. 1.

²⁾ Courrier Européen 1907. No 27.

tak, addig ugyanabban az időben a nőmunkások száma 270%-kal emelkedett. 1890-ben százezer lélekre 12, 1902-ben 17 öngyilkosság esett; ugyanannyira 1850-ben 61, 1890-ben 131 fogva lévő gonosztevő jutott. Az örültek száma 1880—1896. között 92.000-ről 144.000-re emelkedett. A lakosság 1876-ban fejenként és évenként átlag 8.61 gallon (— 39.12 liter), 1902-ben 19.48 gallon szeszes italt fogyasztott.³⁾

Folytathatnám az elsorolást, de miért: Akinek szeme van, látja a szenvedést; ki be nem dugja füleit, az hallja a nyomor szavát. És még azoknak *cselekvése* is módosul, kik gondolataikban és szavaikban nem számolnak a tények ékes-szólo bizonyosságával: „Az utolsó 20 évben Amerika a kiábrándulás tanyája: tapasztalták, hogy keleten a rendelkezésre álló föld nem határtalan és megindult *Henry George* vezetésével a „Single Tax” mozgalom, melynek éle a föld monopolizálása ellen irányul. Majd nyugaton felfedezték, hogy a kölcsönzés nem lehet határtalan és a vagyon kiszolgáltatja hitelezőjének az adóst. Ebből származott a „Populist” mozgalom *Bryan*-vel és különös intézkedések a hitel monopolizálásának megakadályozására. A trösztgazdálkodás szintén mozgalmat váltott ki. A vagyonok örökkévalónak látszanak: *Astor, Gould* halálával javainak uralma megmarad. És íme *Roosevelt* elnök az öröklés korlátozása mellett beszél. *De azért George, Bryan és Roosevelt tiszta individualistának vallja magát*”.⁴⁾ E kiváló vezetőemberek még csak tudatára sem jönnek cselekvésük okának! A gazdasági viszonyok kényszere alatt

³⁾ Sinclair: i. m. 112—107. 1.

⁴⁾ Wells: *The Future in America* 75. és köv. lap.

tetteikben küzdenek amaz individualizmus ellen, melyet egyidejűleg szavaikban még állandóan pártolnak. E tünemény megfordítottját láttuk a francia forradalomban: Rabaud, Saint-Etienne, Roux, Robespierre ellensége volt a nagybirtoknak, megszorítását kívánta. Ennek ellenére az emberi jogok között ott szerepel a tulajdon szentségének kimondása és tényleg védeniök kellett azt. Ők tehát érzelmeikben a kollektivizmushoz álltak közel, de cselekvéseikben kénytelenek voltak individualistáknak lenni.⁵⁾

Viszont az Egyesült-Államok politikusai akarattuk ellenére és tudomásuk nélkül készítik elő a kollektív rendet.

„Így Amerikában, melynek megkülönböztető sajátossága a magántulajdon szabadságának erélyes hangsúlyozása . . . lassankint a gondolkodó emberek nagy tömegéből eredményes mozgalom indult meg, melynek célja a bírlalásra alkalmas, jóformán összes dolgokra vonatkozó tulajdonjog megszorítása. Tagadják a földtulajdon helyességét, szervezkednek az arany és hitel összehalmozása ellen, céltudatosan irányítják a valutát, fellázadnak a korlátozatlan üzleti verseny felhalmozott eredménye ellen, rendszeres beavatkozást gyakorolnak a vasúti és közlekedési társaságok szabad tevékenysége, s a legkiválóbb amerikaiak tiltakoznak a vagyon örökölhetősége ellen . . .”⁶⁾

E mozgalom tényleg csak akkor lesz eredményes: — ha a magántulajdon megszűnik. Hiába próbálták a hűbérurakat megrendszabályozni; a királyok erőfeszítése hasztalan volt addig, míg erős váraikat le nem rombolták. Ép így ered-

⁵⁾ Faguet: *Le Socialisme en 1907*. 40., 22. és köv. lapok.

⁶⁾ Wells: i. m. 75. és köv. lap.

mény nélkül fáradoznak a trösztök korlátozásán, ha milliókat jövedelmező üzemeiket ki nem sajátítják. Nézetemet jellemző módon erősíti meg a legrégebb, az olajtröszt története. Harminc éven át folytatott Amerika közvéleménye és Pennsylvania állam törvényhozása meddő küzdelmet J. D. Rockefeller ellen. A „*Standard Oil Company*” felszívta, tönkre tette összes versenytársait és ma az olajegyedárúság az övé.⁷⁾ Nem rég csalásért 29 millió dollárban marasztalták, de ez az ítélet sohasem lesz jogerős, s ha igen, úgy nem teszi tönkre a trösztöt. Miért? Mivel óriási gazdasági hatalmukkal kezeikben tartják a trösztök az egész törvényhozást és igazságszolgáltatást egyrészt; másrészt pedig mert egyedárúságuk erejével mindenféle büntetést „kiadásnak” számíthatnak és a fogyasztókra hárítják megfizetését.

Semmi néven nevezhető hatalom sem vethetett gátat a kisipar pusztulásának. A gyár menthetetlenül felszívja a műhelyt. Ép így az áru (vasút) és beszéd (távíró, távbeszélő) gyors továbbításától megteremtett trösztök feltartóztatlanul ölik ki a magánvállalkozást. A tőke egyeduralma pedig, mint minden más abszolutizmus, forradalmat vált ki. Meglehet, hogy sok vér ömlik majd, vagy talán kis rázkódtatás vet majd véget a mai rendnek? Ki tudja! Csak egyet látok bizonyosnak. A mai óriási módon tökéletesített technika megtermi majd gyümölcsét: a *kollektivizmusnak el kell következnie!* Ez mostig azért nem történt meg, mivel termelési rendünk nem eléggé fejlett. De miként az eszközök tökélete-

⁷⁾ L. I. M. Tarbell nagy munkáját: „The Hist. of. S. O. C.”; egyéb trösztök gazdálkodására pedig: T. W. Lawson: *Frenzied Finance* c. művét.

sedése a céhszerveknek, a munkamegosztás és gőzgép a gyáriparnak és kapitalista rendnek adott létet, a jobb termelési rend úgy öli majd meg a magántulajdont. Ha a technika tökéletesedésében nem volna meg a nagy átalakuláshoz szükséges motorikus erő, akkor a kiszarolt milliók nyomora vezet majd forradalomra.

Nézetem szerint ebben az immár elkerülhetetlen nagy változásban szintén kevés *közvetlen* szerep jut az *észnek*. A hatalmas, gazdag emberek zöme sohasem látja majd be, hogy az ő hatalmuk rossz, ártalmas. A főszerep tehát ismét csak az ösztönöké és érzelmeké, melyek egyrészt a gazdagot arra viszik, hogy mentől több vagyont és ennek révén hatalmat harácsoljon össze; a szegényt pedig arra ösztönzik, hogy ne tűrje nyugodtan az éhenhalást. Az észnek ellenben a termelés és eszközeinek tökéletesítésében jut a múlténál sokkal nagyobb szerep: Régi korok tapogatózó véletlenét ma már a biztos módszerekkel történő kutatás váltotta fel. *Talán*, de csak talán enyhíti majd a belátás a rázkódtatás hevesességét is.

A tökéletesedő erkölcsi ösztönöknek ellenben hatalmas befolyást tulajdonítok. „Ha a munkásság anélkül diadalmaszkodna, hogy a nélkülözhetetlen erkölcsi evolúciót is elvégezte, úgy uralma rettenetes volna és a világ a jelenlegihez hasonló szenvedésekbe, brutalitásokba és igazságtalanságokba sülyedne vissza.”⁸⁾ Szerencsére a fejlődés egész múlt folyamán láttuk, hogy a gazdasági okoktól vezérelt természetes kiválasztás egyre inkább fokozta az altruizmust és lohasztotta az egoizmust. Enélkül elgondolhatatlan az összeműködés egyre táguló

⁸⁾ Vandervelde id. Sorel: L'avenir etc. c. műve 52. 1.

köre. Ép ezért tájékozatlanságra vall az az érvelés, mely az ember múlt tökéletlenségeire való hivatkozással vonja kétségbe a jövő fejlődésének lehető voltát. A kollektivizmus ismét hátrókat rombol majd le és új vágyaknak, morálpárancsoknak ad létet. Az állattenyésztés és földművelés kezdetén törzsek szerint csoportosultak az emberek; a hűbériség megyéket „kis királyságokat” alkotott; az abszolút monarchia és korai kapitalizmus országokat teremtett. A kollektivizmus talán világrészek szerint csoportosítja majd az embereket. E fejlődést pedig régi barbár ösztönök — pld. faj, vallásgyűlölet — kipusztulása és a kölcsönös segítség hatalmas ösztönének kifejlődése nélkül el sem gondolhatjuk.

Így hatnak majd közre a múlt erői, bár eltérő mértékben, az új rend megteremtésében: Az egyetemleges ható ok újra csak a gazdasági helyzet. Motorikus erőt az ösztönök, érzelmek és előrelátás ad még pedig úgy, hogy az első kettőnek a múltban tapasztaltnál valamivel kisebb, a harmadiknak nagyobb szerep jut. A megváltozott rendnek pedig fenmaradást, tartósságot szintén új kultúra, új erkölcsi kánon ad. Vajjon ezt megkonstruálhatjuk-e legalább nagy vonásaiban?

II.

Hertzka, Kropotkin és egyéb tudósok kimutatták, hogy kollektív rendben a társadalom sokkal kisebb munkával, a mainál lényegesen többet termelne. A szabad idő és anyagi erő tehát növekedne, vagyis az emberek sokkal tágabb köre részesülne a kultúra áldásában.

Ehhez járulna a természetes kiválasztás, melyet adott

viszonyaink között meghamisítanak: A gazdag apa tehetség nélkül való fia tanul; a szegény ember kiváló gyermekét pedig lakatosinasnak adják. E visszás helyzet a gazdasági egyenlőség idejében megjavulna. A vérségi kapocs, szülői szeretet ugyan alkalmasint még igen hosszú ideig befolyásolja majd a társadalmi igazságot, de kivételes anyagi erő híján e tökéletlenségek a mainál sokkal kevesebb bajt okoznak. Feltehetjük tehát, hogy az emberek igen nagy tömege részesül az elemi kultúra áldásaiban és ezek között többnyire a legrátermettebbek válnak ki a közlegények sorából és küzdik fel magukat a társadalom vezéreivé.

E remény teljesülésének feltétele a gazdasági változáson felül még a politikai is: Arról felesleges beszélni, hogy az új rendet az u. n. monarhikus államformával nem egyeztethetjük össze, mert hisz a kapitalizmus is megteremtette az örökösön alapuló (angol), avagy tisztára a választásra felépülő (francia, amerikai) köztársaságot. A kollektívizmusnak tovább kell mennie. Szakszerű törvényhozást és kormányzást a mai „népparlament” sem valósíthat meg. A képviselők között alig akad néhány, ki egy-egy orvosi, technikai, gazdasági kérdés megbírálására alkalmas. És ez az állapot ép addig tart majd, míg a választói jogot a mai területek szerint történő *mesterséges* beosztás szerint gyakorolják. Természetes csak az a kormányzás, melyben *hivatás szerint* érvényesítik az emberek politikai jogaikat. Azt hiszem tehát, hogy az egész kormányzás a szakszervezetek kiküldöttjeinek kezébe megyen át. Ily módon oldható meg nemcsak az észszerű kormányzás kérdése, hanem a munka viszonyainak helyes szabályozását, kölcsönös segítséget, észszerű nevelést, helyes egészségügyi politikát etc. ettől

várok. Csak így formálhatunk jobb gazdasági és kulturális viszonyok között élő embereket, kiknek erkölcsi nézetei ennek megfelelően javulnak.

III.

A jövő erkölcsstanát valószínűleg az egyén és emberiség közt tátongó űr eltűnése jellemzi majd. Érdekellentét helyébe érdekazonosság lép. Ha több emberrel együtt bocsátkozom vállalatba, úgy érdekem mellett szól, hogy azok minél jobb kereskedők legyenek. Az ő tökéletesedésük kihat az enyémére és mindnyájunk számára fokozza a létért folytatott harc eshetőségeit. A kollektív rendben pedig az *összes* emberiség vagy legalább is igen nagy tömegek élnek majd érdekközösségben, melyet a magántőke nem bont rendekre, osztályokra. Ép ezért mindenki jól felfogott érdekében kívánja majd az összesség boldogságát, boldogulását és tökéletesedését. Az érdekközösség áthidalja azt a szakadékot, mely ma az egyéni és társadalmi morált elválasztja.

Tekintettel a célok azonosságára, a gazdasági különbségek tünedezésére és végül az egyre tökéletesedő közlekedésre és a népesség sűrűsödésére, mi az előbbi korszak tanúsága szerint az egyenlőségi eszméknek kedvez, ez az általános két parancs érvényesülése felé halad az emberiség: *Szeresd felebarátodat! — Az emberek egyenlők!*

Egyenlő gazdasági helyzet mellett a nemek közt való különbség és a nő elnyomása megszűnik. (L. VI. fej. II. r.)

Azok a ható okok, melyek felszabadítják az elnyomott osztályokat, egyúttal véget vetnek a férfi egyeduralmának. Nevelésnél, társadalmi teendők elvégzésénél nem tekintik többé a rangot, vagy nemet, hanem minden helyre lehetőleg a legalkalmasabb *embert* állítják. A nő gazdasági felszabadítása a maga részéről viszont véget vet korunk érdekházasságának egyrészt, a prostitúciónak másrészt. Éhség és vevő híján nem lesz többé eladó női test. A férfi és nő viszonyát első sorban a nemi ösztön szabályozza, melynek parancsa: *Az egymáshoz méltóak szeressék egymást!*

A korai házasság tehát két ember szívbeli egyesülése létszen. Hiányzik majd a piszkos anyagi érdek és a vagyoni-jog, meg öröklés kedvéért statuált törvény, mely a nőt és férfit akaratauk ellenére láncolja egymáshoz. Ép ezért a házassági kötelék szilárdsága, állandó volta fokozódik. Zsarnokság híján felesleges a lázadás. A felek nem számíthatnak külső kényszerre és ezért egymáshoz való alkalmazkodással tartják meg azt az élettársat, kit szeretnek. A szimpátia és előrelátás fejlődése; hivatásos nőcsábítók hiánya; a kölcsönös imádásban fogantatott utódok érdeke mind, mind e parancsot támogatja: *Szerelmetek és házasságtok lehetőleg élethossziglan tartson!*

Csapongó férfiak és hűtelen nők faja persze nem vész ki egy csapásra. De jobb viszonyok között a szakítás nyílt, őszinte és becsületes lesz. Új szerelem egyszerűen véget vet a régi viszonyoknak. De a természetes kiválasztás, mely a túlságosan érzéki embereket meddőséggel sújtja, kérlelhetetlen vasvesszejével fegyelmezi majd az embereket és monogámiára tanítja őket. Már napjainkban is a legtöbb „nőhódító” cse-

lekvését hiúságra, unalomra vezethetjük vissza. Ugyanez a két ok és igen gyakran még gazdasági kényszerűség viszi bele a nőt a hűtlenségbe. Jobb, műveltebb, dolgozó társadalomban mindezek megszűnnek. Hasonlóképp a helyes módon nevelt, idejében házasodó, egészséges életet folytató emberben hiányzik majd a megrokkant idegzetnek állandó változás után való vágya. Korunk túlcsigázott férfiai közül sokan járják meg azt a Golgotát, melynek első lépcsője a néma bűn, közönséges prostituált; következő foka a szerető; majd a sok drága csipkébe burkolt, bármilyen testű „elegáns” barátnő és végül a kisleány, vagy barát . . . Ezeknek az embereknek hiába beszélünk a monogám ösztönök állandó fejlődéséről; hiába mutatjuk az utat, melyet fajunk a rendszertelen nemi élettől egész korunk legalább ideig-óráig, tehát szimultán, egynejtű viszonyáig megtett: ők mindezt oly kevésbé látják, mint a színvak a zöld vagy kék színt. Ellenben tökéletesebb társadalom egészséges embereit ösztöneik tanítják majd a monogámiára.

A korai házasság és prostitúció hiánya feleslegessé teszi a testi és lelki szűziesség parancsát, melyet oly igen kevesen tartanak ma be. A teljes nemi érettség és házasság kora összeesik és ezzel felesleges korunk szövevényes nemi morálja.

A tőke kisajátítása; a termékeny munka általános kötelezettsége; a tudomány terjedése véget vet a vallásos babonáknak és velük a szerelem tisztátlanságáról és u. n. „szeméremről” terjesztett beteges hitnek. Az emberek nem járnak majd mezítelenül és nem szeretkeznek nagy közönség előtt;

de csak azért, mivel az első ellen az éghajlat viszontagságai szólnak, a másikat pedig megakadályozza az ösztön, mely nem tűri, hogy nagy emóciók a nyilvánosság előtt folyjanak le. A természetesen felül egyéb korlátozás nem lesz. *A szerelem szent!* E parancs uralkodik majd széltiben.

Ily körülmények között a beteges, tökéletlen ember nem kap párt. Ha igen, úgy az előrelátó társadalom legalább megelőzéssel, vagy ha kell represszióval is meggátolja azt, hogy faját fentartsa. Erre vezethető vissza e két parancs: *Ügyelj a természetes házassági akadályokra! és Beteg gyermek átkával ne sújtsd a társadalmat!*

Más okok nem gátolják majd a szaporaságot. Sőt a célszerűen termelő, gazdag társadalom parancsa így szól majd: *Egészséges emberek, legyetek szaporák!*

Ezzel az egy rendelkezéssel körülbelül ki is merül a családi erkölcsstan. A kölcsönös segítség; gyermekek nevelése; szülők és aggok eltartása, mely kezdetlegesebb viszonyok között a vérrokonok kötelessége volt, átmegy a közre. A rokonok szeretete helyébe az emberek vonzalma lép. A mai értelemben vett családnak sok mással egyetemben el kell tűnnie. A nő akkor is szereti majd a csecsemőt, kit örömben fogant, kinnal szült és édes reménnyel vegyes aggodalommal szoptatott. Az apa szíve megdobban, ha látja azt a lényt, kinek gagyogását leste, járási kísérleteit támogatta és szellemi erőfeszítéseit segítette. A gyermekben szintén nem hal ki a vér és hála szava. De a család gazdasági szerepe megszűnik. Akik ezt fájlalják, azok gondoljanak a mai helyzet sok rossz következéseire. Melyikünk nem ismert zsarnoki atyát, ki tár-

sadalom és vagyon adta hatalmával elnyomta gyermeke lelkét; letörte munka, teremtés után vágyó fia szárnyait, és vajjon nem láttatok különben becsületes emberek szemében sajátságos tüzet, ajkaikon sajátságos remegést, mikor a szülő, nagyszülő korára gondoltok? *Ezek saját vérük halálát lesték!* Az egyik házasodni készül; a másik üzletbe fog, találmányt értékesít. Legtöbb vágyának első lépcsője sírdomb, mely alá nemzőjét temeti . . .

Miként a család, törzs, város gazdasági jelentősége, úgy tűnik majd el a hazáé is. A termelés ma már átlépi a nemzetek határait és feltartóztatlan fejlődésében előbb-utóbb egyesíti az emberiséget. Mint ledőltek Babylon és Ninive falai, ép oly szükségszerűen szűnik majd meg a mai állam. A hazaszeretet oltára, melyen annyi becsületes erőfeszítéssel, munkával, de annyi vérrel és szenvedéssel is áldoztak. a múzeumokba kerül az emberhúsra, meg nagylelkű, önzetlen cselekvésekre éhes istenek oltárai mellé. A régi hit eltűnik és helyébe új, nagyobb, tágabb és tökéletesebb lép.

Sok nagyhangú hazafi olyan, mint a kéjhölgyek: szerelmet hazudnak a hazának, hogy ezért pénzt, állást kapjanak. A prostituáltak e céhe éktelen ordítózásba tör ki, ha valaki a nemzet fogalmának halhatatlanságát vonja kétségbe. Felháborodásuk megokolt: A koncot féltik és szerelmi vallomásaik jutalmáért epekednek. — Mások becsületes hittel, önzetlen rajongással törnek a bálványrontók ellen. Kegyeletsértéssel vádolnak bennünket.

Vajjon kevésbé szeretem-e szülőimet, ha nem hiszek a mennyországban? Vajjon rossz gyermekké tesz-e az a tudat,

hogy minden nap, mely engemet a teljes férfikor, céljaim megvalósítása felé vezet, egyúttal őket ahhoz a sírhoz viszi közelebb, melynek sötétjét feltámadás fénye sohasem töri meg? ...

Nem! Sőt e tudat fokozza szeretetemet. Nem bízom a túlvilági találkozásban, nem hiszek a mennyei kárpótlásban. Ép ezért törekszem arra, hogy *itt a földön* érezzék magukat jól és teljesítsék hivatásukat. — Ép így vagyunk a hazával, nemzettel. Ismerem elpusztulásuk kérlelhetetlen szükségességét, de számolok a jövő alakulásával: Az európai egyesült államok megalakulásakor minden nép meglévő gazdasági, szellemi és erkölcsi tőkéjével lép majd be a szövetségbe. A tökéletesebb nemzetek súlya és boldogsága az elmaradottakénál nagyobb lesz, miként ma is némely város, megye viszonyai jobbak a többiekénél. Tehát nemcsak az én pillanatnyi, de leszámazóim távoli érdeke is azt követeli, hogy ez az ország a tökéletesedés útján haladjon előre. Az a gazdaság, mely befoly életemre; a társadalmi keretek, melyek öveznek: a kultúra, melynek részese vagyok, kihat utódaim életére, boldogságára. E meggondolások fokozzák természetes ragaszkodásomat; az igazi munkában megnyilvánuló hazaszeretetemet. Új Magyarország után vágyódom és nem bánom, ha azzal vádolnak, hogy a meglévő élete ellen török. Azok nem szolgálják a haladást, kik a mai emberek örök élete után sopánkodnak. Épp így a nemzetek megújhodása lehetetlen a régi intézmények fentartása mellett. Gyermekeink nálunknál tökéletesebbek. Épp így az az *új* ország, mely a mai helyébe jó, szebb, jobb lép. Az állandó fejlődés új alakulást hord méhében. Eme igazságok fényénél vizsgálom azt az óriási nagy szerepet, melyet az országok az emberiség töké-

letesítésében betöltnek. Nézetem a megettük és előttük elterülő utat; tőlem telhetőleg segítem őket fejlődésükben. Nem azért, hogy sírjukhoz közeledjenek, hanem azért, hogy az utánam következők nálamnál szerencsésebb viszonyok között éljék le napjaikat. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a nemzet, haza egyre halad a tökéletesedés amaz útján, amely — igaz — valamikor a sírhoz, új alakuláshoz vezet. Nem azok segítik az emberiséget, kik a holtakat múmiákká balzsamazzák, hanem azok, kik a meglévők boldog életét szolgálják . . .

A múlt kutatásainak eredményeivel megrajzoltuk a jövő vigasztaló képét. Ki tudja, vajjon beválik-e, helyes-e jövőnk? — — — —

Kevés embert érdekel a holnapi nap és mindnyájunkat ural a maiak keserve. Ha be is következik a várva-várt jobb kor; a múltat és a jövőt kétségtelenül mégis szenvedésekben gazdag idő kapcsolja össze. A jelen sivárságai között sanyargó emberiséget nem elégíti ki a múlt tapasztalása és jövő reménye. Türelmetlen vágyódással kérdi a moralistától: „Segíthetsz-e közvetlen bajainkon, vagy legalább megnyugvást adhatsz-e? Nyütt testtel, fáradt szellemmel hajt bennünket a gazdasági kényszerűség az élet szenvedésekkel teljes kietlen útján. Társaink kidőlnek, mi pedig egyre megyünk. Hiába mutogatod a poklot, melyből kiszabadultunk, és a mennyországot, mely felé haladunk. Ez nem elég! Hányan jutnak el közülünk az ígért földjére? És mi vigasztalja a többi nyomorgót? Ad-

jál vérző sebeinkre írt; de rögtön! Mondjad, mi kárpótolja a jelen szenvedéseit? Az isteni túlvilágot elraboltad, szerezz e földön megnyugvást. Epedve kérjük: meg lesz-e cselekvésünk jutalma, bűneink bűnhődése?” Az újkor tudománya pedig összeráncolja homlokát és azt mondja: Nem!

Tehát igazán nincs semmi, mi megnyugvást, vigaszt, vagy legalább enyhülést adna a jelenben? . . .

HARMADIK FEJEZET.

A jelen.

Igazságszolgáltatás adott viszonyaink között.

Korunk erkölcsi parancsai a múlt fejlődés és adott viszonyaink kikristályosodott eredményei. A jelen morális kánonjának megfelelő egyén ép ezért fajával együtt fennmarad. Az ilyen embert egész lénye arra predesztinálja, hogy jól töltsse ki a társadalmi kereteket és boldoguljon. Az uralkodó eszmék visszhangot keltenek érzelmi világában, célszerű cselekvésre készítetik, mely szubjektív eredményeiben megnyugvást, a külvilággal szemben boldogulást ad. A „jó polgár” természeténél fogva békeszerető és türelmes. A világ nagy eseményei nem izgatják; a szemében csak apró igaztalanságok nem rabolják el lelki nyugalmát. Ragaszkodik a közönséges kereskedelmi értelemben vett igazmondás parancsához és ép ezért a becsületesség hírnevének örvend. Csak üzleti dolgokban füllent és akkor sem nagyot. Vevőinek, munkaadójának ugyan azt mondja: „ráfizetek”, de e

szólásmódot senki sem veszi komolyan, nem ítéli el. Szegénynek saját maga és utódai femnaradásáról kell gondoskodnia. A bizonytalan jövő képzetei állandóan kísértik, tehát előrelátó, takarékos. Azért sem a holnap nap, sem az aggkor nem izgatja módfelett, mert hisz a takarékpénztár néhány ezer forintját, saját pénzszekrénye pedig több részvényt és záloglevelet őriz. Örökösei ezenfelül még aggkorra szóló, meg életbiztosítási kötvényt is találtak nála. Mindennek összekuporgatása fáradtsággal járt. Épp ezért ő „ismeri a pénz értékét” és másoknál szintén megbecsüli azt. Nagy tisztelettel hódol az aranynak. A milliomost, kivel egyszer találkozott, évtizedekig süvegei és ez jól esik neki. Családja örül, ha gazdagabb, tehát „előkelőbb” emberek zsúrjait látogathatja. Ha ehhez még a rendes házi orvos tanácsát, a fizikai jólétről való gondoskodást hozzászámítjuk, úgy megkaptuk korunk szabályszerű emberét.

Ez a mintalény nemi életét a néma bűnnel kezdi. Ha hímnemű, úgy később áttér a prostitúció használatára; ha leány, úgy maszturbálás közben várja azt a „jó párti”-t, melyet családja szemel ki. A vőlegény meglett, kereső férfi. A menyasszony ért a tortakészítéshez és beszél angolul, meg zongorázik. Az egybekelés nem jár nagyobb emóciókkal. A házastársak többnyire megtartják a hűséget. A nőre kezdetben barátnői vigyáznak, később pedig a házasság nem teszi már kívánatosá. A férfit elfoglalja hivatása; nyáron, vagy egy-egy utazása alkalmából ugyan néha elcsábítja valamely éneklő vagy tisztogató szirén, de a dolog kevés élvezetet okoz és drága. Ha rájönnek az apró turpisságra, úgy a könnyelmű férj gyémántfüggőket vesz feleségének, a bűnös asz-

szony szülei pedig felemelik az apanázst. Ezzel az ügy el van intézve. Kár is lenne elhagyni a családi tűzhelyet, melynél egy-két kis polgártárs vagy polgártársnő csipeg. Most már a „gyermek jövőjéről kell gondoskodni.” Ezt lelkiismeretesen megteszik. Nevelőnő, gimnáziumi tanár, egyetemi professzor vállvetett igyekezettel neveli fel a haza reményeit. A mama nem rendelkezik a kellő tudással, no meg az idő is hiányzik. Szabad perceiben a „nagyszülőket” gondolja, kik rászorulnak erre, mivel öregek és ezenfelül örökséget is hagynak.

A családapát még a politika is elfoglalja. Újságjában nemcsak a közgazdasági rovatot, de a vezércikket is elolvassa. Ebéd után, emésztés közben kesereg az ország sorsán; minden öt évben szavaz és ezzel eleget tesz a hazaszeretet parancsának. Ha ehhez még hozzászámítunk némi kis lelkiismeretnyugtató jótékonytságot és az emberi egyenlőségnek a hatalmasabbakkal, gazdagokkal szemben való „diszkrét”, talán helyesebben: félénk hangoztatását, úgy megkapjuk a mintaember képét.

Ezt a lényt társadalmunk a saját képére formálta. Az összhang közöttük teljes. Pontosan beleillik adott kereteinkbe és ép ezért kétségek, lelkiismeretfurdalás nem bántja, ő morális ember, ki erényeinek jutalmát már e földön élvezzi. Boldogan él, nyugodtan, hal meg. Ne szánjuk, mert hisz cselekvései megtermik kellő jutalmukat.

A második típus a rendes emberen *alól* áll. Őseinek valamely atavisztikus tulajdonsága támad fel benne, mely

adott erkölcsi parancsainkkal összeütközésbe hozza. Az egyikben a kezdetleges vadászok bárdolatlan szenvedélye éled fel: a nő, vér és tivornya csábítja. — A másikat az ös-ember tunyasága naplopásra kényszeríti. — A rablólovagok valamelyik késői ivadéka az enyém és tied között nem tud különbséget tenni. — E nyilvánvaló hibák ellenére némely tökéletlen ember mégis boldogul. A felületes szemlélő pedig nem nézi a nyomorultan, szenvedések közepette elpusztuló alkalmatlan emberek ezreit, hanem csak a kivételekből következtet arra, hogy nincs földi igazságszolgáltatás.

Pedig van! Mohamed hitregéjének tanításához hasonlóan tényleg két angyal áll az ember mögött és jegyzi fel annak tetteit. Az egyik a *Megszokás*; a másiknak neve *Átöröklés!* Nincs tett, melyet eltakarna szemök előtt az éj sötétje; nincs gondolat, mely elég mélyre menekülhetne a szív rejtekeibe. Mindent látnak, mindent megrögzítenek.

Az egyik ember él az alkalommal és a túlsúfolt villamoson nem vált jegyet. Apró csínyje sikerül. Senki sem látta, de a Megszokás feljegyzi tettét. A becsületesség ösztöne bár nagyon kevéssel, mégis kisebbedik. Második alkalommal már kevesebb ellentállást fejt ki; azután még kevesebbet és így tovább . . . . . Lassan, megszokás útján tökéletlenedik, míg végre egyszer beleütközik azokba a társadalmi keretekbe, melyek a „Ne csalj!” morálparancsát kikristályosították.

A szerencsés nőhódítót irigylik, pedig minden boldog találkozás után valami: a nőbe vetett bizalom kopik benne. Hitetlensége állandóan fokozódik. Megakadályozza a házasságban, az agglégényi élet szomorú, vigasztalan öszére

predesztinálja, avagy házasságban a féltékenység ördögeit szabadítja rá . . . .

Íme, így ítélkezik a megszokás az *élők* felett. Igazságszolgáltatásának tényeit két okból nem látjuk mindig: 1. az ember adott körülmények hatása alatt többnyire csak egyszer, egy módon cselekedhetik; hiányzik tehát az összehasonlítás lehetősége. Valaki pl. hazudik. A morális parancs e megszegése büntetést hoz, mely lehet valamely rossz bekövetkezése, jó elmaradása vagy kisebb jó bekövetkezése. A két utóbbit csak akkor észlelhetnők, ha ugyanazon dologról *egyidejűleg* hazudhatnánk és nem hazudhatnánk, mivel így állapíthatnák meg összehasonlítás révén, vajjon valami jó csökkent-e vagy elmaradt-e. Ha *csak* hazudok, vagy *csak* igazat mondok, úgy nem tudom, mi következett volna be, ha nem hazudok, vagy ha nem mondok igazat. Vagy pld. valaki igazat mond és ezért őt kellemetlenség éri. Ezért még nem vádolhatja jogosan a földi igazság rendjét, mivel a hazugság esetleg *nagyobb* kellemetlenséggel járt volna. Itt sem ítélnünk. 2. Az emberek fizikai és morális szenvedéseiket titkolják. Akárhány gazember életének külső színe boldogságra vall, holott valójában nyomort takar. A távoli szemlélő csalódik és igazságtalanságról beszél. Néha találunk egy-egy papot, kinek a „sors kezébe” vetett bizalma megrendíthetetlen és anyagi tények ismeretén alapszik. Sok ember nem érti elfogultságát, csodálja, hogy a különben józan ember hite nem szűnt meg a sok igazságtalanság láttára. De ez aggasztván évtizedeken át szemlélte gyóntatószékéből a valódi életet . . . .

Ha tehát nem is sikerülhet többnyire az *a posteriori* való bizonyítás: feltevésünket az erkölcs egész fejlődéstana igazolja, mely egyrészt amellettt szól, hogy a kor adott morálpáncsai a társadalmi viszonyok természetes következtései, másrészt pedig a megszokás és átöröklésben lelta fel a morális ösztön legfőbb két okát. Ennek ellenére mégis felteszszük, hogy némely bűnös életében kikerüli a megszokás sújtó kezét. Csakhogy ezt megbünteti az átöröklés, mely holtak felett ítélkezik.

Az ember fajával együtt elválaszthatatlan egységet alkot. Ha elfogadjuk a szerzett tulajdonságok átöröklését, úgy már eleve nem tehetjük fel, hogy valamely cselekvésünk, gondolatunk nyomtalanul tűnjön el. Minden mozdulatunk visszahatást kelt szervezetünkben és megrögződik eredményeiben. Persze nem minden részlet öröklődik át a maga teljességében. Miként cselekvésünk az összes hatás eredőjének irányát követi, úgy az utód a két szülő és összes felmenőik sajátosságának eredménye. Nem minden vonás éled fel a lemenőkben. A kisebb bűnöket elnyomják a nagyobb erények, az apa vétkeiket jóvá teszik az anya tökéletességei. De a jellemvonások e harcában semmi sem veszhel el. A hatás tényleges eredmény avagy ellensúlyozó körülmény képében nyilatkozik meg. Az ember elődei életének és viszonyainak, saját körülményeinek és cselekvéseinek terméke. Aki családok történetét figyelte meg, az látja, miként élednek fel a késői ivadékokban a felmenőknek nem csak testi, de lelki nyavalyái, így bűnhődik a faj az egyén vétkeiért. Tetteinket megrögzíti, feljegyzi az *Átöröklés, Megszokás és a Természetes kiválasztás* nevéen is-

mert kérlelhetetlen bíró széke elé viszi. Ez ítélkezik az élők fölött, s ha karja már nem tehet igazságot, úgy a holtak utódain áll boszút. Ennek az igazságnak felismerése adhat megnyugvást korunk jó emberének, ha a tökéletlennek látszólagos diadala elkedvetleníti. A kiválasztás nagy ténye nyugtat meg mindannyiunkat, kik a fejlődés, tökéletesedés híveinek valljuk magunkat.

Adott kor társadalmi viszonyainak és így erkölcsi kánonjának megfelelő ember fenmarad, a régibb keretekbe illő típusok vagy fajok kipusztulnak. A morális és azon *alul álló* cselekvés tehát megtermi a maga jutalmát, illetőleg büntetését. De mi történik azokkal, kik a mai nap elvein *felül* állanak és a jövő értékes vonásait testesítik meg? . . .

A fejlődés gépezete mártírok vérével táplálkozik. Minden időben voltak kiváló emberek, kik a jövőt készítették elő és ezért a jelen kínszenvedését viselték. Nagy, becsületos törekvésük ellenszenvet váltott ki; szeretetük gyűlölködéssel találkozott. Minden nap új, meddő erővesztést hozott. Barátaik szánakozó mosolya, a közönyösek apró tűszúrásai és az ellenségek mérgezett nyilai megkeserítették életüket. Vak bizalom, leküzdhetetlen vágy vezette Kolumbust; új világot fedezett fel és láncok között halt meg. Az angol vallási harcokat a nyírott hajjú, gömbölyű fejű, biblia-magyarításban és kardforgatásban egyaránt járatos, sötétruhájú és lángoló hitű puritánok vívták meg. Új menyország után epekedtek és csatatéren pusztultak el. A nagy forradalom a jól nevelt, emberszerető, tudós gondolkodásban élő girondisták műve.

Új emberiség kellett nekik és vérpadon múltak ki. Mindezek legalább megközelítették az ígéret földjét és látták álmaik teljesülését. De sok embernek még e vigasztalás sem jutott osztályrészül. A testi szenvedés és lelki nyomor megásta sírjukat, melyből nincs feltámadás. Elcsigázva, kétségbeesetten haltak meg és nem látták az Eszme diadalának hajnalpirkadását.

Hány kínos sóhajtást fogott fel a börtönök vastag fala; mennyi kétségbeesett hörgést nyelt el apró szobák fülledt levegője?! Az emberek ezrei vérző homlokkal tantorodnak vissza a leküzdhetetlen akadálytól. A haladás apostolai között az éhség, örület, öngyilkosság rémei kísértenek.

Az idők egyre megújulnak. Változik a cél, de örökkévaló a helyzet tragikuma. Vértanúk sétálnak közöttünk. Nincs az a tudós szerszám, melylyel a vérszomjas ember fájdalomuknál nagyobb szenvedést facsarhatna ki. Őket az élet gyötri. Nagy, megvalósíthatatlan eszmék kízó súlylyal nehezeden agyukra. Szívüket a tehetetlen szánakozás facsarja össze, Idegrendszerüket a meddő vágy emészti. Az ő kínlódásuk százszorta nagyobb annál, melyet a pokoli ólomkamra, spanyol csizma kérlelhetetlen szorítása és az égető tűz okozott. Mindez elkerülhetetlen.

Az ő cselekvésük nem felel meg a kor uralkodó irányainak; az ő elveik szembe kerülnek napjaink elfogadott eszméivel. Nem ütik meg az erkölcs közönséges mértékét: pusztulniok kell.

De hisz ők a morál *felett* állanak. A szeretet és egyenlőség diadaláért harcolnak, tehát azt az állapotot óhatják, mely után a jövő fejlődés eredményeként mindnyájan sóvár-

gunk. Jobbak nálunknál. A földi, természetes igazságszolgáltatás még se jutalmazná tetteiket? . . .

A közönséges tökéletesedés nem vigasz számukra, mert hisz ép kiválóságukból fakadnak szenvedéseik. Az átöröklés jutalmában sem bizakodhatnak, mert a kiváló emberek java ép a heves életküzdelem okából ritkán hagy utódokat, ők tehát nem találnak megnyugvást abban, ami a közönséges halandót vigasztalja. Vajjon e kiváló lényekkel szemben a társadalom igazságtalanságait még a természet is tetézi?

Én azt hiszem, nem! Nézem az ablakomon beszűrődő őszi napsugárban táncoló egynapos legyet és századokkal ezelőtt szenvedő lánghész tűnik fel képzeletemben. *Baruch Spinoza* üvegköszörülés közben gondolkodott. Finom, csiszolt agyveleje már rég elporladt, de rezgései feltámadnak az én fejemben. Végigélem azokat az eszméket, melyek az ő szellemi létét alkották. Közben pedig bámulom az apró állatkákat, melyek holnap nem lesznek és mégis évezredes fejlődést testesítenek meg és adnak tovább.

Nincs halál! Az egyén fajának életét éli és a kipusztult fajok másoknak adják át az ő tökéletességüket. Bennem millió meg millió eltűnt alsórendű lény legjobb tulajdonságai élnek tovább.

Az Eszme örökkévaló! A kőkorszakbéli ember szellemi erőfeszítése termelte a nagy görög filozófusokat, kiknek legjobb gondolatai ihlették meg Spinozát. A gondolat hatalma elenyésző csekély volt, de egyre erősbbödik. A nagy férfiak örökösei nem gyermekeik, hanem az egész emberiség. Isten nincs, de uralkodik a Természet kérlelhetetlen hatalma. Ez az erő nem ismer jóakaratot, könyörületességet, szeretetet, de

igazságos. Minden cselekvésünket, összes gondolatainkat meg rögzíti a szokás és átöröklés. A kiválasztás igazságot térszen és fentartja a hasznosat, jót.

Cselekvésünk kötött, törvényszerű: ez ad erőt. Cselekvésünk megtermi a maga gyümölcsseit: ez ad megnyugvást. Az adott viszonyok alatt álló egyének és fajok kipusztulnak; a megfelelők boldogulnak, fenmaradnak; a kereteken felül-emelkedő ember elvész, de szenvedéseinek gyümölcsei megérlelődnek, új, jobb társadalmat termelnek.

Ezek a tanulságok emelkednek ki a múlt eseményeiből, adnak a jelenben türelmet és reményt a jövő számára.

TARTALOM:

ELSŐ RÉSZ.

E L M É L E T .

- Első fejezet. A kérdés beállítása.* I. A lelki élet nyomora. — Hitetlenség és tudomány. — Az erkölcs vallásos alapja. — A morál tud. megalapozását az egyén érdeke követeli. — II. Tételes vallások társad, szerepe. — Jelen állapotaink. — A nyárspolgár félelme. — A tudás szerepe. — A morál tud. megalapozását az emberiség érdeke követeli. 3
- Második fejezet. Az erkölcs meghatározása.* I. Mi az erkölcs? — Felelet a vallás szempontjából. — A metafizika álláspontja. — II. Evolucionista felfogás. — A fogalmak igen tág köre. — Menger nézete. — III. Helyes meghatározás. — Nem a cselekvés kritériuma, hanem oka a fontos. 14
- Harmadik fejezet. A Cselekvés Okairól.* I. Mese a vízbeugró Párról. — Utilitárizmus. — Egyéb példák. — Spencer elmélete. — Két alap-tételének bírálása. — II. Harmadik tétele: 1. A visszamenő belátás az egyén szempontjából. — Pikler nézete. — Állatok példája. — Jászi magyarázata. — Bírálás. — 2. Társadalmi belátás. — Marx, Fouillée, Darwin nézete. — Pikler elmélete. — Alkalmazás az állatokra: poszméh. fecskemama, vad bivaly, zerge, oroszlán. — Az elmélet nem kielégítő. — III. Kautsky és Monger nézete. — Átöröklés. — A hangyák esete. — A gazdasági körülmények. — meg az ész hatása. — Következtések. 23

MÁSODIK RÉSZ.

F E J L Ő D É S T A N .

- Első fejezet. A kutatás módszere.* I. A rekonstrukció kérdése. — Megyezések őseletek és a ma élő kezdetleges népek között. — Az okozatiság törvénye. — II. Az őskor történetére néprajzi adatok vetnek fényt. — Valószínű tévedések. — A cél. 45
- Második fejezet. A gyűjtőgazdaság kora.* I. Testi sajátosságok. Leleki élet. — Gazdasági tevékenység. — Az együttélő emberek száma. — Tartózkodási hely és éghajlat befolyása. — Term. kiválasztás. — Az alkalmasabb egyén társadalmat módosító hatása. — II. Az erkölcsi parancs kritériuma. — A gazdasági helyzet befolyása. — Szánakozás. — Megbánás. — Vallás. — Mindhárom tényező hiányzott. — Parancsok: Lakjál jól! Közösüljetek! — III. Az anyai szeretet kérdése. — Érvék ellene és mellette. — Az ősemlék nem vette át a felsőbbrendű állatok összes kiváló sajátosságait. — Parancs: Nő, szoptasd a gyermekedet! — Az anyai szeretet hatásai. — Általános szimpátia. — Szülői szeretet. — Nemi morál. — Több parancsot nem lelünk fel. 54
- Harmadik fejezet. Halász-vadász népek.* I. A gazdasági fejlődés menete. — Jobb eszközök készítése. — Munkaegyesítés és munkamegosztás. — Nemek szerint való munkamegosztás. — Cserélés szokása. — A tulajdon elemei. — Nomád életmód. — Ennek haszna. — A tűz használása. — Húséhség. — Emberevés. — II. Szellemi fejlődés menete. — Beszéd. — Emlékezés, előrelátás, ítélet. — Gondolkodás. — Álom és halál jelensége. — Vallás. — Hatásai: személyesítés és megrögzítés. — A „tabu”. — III. Társasági hajlandóságok kialakulása. — Utánzás. — Megszokás s közvélemény. — A büntetési rend. — Tárgyak és állatok büntetése. — Lex tallionis. — A büntetés reflexszerű volta. — Összefoglalás. . . 70
- Negyedik fejezet (folytatás). Erkölcsi rend.* I. Általános morál. — A szülők és gyermekek viszonya. — Rokoni kötelék. — Büntetőjog; hagyomány tisztelése. — Az idegen helyzete; emberevés. — Tulajdonjog. — II. Nemi morál. — A házasság alakja. — Férfijogai. — Nő kötelességei. 90

- Ötödik fejezet. Állattenyésztés és földművelés.* I. „Gazdasági helyzet. — Baromtenyésztés. — Földművelés. — Cserekereskedés. — Ipar.
— Ezek következesei: a népesség sűrűsödése. — II. Kultúra. — Nevelés. — Belátás fejlődése. — A szimpátia növekedik. — Ok a term. kiválasztás. — Példa. — A vallás konzerváló hatása. — Emberáldozat és szertartás. — Transzsubstantiatio Mexikóban. III. Társadalmi szervezkedés. — Vezéri intézmény. — Előidéző okai. — Belátás szerepe. — Kasztok alakulása. — IV. Büntetési rend. — Vérboszú. — Kártalanítás. — Érzelmek hatása. — Összefoglalás 105
- Hatodik fejezet (folytatás). Erkölcsi rend.* I. Általános morál: A többség korlátlan hatalma. — Családalapítás és földművelés, — Gyermekek, aggok védelme. — Vendégszeretet. — Esményi parancsok. — II. Nemi morál: Házassági alak. — Szűziesség követelése. — A nő helyzete gazdasági tevékenységétől függ. — Az asszony rossz sorsa. — Összefoglalás 128
- Hetedik fejezet. A kereszténység erkölcsnemesítő hatásáról.* I. A vallás szolgáinak erkölce. — Keresztény büntetőjog. — Igazságosság.
— Felebaráti szeretet. — II. Rabszolgaság és egyház. — Rabszolgatartó pápák. — A papság védi az intézményt. — Kereszténység és jobbágyság, bérmunka. — Babonák. — Az egyház segíti az erőset és elnyomja a gyengét. — III. Kereszténység és családi erények. — Testvéri szeretet. — Szülői szeretet. — Apai szeretet.
— Következők 144
- Nyolcadik fejezet. Hűbériség és Céhrendszer.* I. A rabszolgaság szerepe.
— Tökéletlenségei. — Hűbériség okai. — Célszerűség felismerése?
— A nagybirtok gyökere vallásos rajongás, szent család, világi eröszak. — II. Társadalmi hatások. — Eltérések a múlt korszaktól.
— Kulturális együttható. — Maradiság. — III. Városalapítás okai.—Ókori és középkori város. — Céhrendszer. — Eredmények . 164
- Kilencedik fejezet (folytatás). Erkölcsi rend.* I. Osztálymorál. — Faj, nyelv, foglalkozás hatása. — Megfelelő igazságszolgáltatás, köz-igazgatás, adóztatás. — II. Törzsszervezet megbomlása. — Felebaráti szeretet. — Engedelmesség. — Lokálpatriotizmus. — Lovagi erények. — Jobbágy lelkülete. — Törvénytelen gyermek. — Uzsora, munka. — III. Nemi morál. — Szemérem. — Szűziesség.
— Kialakulásuk menete. — Egynejuság. — Prostitúció. — A nő helyzete.—Összefoglalás 182
- Tizedik fejezet. Kapitalizmus.* I. Tőkeképződés közvetlen okai. — Közvetett okok. — Bányászás, gyarmat, ipar. — Belterjes

- gazdaság. — II. Özönlés a városba. — Politikai összpontosítás.
 — Kulturális haladás.—Régi keretek pusztulása.—Új eszmék . . . 211
Tizenegyedik fejezet (folytatás). **Erkölcsei rend.** I. Munka. — Vallás. - -
 Szimpátia terjedése. — Kizsákmányolás és háború. — Béke-
 szeretet. — Türelem és igazmondás. — Előrelátás, rneg takarékoság.
 — Pénz mindenhatósága. — Tisztaság. — II. Fajfentartás. — Házas-
 sági alak. — Férfi nemi tisztasága. — III. Család. — Haza. —
 Népeesség sűrűsödése. — Egyenlőségi eszmék 221

HARMADIK RÉSZ.

K Ö V E T K E Z É S E K .

- Első fejezet.* **A múlt.** I. Bírálás. — Hézagos felsorolás. — Nem teljes bizonyítás. — Az ókor történetének elhanyagolása. — Kiválasztás és alkalmazkodás törvénye. — II. Gazdasági okok. — Ösztönök. — A lelkiismeret magyarázása. — Pál esete. — III. A néger fiú esete. — Az ész kis szerepe. — A várás. — A kétgyermekrendszer. — Következők 243
- Második fejezet.* **A jövő.** I. Tőkeösszpontosulás. — Határai. - - A konstruk-
 tív előrelátás hiánya. — A kollektívizmus eljövetele szükséges. —
 II. Szükséges politikai változás. — III. A jövő erkölcstana. — Fele-
 baráti szeretet; egyenlőség. — Egynejtűség és nemek egyenjogú-
 sága. — Prostitúció eltűnése. — Faj nemesítése. — Hazaszeretet
 alkonya 261
- Harmadik fejezet.* **A jelen.** Igazságszolgáltatás adott viszonyaink között 280
- TARTALOMJEGYZÉK 291**
IDÉZETT MŰVEK 295
BETŰSOROS MUTATÓ 301

IDÉZETT MŰVEK:

- Acsády (I.) ..... *A magyar birodalom története.* I.—II. Budapest. 1903.
- Acsády (I.) ..... *A magyar jobbágyság története.* Budapest, 1906.
- Baiu (A.) ..... *Mental and Moral Science.* London. 1880.
- Bartels (A.) ..... *Der Bauer.* Leipzig. 1900.
- Bauer(M.) ..... *Das Geschlechtsleben in der deutschen Vergangenheit.* Leipzig. 1902.
- Bax (K. B.) ..... *The ethics of socialism.* Being further Essays in Modern Socialist Criticism. London. 1902.
- Bayet (A.) ..... *La Morale Scientifique.* Essai sur les applications morales des sciences sociales. Paris. 1900.
- Bougie (C.) ..... *Les idées Égalitairee.* Paris 1899.
- Broca (P.) ..... *De la trepanation préhistorique.* Revue Antrop. VI. 1903.
- Bücher (K.) ..... *Die Entstehung der Volkswirtschaft.* Vorträge und Versuche. Tübingen. 1906.
- Buckle (H. T.) ..... *History of Civilisation in England.* I.—III. London. 1867.
- Cosentini (F.) ..... *La Sociologie Scientifique.* Essai sur la pensée et la vie sociale préhistorique. Paris 1905.
- Cunow (H.) ..... *Die Oekonomischen Grundlagen der Mutterherrschaft.* Neue Zeit. 1896—1897. 4—7. füzet.

- Darwin (Ch.) ..... *Die Abstammung des Menschen, und die Zuchtwahl in geschlechtlicher Beziehung.* I.—II. Reklám kiad. Leipzig.
- Darwin (Ch.) ..... *Naturalist's Voyage.* London.
- Denis (J.) ..... *Histoire des Theories et des Idées Morales dans l'antiquité.* I.—II. 2. ed. Paris. 1879.
- Durkheim (É.) ..... *De la division du Travail Social.* Paris 1902.
- Engels (F.) ..... *Herrn Eugen Dührin's Umwälzung der Wissenschaft.* Stuttgart. 1904.
- Faguet (E.) ..... *Le Socialisme en 1907.* Paris. 1907.
- Fouillée (A.) ..... *Grands Philosophes.* Paris. 1899.
- Fouillée (A.) ..... *Les Elements sociologique de la Morale.* Paris. 1905.
- Franklin (J.) ..... *Vie des Animaux.* I.—VI. Paris.
- Goncourt (E. & J.) ... *La Femme aux-dix-huitième siecle.* Paris 1903.
- Grupp (G.) ..... *Kulturgeschichte des Mittelalters.* I.—II. Stuttgart. 1894—1895.
- Guizot (F.) ..... *Histoire de la Civilisation en Europe.* Paris 1881.
- Guyaut (M.) ..... *Esquisse d'une Morale sans Obligation ni Sanction.* Paris. 1905.
- Hajnik (I.) ..... *Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig.* Budapest. 1896.
- Harkányi (E.) ..... *A gondolkodás délibábjai.* Budapest. 1908.
- Hellwald (F.) ..... *Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart.* I.—IV. Leipzig 1896—1898.
- Hervé (G.) ..... *Histoire de la France et de l'Europe.* Paris. (Évszám nélkül.)
- Hervé (G.) ..... *Leur Patrie.* Paris. (Évszám nélkül.)
- Hildebrand (R.) ..... *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen.* Jena. 1896.
- Hobhouse (L. T.) ..... *Morals in Evolution. A study in comparative ethics.* I.—II. London. 1906.

- Janet (P.) ..... *A politikai tudomány története az erkölcsöz
való viszonyában.* I.—III. Lőrincz. B. ford.
Budapest. 1891.
- Jászi (O.) ..... *Művészet és erkölcs.* Budapest, 1904.
- Kautsky (K.)... *Ethik und materialistische Geschichte-Auf-
fassung.* Stuttgart. 1906.
- Kautsky (K.) T..... *Die Klassengegensätze von 1789.* Stuttgart.
1889.
- Keiles—Krauz (C. de.) *L'origine des Interdictions sexuelles.* Paris.
1904.
- Keiles—Krauz (C. de.) *Les Bases Économiques des Formes Primiti-
ves de la Famille.* Paris. 1900.
- Kowalewszky (M.) *Die ökonomische Entwicklung Europas, bis
zum Beginn der kapitalistischen Wirtschafts-
form.* I—III. Berlin. 19. —1905.
- Koenigswarter (L. J.) *Etudes Hist. sur le Développement de la fi-
ciété Humaine.* Paris. 1850.
- Koenigswarter (L. J.) *Histoire de l'organisation de la Famille en
France depuis les temps les plus reculés
jusqu'a nos jours.* Paris 1851.
- Lafargue (P.) ..... *La propriété, origine et evolution.* Paris. 1895.
- La question religieuse *Enquete internationale. Mercure de France*
1907. LXVI. kötet.
- Lawson (T. W.)..... *Frenzied Finance, vol. I. The Crime of
Amalgamated.* New-York 1905.
- Lecky (E. H.) ..... *History of European Morals from Augustus
to Charlemagne* I.—II. London. 1869.
- Le Dantec (Ch.) ..... *Traue de biologie.* II. ed. Paris. 1906.
- L Education morale dans
l'universite ..... Conferences et discussions présidées par
A. Croiset. Paris. 1901.
- Leroy (G.) ..... *Lettres sur les animaux.* Paris.
- Letourneau (Ch.) ..... *L'évolution de la morale.* 2. ed. Paris. 1903.
- Letourneau (Ch.) ..... *La condition de la femme dans les diverses
races et civilisations.* Paris. 1903.
- Levy—Brühl (L.) ... *La morale et la science des moeurs.* Paris.,
1903.

- Lippert (J.) ..... *Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau*. I.—II. Stuttgart. 1887.
- Loria (A.) ..... *Die Wirtschaftlichen Grundlagen der herrschenden Gesellschaftsordnung*, ford. Grünberg, Freiburg, i. B. u. Leipzig. 1895.
- Mach (E.) ..... *Erkenntniss und Irrtum*. Skizzen zur Psychologie der Forschung. Leipzig. 1905.
- Menger (A.) ..... *Neue Sittenlehre*. Jena. 1905.
- Mill (J. St.) ..... *Utilitarism*. II. ed. London. 1864.
- Ollé—Laprune (L.) . . . *De la certitude morale*. II. ed. Paris. 1892.
- Oppenheimer (F.) .. *Grossgrundeigentum und Sociale Frage*. Versuch einer neuen Grundlegung der Gesellschaftswirtschaft. Berlin, (évszám nélkül.)
- Pascal (B.) ..... *Lettres écrites á un provincial*. Paris. (Új kiadás) 1889.
- Pascal (B.) ..... *Pensées sur la religion et sur quelques autres sujets*. Paris, (évszám nélkül.)
- Patten (S. N.) .... *Economic Causes of Moral Progress*. Annals of the American Academy of Political and Social Science. Philadelphia 1892. No. 2. vol. III.
- Pesch (I.) ..... *Az istenes élet*. Intelmek és imádságok a művelt körök, főleg művelt férfiak számára. Ford. a csanádi növendék papság magyar egyház irod. iskolája. II. kiadás. Temesvár. 1897.
- Pikler (Gy.) ..... *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest. 1897.
- Ploss (H.) ..... *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde*. Anthropologische Studien. I—II. 5. Aufl. Leipzig. 1897.
- Pridham(Ch.) *A historical, political, and statistical account of Ceylon*. I.—II. vol. London. 1849.
- Reumont (A.)... *Geschichte der Stadt Rom*. I—III. Berlin 1867.
- Ribbing (8.) ... *Die Sexuelle Hygiene und ihre ethische Konsequenzen*. Stuttgart. 1896.

- Romanes (G. J.) ..... *Animal Intelligence*. London. 1882.
- Schoppenhauer (A.) ... *Die Grundprobleme der Ethik*. Reklám kiad. Leipzig.
- Sinclair (U.) ..... *The industrial republic, A Study of the America of ten years hence*. London. 1907.
- Schurtz (H.) ..... *Urgeschichte der Kultur*. Leipzig und Wien. 1900.
- Somló (B.) ..... *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest. 1903.
- Sombart (W.) ..... *Der Moderne Kapitalismus*. I.—II. Leipzig. 1902.
- Sorel (G.) ..... *L'avenir socialiste des Syndicate*. Paris. 1901.
- Spencer (H.) ..... *Principles of Ethics*. I—II. London. 1904.
- Spencer (H.) ..... *Principles of Sociology*, I—III. 4. resp. a. ed. London. 1900.
- Spencer (H.) ..... *Descriptive Sociology, or groups of sociological facts. English*, Edinburgh. 1873.
- Spencer (H.) ..... *Descriptive Sociology, or groups of sociological facts. French*. Edinburgh. 1881.
- Spi n o za (B.) ..... *Die Ethik*, ford. I. Stern. Reklám kiad. Leipzig.
- Staudinger (P.) ..... *Wirtschaftliche Grundlage der Moral*. Darmstadt. 1907.
- Sutherland (A.) ..... *The origin and growth of the moral instinct*. I—II. New-York. 1898.
- Ueberweg (Fr.) ..... *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. I—IV. Berlin. 1894—1897.
- Taine (H.) ..... *A jelenkori Franciaország alakulása*, (ford. dr. Toldy László) I—V. Budapest 1881.
- Tarbell (I. M.) ..... *The History of the Standard Oil Company*. New-York. I.—II. 1905.
- Tylor (E. B.) ..... *Antropology, an introduction to the study of human civilisation*. London 1881.
- Wells (H. G.) ..... *The future in America*. Tauchnitz Ed. 1907.
- Westermarck (E.)... *The origin and development of the moral ideas*. T. k. London. 1906.

- Westermarck (E.) .... *The History of Human Marriage*. 3. ed. London. 1901.
- Wundt (W.) ..... *Grundriss der Psychologie*. 7. Aufl. Leipzig. 1905.
- Ziehen (Th.) ..... *Leitfaden der Physiologischen Psychologie*. Jena. 1893.

BETŰSOROS MUTATÓ:

- Alattomoság erénye: 197.
Alkalmasabb egyének társadalmat
módosító hatása: 60.
Anyai szeretet: 64—66.
Apáczák erkölce: 145—146.
Aranyimádás: 230.
Ágyasság és kereszténység: 158.
Állati és emberi morál: 65.
Állatok büntetése: 87—88.
Állattenyésztő és földműves népek
büntetési rendje: 124—127.
Állattenyésztő és földműves népek
erkölcsi kánonja: 128—136.
Állattenyésztő és földműves népek
gazdasági helyzete: 105—112.
Állattenyésztő és földműves népek
kultúrája: 112—118.
Állattenyésztő és földműves népek
nemi morálja: 136—143.
Állattenyésztő és földműves népek
társadalmi szervezkedése:
118—124.
Altruizmus és egoizmus viszonya:
66., 95.
Atavizmus: 256.
Babonák és kereszténység: 154—151
Baromtenyésztés: 106—107.
Bátorság erénye: 197.
Becsületesség erénye: 228.
Belátás: 106., 119., 219., 258., 260.,
262.
Belátás, állati: 33.
Belátás, egyéni: 29—32, 121., 256.
Belátás, társadalmi: 32—37., 258—
259.
Belátásos elmélet: 23—26.
Belátásos elmélet bírálása: 27—37-,
256—261., 266—267.
Belterjes gazdaság: 215.
Beszéd eredete: 79.
Békeszeretet erénye: 226.
Bizalom istenben: 3.
Bűnesetek és a kereszténység:
149—150.
Büntetési rend: állattenyésztő és
földműves népeknél: 126—128.
Büntetési rend: halász-vadász né-
peknél: 85—89.
Büntetési rend hűbériségnél:
187—190.

- Büntetési rend: kapitalista társadalomban: 218.
- Büntetőjog és kereszténység: 147—149.
- Camera apostolica: 211.
- Céhrendszer: 179—180., 218—219.
- Couvade: 203.
- Cselekvésünk okai: 22—41.
- Csere: 73.
- Családalapítás parancsa: 1150.
- Cserekereskedés: 102.
- Egoizmus és altruizmus viszonya: 66., 95.
- Egyenlőségi eszmék: 238—240., 272.
- Egyházi birtok eredete: 167—171.
- Egynejűség: 204—207., 234—235.. 273.
- Előrelátás: 4., 61., 76., 80., 115.
- Előrelátás erénye: 228—229.
- Emberevés: 77—78., 97., 108—109., 131.
- Emberevő istenek: 116—118.
- Emlékezés, közönséges: 31., 80.
- Emlékezés, szervi: 31.
- Endogámia: 99—101.
- Erény: 198.
- Erkölc, állati: 65.
- Erkölc alapja: 250—256.
- Erkölc és a jövő társadalma: 269.
- Erkölc és törvény: 5.
- Erkölc és vallás: 223—224.
- Erkölc magyarázása: 37.
- Erkölc meghatározásai: 14—22.
- Erkölc viszonylagossága: 16—17.
- Erkölcisi igazságszolgáltatás: 280—289.
- Erkölcös tettek: 23—27.
- Erkölcstan célja: 13.
- Erkölcstan, jezsuita: 15.
- Erkölcstan, keresztényi: 14.
- Erkölcstan, tudományos: 7.
- Ész és ösztön: 95.
- Exogámia: 99—101.
- Éghajlat befolyása: 247—248.
- Érzelmek hatása: 259 - 260.
- Felebaráti szeretet: 193.
- Feljebbvaló tisztelése: 194.
- Féltékenység: 201.
- Férfiak szüzisége: 235.
- Földi igazságszolgáltatás: 230—231
- Gazdaság, állattenyésztő népeknél: 105—112.
- Gazdaság, gyűjtő: 55—59.
- Gazdaság, halász-vadász népeknél: 74—79.
- Gazdaság, hűbériségé: 164—172.
- Gazdaság, kapitalizmusé: 211—215.
- Gondolkodás: 79.
- Gyermekek gondozása: 196.
- Gyermeki szeretet és kereszténység: 158—160.
- Gyermekölés: 93 —94.
- Gyűjtőgazdaság erkölcstana: 61.
- Gyűjtőgazdaság erkölcsei parancsai: 64., 67.
- Halász-vadász népek büntetési rendje: 84 —89.
- Halász-vadász népek előrelátása: 76.
- Halász- vadász népek gazdasága: 74—79.
- Halász-vadász népek: gyermekölés: 93—94.
- Halász-vadász népek, hagyomány tisztelése: 96.
- Halász-vadász népek házassága: 99—101

- Halász-vadász népek: idegenek kiirtása: 97.
- Halász-vadász népek nemi morálja: 98—103.
- Halász-vadász népek: öregek megévesése: 91—93.
- Halász-vadász népek: rokonok segítése: 95.
- Halász-vadász népek szellemi élete: 79.
- Halász-vadász népek vallása: 80—82.
- Hazaszeretet és kereszténység: 237.
- Hazaszeretet erénye: 236—238., 276—278.
- Házasság, egyneji: 204—207., 234—235., 273.
- Házasság, endogám és exogám: 99—101.
- Házasság, többhiműség: 99.
- Házasság, többnejűség: 136—139.
- Házassági tilalmak: 100—101.
- Hit megingása: 3—5.
- Hűség: 76.
- Hűbériség általános erkölcstana: 182—198.
- Hűbériség büntetőjoga: 187.
- Hűbériség gazdasága: 164—175.
- Hűbériség igazságszolgáltatása: 188.
- Hűbériség közigazgatása: 190.
- Hűbériség nemi morálja: 199—210.
- Hűség erénye: 197.
- Igazmondás erénye: 227—228.
- Intézmények változása: 219.
- Ipar: 111.
- Jobbágyság erkölcse: 197—198.
- Jobbágyság: 166.
- Jobbágyság és kereszténység: 154.
- Kamattilalom: 198.
- Kannibalizmus: 77—78., 97., 108—109., 131.
- Kannibalizmus isteneknél: 116—118.
- Kapitalizmus általános erkölcstana: 221—230., 236—240.
- Kapitalizmus kialakulása: 211—216. *
- Kapitalizmus kultúrája: 217.
- Kapitalizmus nemi morálja: 231—235.
- Kasztok: 122—123.
- Kezdetleges ember gazdasága: 55—59.
- Kezdetleges ember lelki élete: öö., 62—63.
- Kezdetleges ember nemi morálja: 68.
- Kezdetleges ember társadalma: 57—58.
- Kezdetleges ember teste: 51.
- Kezdetleges ember vallása: 63—64.
- Kereszténység babonái: 154.
- Kereszténység és ágyasság: 158.
- Kereszténység büntetőjoga: 147—149.
- Kereszténység erkölcsmesítő hatása: 144—103.
- Kereszténység és bűnesetek: 149—151.
- Kereszténység és gyermeki szeretet: 158—160.
- Kereszténység ée hazaszeretet: 237.
- Kereszténység és jobbágyság: 154.
- Kereszténység és politika: 155—157.
- Kereszténység és szülői szeretet: 160—161.
- Kereszténység és testvéri szeretet: 158.
- Kollektív rend: 259., 268., 271
- Konzervatívizmus: 176.

- Korszellem: 167.
Központi háztartás: 236.
Közvélemény: 85.
- Lelkiismeret: 252—253.
Lelkiismereti furdalás: 6.
Lokálpatriotizmus: 194.
Lovagi erények: 193., 197.
- Materialista erkölcstan: 38—40.
Megszokás: 84.
Megváltás: 125, 129.
Meleg égöv hatása: 15.
Monogámia: 204—207., 234—235., 273.
Munka becslése: 198.
Munka erénye: 222.
Munkaegyesítés és megosztás: 71., 111—112.
Munkaegyesítés oka: 72—73.
Művelődés erénye: 222.
Műveltség és nő helyzete: 143.
Műveltség és társadalmi rend: 51.
- Nagybirtok eredete: 167—171.
Nemesség értéke: 186.
Nemi betegségek: 203.
Nemi morál kezdetleges népeknél: 68.
Nemi morál halász-vadászoknál: 98—103.
Nemi morál baromtenyésztő és földműves népeknél: 136—142.
Nemi morál hűbériség korában: 199—209.
Nemi morál a kapitalizmus idejében: 231—235.
Nemi morál a kollektívizmusban: 273—276.
Nemi tisztaság: 235.
- Nevelés: 112.
Népoktatás: 217.
Néprajz haszna: 45—58.
Nomád élet: 74.
Nő gazdasági felszabadoítása: 272.
Nő helyzete és gazdasági szerepe: 142.
Nő helyzete és a kultúra: 143.
Nő szüziessége: 139—143., 201—203., 274.
- Oasztálymorál: 135., 182—185.
Oasztályok kialakulása: 122. ösleletek: 46—47.
Öregek tisztelése: 91—93.
- Papok erkölcse: 145—140.
Parlament: 271.
Patriarkátus: 91.
Politika és kereszténység 155—157.
Promiszkuitás: 99.
Prostitúció: 207—208., 235., 273.
- Rabló lovakok: 185.
Rabszolgaság: 107—109.
Rabszolgaság hibái: 165.
Rabszolgaság és kereszténység: 151—154.
Rabszolgaság szerepe: 164., 225.
Ravaszság erénye: 197.
- Szabadságelméletek: 220.
Szaporaság: 233.
Szemérem: 199—201.
Szimpátia: 113—116., 224.
Szülői szeretet és kereszténység: 160—161.
Szüziesség parancsa férfinél: 235.
Szüziesség parancsa nőnél: 139—143., 201—203., 274.

- Tabu: 83.
Takarékosság erénye: 229.
Tálió: 96.
Tanítás erénye: 222.
Tárgyak büntetése: 86.
Társadalmi szervezkedés állattenyésztő és földművelő népeknél: 118—124.
Társadalmi szervezkedés gyűjtőgazdaságban: 58., 65.
Társadalmi szervezkedés halász-vadász népeknél: 71.
Társadalmi szervezkedés hűbéri-ségben: 172—173.
Társadalmi szervezkedés kapitalizmusban: 216—220.
Termelés befolyása a közösségek alakjára: 172—173.
Természetes kiválasztás: 244., 250.
Terra libera: 212.
Testvéri szeretet és kereszténység: 158.
Tisztaság erénye: 230.
Tőkeképződés közvetett okai: 213—215.
Tőkeképződés közvetlen okai: 211—213.
Tőkeösszpontosítás: 264—265
Tőkeösszpontosítás következése: 266.
Törvénytelen gyermek: 196—197.
Törzsszervezet megbomlása: 192.
Tudomány beceülése: 222.
Tudomány és erkölcs: 10—12.
Tulajdonjog: 73.
Türelmesség erénye: 227.
Tűz haszna: 7S—76.
Uralkodó osztályok számaránya 191.
Utánzás: 84.
Utilitárizmus: 25.
Uzsora: 198., 212.
Vallás a gyűjtőgazdaságban: 63—64.
Vallás a halász-vadász népeknél: 80—82.
Vallás az állattenyésztés és földművelés korában: 117.
Vallás és erkölcs: 7, 10—12.
Vallás és kultúra: 8.
Vallás maradisága: 8., 81—83., 92—121.
Vallásosság oka: 9.
Vallások alkonya: 222—224.
Város alakulása: 178.
Város, ó- és középkori: 174.
Város, újkori: 216.
Vendégszeretet parancsa: 132.
Vezéri intézmény: 118., 120.
Vérboszú: 124.
Világi birtok eredete: 170—171.